

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРИЛГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК: 81'44:81'362(575.2) (043.3)

Тургунбаева Бактыгуль Жээнмырзаевна

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК
СӨЗ АЙКАШТАРЫ
(кыймыл этиштеринин мисалында)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган

диссертация

**Илимий жетекчи – филология
илимдеринин кандидаты,
доцент С. Ш. Калыгулова**

Ош-2020

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК
СӨЗ АЙКАШТАРЫ**
(кыймыл этиштеринин мисалында)

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук дарражасын
изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	6
I БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ	13
1.1. Сөз айкашы жана валенттүүлүк теориясы жалпы тил илиминде 1.2. Этиштик сөз айкаштары жана валенттүүлүк теориясынын түркологияда изилдениши..... 1.3. Этиштик сөз айкаштары жана валенттүүлүк теориясынын кыргыз тил илиминде изилдениши..... Биринчи баптан алынган тыянактар	38 47 55
II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	58
2.1. Изилдөөнүн материалдары жана методдору..... Экинчи баптан алынган тыянактар	58 62
III БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫНДАГЫ ЭТИШТЕРДИН ВАЛЕНТТҮҮЛҮК КАСИЕТТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН АЙКАШУУСУНА СЕМАНТИКАЛЫК-СИНТАКСИСТИК АНАЛИЗ: ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ	64
3.1. Этиштик сөз айкаштарынын валенттүүлүк касиеттери, пресуппозиция кубулушу жана комбинаторикалык бөтөнчөлүктөрү 3.2 Этиштик сөз айкаштарындагы ылдамдыкты билдируүчү этиштердин багыныңкы структурадагы айкашуу касиеттери 3.3. Ылдамдыкты билдирген этиштердин семантикалык - синтаксистик комбинатордук касиеттери..... 3.3.1. Нөлдүк айкашуу. V (этиш) модели 3.3.2. Этиштик сөз айкаштарындагы объектилик айкашуу..... 3.3.3. Этиштик сөз айкаштарындагы адвербиалдык айкашуу 3.4. Ылдамдыкты билдирген этиштердин объекттик жана адвербиалдык этиштик айкашуусуна анализ 3.5. Ылдамдыкты билдирген этиштердин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк маселеси Үчүнчү баптан алынган тыянактар	64 84 88 88 91 105 114 119 133
IV БАП. АНГЛИС ТИЛИНИН СӨЗ АЙКАШТАРЫН ОКУТУУДАГЫ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР ЖАНА ТИЛДИК ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ	137
4.1. Кыргыз тилдүү тайпаларда английс тилиниң этиштик сөз айкаштарын окутуунун лингводидактикалык мааниси	137

4.2. Сөз айкаштарындағы тилдик интерференция жана аны прогноздоонун жолдору	157
Төртүнчү баптан алынган тыянактар.....	174
КОРУТУНДУ	176
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	180
Тиркеме	202

Шарттуу кыскартуулар

- 1.** ЛСТ – лексикалык-семантикалык тайпа;
- 2.** EAP (English for Academic Purposes) – *AAM* – английс тилин академиялык максатта окутуу;
- 3.** ЭСА – этиштик сөз айкаштары;
- 4.** СА – сөз айкаштары;
- 5.** ЧТ – чет тили;
- 6.** AL (Academic language) – академиялык тил;
- 7.** VOC (Vocabulary) – сөз үйрөтүү;
- 8.** “Oxford EAP (“A course in English for Academic Purposes”) – “Англис тилин академиялык максатта окутуу курсу”;
- 9.** A2 – баштапкы деңгээл;
- 10.** B1 – босого деңгээл;
- 11.** B1+ – орто деңгээл;
- 12.** B2 – орто деңгээлден жогору;
- 13.** C1 – профессионалдык деңгээл;
- 14.** C2 – кеңири толук деңгээл;
- 15.** КН-3 – (күтүлүүчү натыйжа) кыргыз (C1), орус (B2) жана биринчи чет тилинде (англис тили/немец C1) жана экинчи чет тилинде (француз, немец, английс B1) пикир алышууну түрдүү кырдаалдарда ишке ашырат;
- 16.** ИК-3 – инструменталдык компетенция-3 (бир чет тилин коомдук пикир алышуу деңгээлинде билет) ;
- 17.** ПК-14 – профессионалдык компетенция-14 (үйрөнүп жаткан тилде тилдин социомаданий өзгөчөлүктөрүнө ылайык оозеки жана жазуу түрүндө пикир алышуунун стратегиясын түзө алат);
- 18.** ПК-11 – (үйрөнүп жаткан тилде оозеки жана жазма кепти кабыл алуу, түшүнүү, ошондой эле көп аспектиден талдоо көндүмдөрүнө ээ болот);
- 19.** ПК-12 – (тексттердин ар кандай түрлөрүн жана типтерин түзүү, трансформациялоо, иштеп чыгуу, интерпретациялоого, анализдөө ыкмаларын жана методдорун колдонууга жөндөмдүү;
- 20.** TOEFL (Test for English Learners as a Foreign Language) – Англис тилин чет тили катары үйрөнүүчүлөр үчүн тест;
- 21.** NV (noun+ verb) – (зат атооч + этиш);
- 22.** V – (Этиш) модели;
- 23.** ЖОЖ – жогорку окуу жайы.

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Изилдөөгө алынып жаткан этиштик сөз айкаштары салыштырма тил илиминде, айрыкча текстеш эмес тилдерди салыштырууда актуалдуу жана изилдөөгө муктаж. Белгилүү окумуштуу Л.В.Щерба бул туурасында мындай дейт: “Ар түрдүү тилдерди салыштырып үйрөнүү өзүбүздүн эне тилибиздеги байкалбаган көрүнүштөрдү окуп үйрөнүүгө жардам берет” [168, 44-б.]. Мындай муктаждыкты чечүүдө бул илимий иш теориялык жана практикалык жактан илимий изилдөө иштерин жүргүзүүнүн актуалдуулугун көрсөтөт.

Сүйлөө кебине катышпай турган учурда сөздөр номинативдүү гана функцияны аткара тургандыгы маалым, ал эми кептин тизмегине киргенде сөздөр өзүнүн лексикалык-семантикалык маанилери боюнча контексттеги компоненттерин издең, белгилүү грамматикалык формада айкашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат.

Эгерде сөз айкашын белгилүү грамматикалык формалардын кызмат аткаруусу менен мүнөздөлгөн грамматикалык кубулуш катары гана карасак, анда сөз айкашынын семантикалык касиеттеринин жана мүмкүнчүлүктөрүнүн грамматикалык формалардын өзгөрүшүнө тийгизген таасирине маани бербеген болуп калабыз. Сөз айкашы маселесин изилдеп үйрөнүү теориялык жактан гана баалуу болбостон, тилдерди үйрөтүүдө жана үйрөнүүдө да практикалык орду бар экендигин белгилөөгө болот.

Сөздөрдүн түшүндүрмөсү сөздүктөрдө берилет, бирок алар сөздүн контексттеги маанисин дайыма толук ачып бере албайт. Кеп тизмегиндеги сөздөрдүн конкреттүү контексттеги маанисин түшүнүү үчүн анын семантикалык-синтаксистик **валенттүүлүгүн** изилдөө зарыл. Ошол себептен сөздөрдү анализдөөдө илимпоздор натыйжалуу метод катары дистрибутивдик жана валенттик анализди колдонушары белгилүү.

Жогоруда аталган методдор бири-бири менен тыгыз кызматташтыкта болгон учурда сөздөрдүн семантикалык-синтаксистик айкашуусунун мыйзам-ченемдүүлүктөрүн көрсөтүшөт жана контексттеги алардын толук маанисин

гана бербестен, ал сөздин курчап турган элементтердин белгилүү маанисин берүү үчүн колдонулат.

Азыркы учурда чет тилдерди үйрөнүүдө компьютердик көрмө кызматтары кеңири колдонулуда, бирок татаал конструкциядагы сүйлөмдү жана текстти которууда алардын толук маанисин машина жеткиликтүү бере албаган учурлары арбын. Көпчүлүк учурларда сүйлөм мүчөлөрүнүн морфологиялык-синтаксистик катнашы эске алынбастан сөзмө-сөз которулуп калууда. Бул татаал синтаксистик структураларды анализдеөдө жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзүүнүн принциптерине кайрылышыбыз керек дегенди билдирет. Компьютердик көрмөнүн сапатын жогорулатууда валенттүүлүк ыкманы колдонуу жакшы натыйжа берет, анткени этиштик лексемалардын башка лексемалар менен контексттик маанини берүүдөгү айкашуу мүмкүнчүлүктөрү эске алынат. Этишин валенттүүлүгү синтаксистик конструкциянын оң жана сол тарабындагы мүчөлөрүн жана ар биригин формасын аныктайт. Демек, сүйлөмгө семантикалык-синтаксистик анализ берүү аркылуу сөздөрдүн валенттүүлүгү менен морфологиялык табиятын чагылдырган электрондук сөздүктүү түзсө болот.

Жалпы тил илиминде **сөз айкашы** жана **валенттүүлүк** маселелери боюнча азыркы учурда кайчы пикирлер орун алыш келүүдө. Кээ бир тилчилер аны бир эле лингвистикалык кубулуш катары карашса, айрымдары эки түрдүү маселе деп эсептешет.

Германистикада азыркы учурда окумуштуулардын басымдуу бөлүгү аталган терминдерди эки түрдүү лингвистикалык теория катары карашса, түркологияда, анын ичинде кыргыз тили илиминде валенттүүлүк теориясына анча көнүл бурулбай келүүдө. Салыштырма тил илиминде, башкача айтканда, англис жана кыргыз тилдериндеги сөз түркүмдөрүнүн өз ара тизмектеш келүү мүмкүнчүлүгүн валенттик анализ аркылуу изилдөө жүргүзгөн саналуу гана эмгектер бар. Кыргыз тил илиминин материалында окумуштуулар С.Ж. Мусаев (1983, 2013) жана салыштыруу планында Ч.К.Наймановалар (2004) белгилешкен.

Этиштик сөз айкаштары окутуунун теориясы жана практикасында өзгөчө орунду ээлейт, анткени башка сөз түркүмдөрүнө караганда этиште айкашуунун ар түрдүү формалары жолугат жана айкашуунун структурасында этиштин маанилери тыгыз байланышта экендигин байкоого болот.

Этиштин валенттүүлүгүн изилдөөдө лингвисттер аны синтаксистин деңгээлинде гана эмес семантиканын деңгээлинде да изилдөө керек экендигин белгилешүүдө. Илимпоз С.В.Шустова (2013) белгилегендей, этиштин лексикалык мааниси сөздүктөрдө берилет, ал мүмкүнчүлүк сөз айкашын түзгөндө семантикалык валенттүүлүк аркылуу түрдүү компоненттерди талап кылат, ал эми синтаксистик валенттүүлүк аны ишке ашырат [164, 163-б.].

Этиштин валенттүүлүгүн анын семантикалык-синтаксистик категориясы катары кароо этиштин курамына кирген компоненттерин анализдөөгө гана мүмкүнчүлүк бербестен, алардын “борбор-периферия” жайгашуусунун шкаласын да көрсөтөт. Жогорудагы белгilenген тилдик проблемалар **изилдөөнүн актуалдуулугун** көрсөтөт, англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарды жана валенттүүлүк теориясынын маанилүүлүгүн белгилейт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы ОшМУнун дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты – англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштердин мисалында этиштик сөз айкаштарындағы валенттүүлүк кубулушун салыштырып изилдөө болуп эсептелет.

Изилдөөдө төмөнкүдөй конкреттүү милдеттер аткарылат:

1) жалпы лингвистика, түркология, кыргыз тил илиминде этиштик сөз айкаштарынын маселелерине жана валенттүүлүк теориясына арналган илимий эмгектерде айтылган илимий-теориялык жоболорду талдоого алуу аркылуу проблеманын изилдениш абалын аныктоо;

2) англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарына жана валенттүлүккө тиешелүү проблемаларды бөлүп алып талдап чыгуу;

3) текстеш эмес эки тилдеги ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштердин семантикасын сыпаттоо жана анын валенттүлүгүндөгү компоненттерин аныктоо;

4) англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын объектилик жана бышыктоочтук айкашуу жолдоруна семантикалык-синтаксистик талдоо жүргүзүү;

5) эки тилдеги кыймыл этиштердин компоненттеринин “борбор-периферия” шкаласындагы жайгашкан ордун жана алардын окшоштуктары менен айырмачылыктарын аныктоо жана ушунун негизинде белгилүү рекомендацияларды сунуштоо.

Иштин илимий теориялык жаңылыгы төмөнкүчө аныкталат:

1) англис жана кыргыз тилдеринде этиштик сөз айкаши активдүү валенттүү жана этиш семантикалык валенттүлүгүнө карай англис тилинде көбүнчө ыкташуу, ал эми кыргыз тилинде башкаруу синтаксисттик жолдору менен айкашууга ээ экендиги;

2) этиштик сөз айкашында англис тилинде этиштин айкашуусу алдыга көздөй, кыргыз тилинде болсо акыркы позицияда туруу менен артка карай айкашууну уюштургандыгы;

3) эки тилде төң этиштин нөлдүк айкашуусу жок, бирок англис тилинде аба ырайынын кыймылын билдириген этиштер менен синтаксисттик айкашуусуз эле сүйлөмдөрдө кездешкендиги;

4) этиштик сөз айкаштарын уюштурууда, кыргыз тилинде жөндөмө категориясы, жандоочтор, ал эми англис тилинде предлогдор басымдуулук кылгандыгы;

5) кыргыз тилдүү аудиторияларда англис тилин чет тили катары окутууда этиштик сөз айкаштарынын лингводидактикалык мааниси чоң экендиги жана аларды окутуунун алгылыктуу жолдорун сунуштаганында болуп эсептелет.

Илимий иштин практикалык мааниси. Изилдөө ишинен алынган жыйынтыктар салыштырма жана кыргыз тил илиминин теориясын толуктай алат деп ишенебиз.

Диссертациянын натыйжалары ЖОЖдордун филологиялык (“Англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы”, “Лексикология” ж.б.) предметтерин окутууда материал катары колдонууга болот. Изилдөөдөгү колдонулган материалдарды жана жыйынтыктарды жогорку, орто окуу жайларында, орто мектептерде англис тилин окутууда, окуу китептерин түзүүдө жана каторуу иштеринде кеңири пайдаланса болот.

Коргоого төмөнкү жоболор сунушталат:

1) этиштик сөз айкашы активдүү валенттүүлүккө ээ жана этиштик сөз айкаштарын жасоодо англис тилинде **ыкташуу**, ал эми кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксисттик айкашуу жолдору басымдуулук кылат;

2) этиш валенттүүлүк касиетине карай өзүнүн компоненттерин аныктайт; кыргыз тилиндеги этиштик айкашууда негизги компонент көп учурда ақыркы позицияда келет да, этиш артка карай жайылат, ал эми англис тилиндеги этиш алдыга карай “бутактайт”; мындай өзгөчөлүк “*синтаксисттик барьер*” эрежесин уюштурат;

3) англис тилинде жаратылыштагы кубулуштарды туюнтурган этиштердин тобу менен эч бир башка элементти, синтаксисттик айкашууну талап кылбаган нөлдүк айкашуу кездешет, ал эми эки тилде тең этиштер айкашууга кирбей эле контекстте сүйлөм катары өз алдынча колдонулат;

4) кыргыз тилинде этиштик сөз айкаштарынын жасалышында жөндөмөлөрдүн жана жандоочтордун кызматы жогору, англис тилинде болсо предлогдор олуттуу мааниге ээ;

5) этиштик сөз айкаштары эки тилде кенен учурайт, аларды салыштыруу кыргыз тилдүү окуучуларды англис тилине рационалдуу үйрөтүүгө өбөлгө болот.

Изилдөөчүнүн жеке салымы болуп текстеш эмес эки тилдеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин мисалында этиштик сөз

айкаштардын айкашуусун алардын валенттүүлүгү аркылуу синтаксистик-семантикалык өңүттөн изилдеп үйрөнүү жана этиштин сүйлөмдүн структурасын аныктоочу, валенттүүлүгү күчтүү сөз түркүмү экендин далилдей алгандыгында. Ошондой эле, диссертант кыргыз тилин, жалпы эле англис тилин этиштик сөз айкаштарынын мисалында чет тили катары окутууда натыйжалуу усулдарды сунуштоо менен, алардын тилди үйрөнүүдөгү ролун көрсөтө алган. Этиштик сөз айкаштарын колдонуудагы интерференция кубулушуна да талдоо жүргүзүүгө жетишкен.

Иштин аprobациясы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору боюнча республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалып, макалалар жарык көрүп, изилдөөнүн жыйынтыктары аprobациядан өткөрүлдү. Иштин негизги жоболору боюнча ар түрдүү басылмаларда 15 макала, анын ичинде РИНЦ системасында катталган журналдарда 6 макала жарыяланды.

Иштин талкууланышы. Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин англис тилинин фонетикасы жана грамматикасы кафедрасынын кеңейтилген жыйынтында талкууланып, коргоого сунуш кылынган.

Изилдөө ишинин түзүлүшү. Иш киришүүдөн тышкary төрт баптан, корутундуудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Биринчи бап “**Изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү**” деп берилип, үч параграфтан турат. Диссертациянын бул бөлүмүндө сөз айкашы жана валенттүүлүк теориясынын жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениши жөнүндө маалыматтар берилген.

Экинчи бап “**Изилдөөнүн материалдары жана методдору**” деп аталып, бул бөлүмүндө изилдөөнүн обьектиси, предмети, материалдары жана методдору жөнүндө маалыматтар берилген.

Үчүнчү бап “**Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын валенттүүлүк касиеттери жана алардын айкашуусуна семантикалык-синтаксистик анализ: изилдөөнүн натыйжалары**” деп

atalat. Бул бапта англис жана кыргыз тилдеринdegи этиштик сөз айкаштарындагы валенттүүлүк касиеттери, пресуппозиция кубулушу, ылдамдыкты билдирген этиштердин семантикалык-синтаксистик комбинатордук касиеттери, этиштик сөз айкаштарындагы объектилик жана адвербиалдык айкашуу, алардын семантикалык жана синтаксистик валенттүүлүк маселеси каралат.

Төртүнчү бап кыргыз тилдүү аудиторияда англис тилин чет тили катары окутууда этиштик сөз айкаштарынын лингводидактикалык маанисин, аларды окутуунун натыйжалуу усулдарын сунуштоо менен, алардын тилди үйрөнүүдөгү ролун көрсөтө алгандыгында болуп эсептелет. Жогорку бапта англис тилин үйрөнүүдөгү тилдик интерференциялар жана аларды прогноздоонун жолдору да сунушталат.

Иште ар бир бап өзүнчө жыйынтыкталып, аягында жалпы иштин корутундусу жана колдонулган адабияттардын тизмеси көрсөтүлгөн. Аягында тиркемелер берилген.

I БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

1.1. Сөз айкашы жана валенттүлүк теориясы жалпы тил илиминде

Лингвистикада акыркы жылдары *валенттүлүк* маселеси жана сөз айкашынын мыйзам-ченемдүүлүктөрү тил илиминде изилдөөчүлөрдүн көнүлүн буруп, изилдөөгө муктаж экендин белгилей кетүүгө болот. Себеби ушул мезгилге чейин тил илиминде кээ бир тилчилер валенттүлүк жана сөз айкашын бирдей эле түшүнүк катары карап келишсе, айрым бир окумуштуулардын алар эки түрдүү түшүнүк деген ойлорун байкоого болот.

Сөз айкашы – маанилери жана грамматикалык формалары боюнча өз ара байланышта болгон толук маанилүү эки сөздүн тизмегин түшүндүрөт.

Жалпы тил илиминде сөз айкаштары М.Н.Петерсон (1923), В.В.Виноградов (1954), А.М.Пешковский (1956), Ф.Ф.Фортунатов (1957), В.Н.Ярцева (1961, 1990), О.С.Ахманова (2004) ж.б. эмгектеринде кеңири каралган.

Тил илиминде сөз айкаштарын изилдөөнүн теориялык маселелери боюнча академик В.В.Виноградовдун көз караштарын алгылыктуу деп эсептөөгө болот. Сөз айкашын синтаксистин башка бирдиктеринен айырмалап, белгилүү даражада сөздүн эквиваленти экендин айтып, ал да сөз сыйктуу эле номинативдик милдетти аткарат; сөз сыйктуу форманын бүтүндөй системасына ээ болот деген пикирин В.В.Виноградов билдириет. Ал “сөз айкашы” деген түшүнүк “сөз” деген түшүнүккө шайкеширээк болсо, “сүйлөм” деген түшүнүк менен байланышы жок деп эсептейт. Сөз айкашы сүйлөмдүн курулуш материалы, ошол себептүү ал сүйлөм курамында номинативдик мүнөзгө ээ боло алат деген жыйынтыкка келет. Ал эми сүйлөм болсо сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын тизмегинен түзүлөрүн белгилейт. Академик В.В.Виноградов: “Сөздөр жана сөз айкаштары ар бир тилдин өзүнө таандык болгон грамматикалык эрежелери жана мыйзамдары боюнча сүйлөмгө биригишет”, - дейт. Демек, сүйлөм түзүүдө сөздөр маанисине карай сөз айкашына биригишет да, ал сөз айкаштары сүйлөм курамында келгенде

гана коммуникативдик каражаттардын системасын түзөт” – деп берген [42, 254-294-бб.].

Ф.Ф.Фортунатовдун шакирттери М.Н.Петерсон (1923), А.М.Пешковский (1956) сыйктуу окумуштуулардын тобу сөз айкашы менен сүйлөмдүн ортосуна чек коюшкан эмес. Ал эми М.Н.Петерсон сүйлөмдү сөз айкашынын өзгөчө түрү же ой жүгүртүүгө окшош сөз айкашы деп түшүнгөн [106, 28-б.].

Сөз айкашы терминине окумуштуу В.Н.Ярцева лингвистикалык энциклопедиялык сөздүгүндө “Багыныңкы грамматикалык айкашуулар – ыкташуу, башкаруу жана жандоочтук айкашуулардын негизинде уюшулган эки же андан ашык сөздөрдүн синтаксистик конструкциясы. *Сөз айкашы* – негизги компоненти предметти, кыймыл-аракетти, көрүнүштү, сапатты жана багыныңкы элементтери аларды тактап, конкреттештириүү аркылуу атаган кызматын аткаруучу каражат”- деп аныктама берген [226, 469-б.]. Ал эми О.С.Ахманова “Сөз айкашы – тилдеги элементтердин бири-бирине биригүүсү” деп белгилеген [19, 416-б.].

Чет элдик лингвисттер В.М.Бехагель (1958), Х.Бринкман (1962), Г.Ч.Флеминг (1971), Г.Хельбиг (1976), В.Бондцио (1978), Г.Ч.Хельбиг., В.Шенкель (1978), К.Зоммердфельт., Н.Шрайбер (1980), В.В.Буш (1987), Д.Аллертон (1982, 1996) жана башкалар, орус илимпоздору С.Д.Кацнельсон (1948, 1972), В.Г.Адмони (1958), Г.Г.Почепцов (1966), А.А.Уфимцева (1968), Б.А.Абрамов (1969), Л.З.Сова (1969), Т.В.Король (1972), Н.И.Филичева (1973), Ю.Д.Апресян (1974), Г.Г.Сильницкий (1974), Р.С. Гинзбург (1975), В.Бурлакова (1975), М.Д.Степanova., Г.Хельбиг (1978), С.М.Кибардина (1978), А.А.Холодович (1979), О.И.Москальская (1981). А.И.Смирницкий (2009), А.С.Храковский (2014) ж.б. изилдөөлөрүн сөз айкаштары жана валенттүүлүк маселелерине арнаган.

Валенттүүлүк термини тил илиминин өзүнүн ичинде же аны менен байланышкан илимдерден келип чыкпастан, лингвистикага такыр эле жакындыгы жок химия илиминен келип кирген термин болуп эсептелет.

Валенттүүлүк термини өзү латын тилинен **valens** “күчү бар” деген сөздөн келип, химия илиминде атомдун химиялык байланыштарды жасоо жөндөмдүүлүгүн билдириет.

Кыргыз тилинин сөздүгүндө **валенттүүлүк**, **валенттүү** деген түшүнүктөр мындай чечмеленип берилет. **Валенттүү**: Водородго карата белгилүү бир өлчөмдөгү пропорцияда башка элементтин атомдору менен кошула ала турган жөндөмдүүлүгүн көрсөтүүдө колдонулат. Эки валенттүү, көп валенттүү. **Валенттүүлүк** 1) атомдордун химиялык байланыштарды түзүүгө жарамдуулугу, жөндөмдүүлүгү. *Туруктуу валенттүүлүк. Өзгөрүлмө валенттүүлүк;* 2) сөздөрдүн синтаксистик байланыштарды түзүүгө жөндөмдүүлүгү [222, 363-б.].

Чет тилинен келип кирген сөздөрдүн сөздүгүн алсак “Валентность (лат.*valentia*. сила) 1) (лингв.) способность слова к грамматическому сочетанию с другими словами в предложении. Валентность глагола *дать* определяют способность сочетаться с подлежащим, прямым дополнением и косвенным дополнением: *Я даю книгу (ему)* деп берилген [227, 97-б.]. Илимпоз Т.В.Жеребило “Словарь лингвистических терминов” деп аталган сөздүгүндө валенттүүлүк синтаксистик жактан басымдуулук кылган жана багыныңкы кызматты аткарған сөздөрдүн айкашуу жөндөмдүүлүгүн реализациялоо процесси деген ойду билдирген. Ал валенттүүлүктү формалдуу жана семантикалык деп бөлгөн [228, 52-б.]. Окумуштуулар Д.Э.Розенталь жана М.А.Теленкова “Словарь-справочник лингвистических терминов” деген эмгегинде “**валентность** (от лат. *valentia*-сила) **слова** – это способность слова вступать в словосочетаниях с другими словами” - деген аныктама берет [110, 44-б.].

Жогорку валенттүүлүк термини боюнча жүргүзүлгөн сөздүктөрдүн түшүндүрмөлөрүн анализ кылсак, негизинен бардык аныктамалар валенттүүлүк сөздүн башка сөздөр менен айкаша алуу мүмкүнчүлүгү жана сөздөрдүн синтаксистик байланыштарды түзүүгө болгон жөндөмдүүлүгү деп беришет.

Биз мындаи аныктамалардын жактоочусу катары ишибизде **валенттүлүк** жана **сөз айкашы** терминдерин эки башка түшүнүк катары карадык.

Валенттүлүк түшүнгү жалпы тил илиминде алгачкы жолу 1934-жылы немис окумуштуусу К.Бюлердин “*Sprachtheorie. Die Darstellungs funktion der Sprache*” деген эмгегинде берилген [177, 40-б.]. Ошондой эле бул маселени изилдөөчүлөр Л.Теньер жана А.В.Гроот эмгектеринде улантышкан [185, 46-52-бб.]. Француз окумуштуусу Л. Теньердин теориясы боюнча сүйлөмдө этиш эң башкы ролду ойнoit, ал эми керек болсо ээ да ага баш иет. Этиштин валенттүлүк тобуна ээ менен толуктоочту активдүү *актанттар* деп эсептеп, ал эми калган сүйлөм мүчөлөрүн *сирконстанттар* деп атаган. Ошондой эле Л.Теньер валенттүлүкту этиштин актанттык структурасы деп чечмелеген [212, 102-114-120-246-256-бб.].

Ал эми советтик тил илиминде валенттүлүк теориясын термин катары окумуштуу С.Д.Кацнельсон 1948-жылы киргизген. Ал *валенттүлүкту* сөздүн сүйлөмдөгү жөндөмдүүлүгүн жана анын башка сөздөр менен айкашуусун айткан [80, 28-42-бб.]. Илимпоз С.Д.Кацнельсондун ою боюнча этиш сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун аныктоо жөндөмдүүлүгүнө ээ [83, 88-б.].

Валенттүлүк термини химия илиминде химиялык айкашуудагы атомдордун тобунан көз каранды болгон түшүнүк катары көптөгөн аныктамаларга ээ. Бул сыйктуу эле тил илиминде да көптөгөн түшүнүктөр айтылып келет. Мисалы, алардын ичинен жалпыланган аныктаманы окумуштуу В.Г.Гак “Валенттүлүк – бул сөздүн башка элементтер менен синтаксистик байланыша алуу мүмкүнчүлүгү” - деп аныктама берген [46, 79-6.].

Жалпы тил илиминде *сөз айкашы* жана *валенттүлүк* маселелери боюнча азыркы учурда карама-каршы пикирлер орун алыш келүүдө. Кээ бир тилчилер аны бир эле лингвистикалык кубулуш катары карашса, айрымдары эки түрдүү маселе деп эсептешет. *Валенттүлүк* жана *сөз айкашы* – бирдей эле түшүнүктөр деген ойду окумуштуулар Ж.Эрбен (1958), Т.В.Король (1972),

Л.Н.Засорина (1974), М.Д.Степанов (1973); С.Д.Кацнельсон (1972), Г.Хельбиг (1976) ж.б.бидиришкен.

Ал эми айрым окумуштуулар “валенттүүлүк жана *сөз айкашы*” – бир эле көрүнүштүн эки тарабын билдирип, бири-бири менен тыгыз байланыштагы ар түрдүү түшүнүктөр” деген кайчы пикирди билдиришет (В.Д.Аракин (1972), В.В.Бурлакова (1975), Г.А.Змудяк (1980) ж.б.

С.М.Кибардина: “Сөздөрдүн валенттүүлүк касиети алардын семантикалык жана синтаксистик валенттүүлүгүнө карай изилденет” деген пикирин айткан [85, 12-б.]. Ушуга окшош эле валенттүүлүктүн жаратылышы жөнүндө чет элдик тилчилер бул кубулушту *коллокация* (*collocation*) деп аташкан, азыркы күндө *сөз айкашы* же *коллокация* деп атоо кецири жайылтылган. Окумуштуу Ж.Ферс (Firth, J.1968) “Коллокация – бул тилдин грамматикалык эрежелерине карай бири-бирин улай келген эки же андан ашык сөздөрдүн тизмеги” деп түшүнөт (“*collocational order*”) [183, 195-200-бб.]. Лингвист Р.Н.Робинс (Robins, R.H.1964), ошондой эле коллокацияны сөздөрдүн бири-бири менен лексикалык жактан эле болгон байланышы жана ал лексикалык эле көрүнүш деп кабыл алган [206, 155-б.]. Ал эми М.Халидей (Halliday, M. 1966), В.Хасс (Hass,W. 1966) баш болгон көптөгөн изилдөөчүлөрдүн тобу болсо коллокацияны сөздөрдүн же морфемалардын лексикалык жактан бирге эле келиши деп эсептешкен [186, 152-б;188, 68-б.]. Ж.Лайонзун (Lyonz, 1968) ою боюнча коллокация теориясы бул окумуштуулардын тилдик изилдөөлөрүндө так аныктамага ээ боло албаган [195, 519 б.].

Айрым окумуштуулар валенттүүлүк менен айкашууну чектөө зарылчылыгына басым жасашкан. Ал эми мындай чектөө тилдин бардык мүмкүнчүлүктөрүн эске алууга түрткү берет. Ошол себептен Б.И.Лейкина “Валенттүүлүк – тилдин фактысы, ал эми кепте болсо валенттүүлүкту реализациялоо процесси жүрөт” - деп белгилейт [93, 1-15-бб.].

Сөз айкашы жана валенттүүлүктүн өзгөчөлүктөрү же карама-каршылыгы жөнүндө И.Р.Ольшанский “Айкашуу – кептин

синтагматикасындагы тил бирдиктеринин биргелешкен айкашуусу, ал эми валенттүүлүк болсо бири-бири менен аныкталган мамилелерге кирген текстеш тил элементтеринин потенциалдуу айкашуусу”- деп аныктама берген [102, 19-6.].

Окумуштуу В.Д.Аракин валенттүүлүк жана сөз айкашынын айырмачылыгы маселеси боюнча ар бир лингвистикалык элементтин жаратылышында өзү башка элементтер менен белгилүү дөңгээлде байланышуу мүмкүнчүлүгү болот деп белгилеген.

В.Д.Аракин сөз айкаштарынын тибин аныктоодо синтаксистик мамилени эске алуу керектигин, багыныңкы байланыштагы сөз айкашы негизги сөздөн К (ядро) (англис тилинен алынган **kernel** – ядро) жана А – багыныңкы түгөйдөн (англисче **adjunct** – аныктооч) турат деген ойду билдирген [14, 140-б.].

Окумуштуу А.А.Уфимцева азыркы лингвистикада айкашуунун мүмкүнчүлүктөрү ар түрдүү багытта изилденүүдө, бирок анын негизги максаты “сөздүн кайсы белгилери аркылуу башка сөздөр менен грамматикалык жактан ыңгайланышууга мүмкүнчүлүк түзө ала тургандыгы жөнүндөгү маалыматтарды алуу болуп саналат деген [145, 17-б.].

Жогорку теориялык өбөлгө катары анализге алынган көз караштардын ичинен биз валенттүүлүк жана сөз айкаши эки башка нерсе деген топтогу окумуштуулардын оюна макул болуу менен, валенттүүлүк жана сөз айкаши – бири-бирин толуктаан турган тилдик кубулуштар деген жыйынтыкка келдик. Себеби *валенттүүлүк* – сөз айкашына карай сөздүн башка сөздөр, ал эми сүйлөм ичинде башка мүчөлөр менен *айкаша* алуу мүмкүнчүлүгү, ал эми *сөз айкаши* анын жөндөмдүүлүгүн чагылдырып турган жыйынтыгы деп эсептейбиз.

Валенттүүлүктүн типтерин тилдик дөңгээлде изилдөөгө алган окумуштуулар Д.Н.Шмелев (1973), С.М.Кибардина (1978), В.В.Бурлакова (1984), С.Д.Кацнельсондор (2001) валенттүүлүктүн типтери жөнүндө ар

түрдүү ойлорду айтуу менен, көптөгөн маселе чечилбеген бойдон калгандыгын белгилешкен.

Логикалык валенттүүлүк бул экстралинвистикалык мүнөзгө ээ болуу менен ар түрдүү сөз айкаштарынын логикалык жактан байланышшуу мүмкүнчүлүгүн бере алат. *Семантикалык валенттүүлүк* – семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай сөз айкаштарынын контекстуалдуу айкаша алуу мүмкүнчүлүгү.

Ю.Д.Апресян “*синтаксистик валенттүүлүктү* бир сөздүн башка бир сөзду башкараруу жана ошондой эле көз каранды болуу мүмкүнчүлүгү” - деп эсептейт [9, 81-6.].

Биз да сөздөрдүн синтаксистик валенттүүлүгү маселесин кароодо жогорку окумуштуунун оюн негизге алабыз. Андан сырткары *лексикалык валенттүүлүк*, бул сөздүн башка сөздөр менен тандоо жолу аркылуу айкаша алуу жөндөмдүүлүгү. Ал эми сөздөрдүн лексикалык-семантикалык валенттүүлүгү – сөздүн башка сөздөр, сөз айкаштары жана сүйлөмдөр менен семантикалык жактан байланышшуу жөндөмдүүлүгү. Окумуштуу В.Г.Адмони *грамматикалык валенттүүлүк* – белгилүү бир сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын грамматикалык формада белгилүү гана сөз айкаштары менен айкашуу жөндөмдүүлүгүнө ээ экендигин белгилеген [5, 111-6.].

Окумуштуулар М.Д.Степanova жана Г.Хельбиг *валенттүүлүктү* логикалык-семантикалык жана синтаксистик-морфологиялык деңгээлде бир элементтин башка бир элементтер менен айкаша алуу жөндөмдүүлүгү деп эсептөө менен, *валенттүүлүк* түшүнүгүн сүйлөмдүн грамматикасына байланыштырган [127, 173-187-66.].

Изилдөө ишибизде теориялык изилдөөлөргө таянуу менен, *валенттүүлүктүн* эки деңгээлин негизги маселе катары алдык: *семантикалык* жана *синтаксистик валенттүүлүк*.

Семантикалык валенттүүлүк сөз айкашынын башка сөз айкаштары менен семантикалык маанилерине карай айкашуу жөндөмдүүлүгүнө ээ экендигин байкоого болот. Ал эми *синтаксистик валенттүүлүк* бир сөздүн

башка сөзду башкаруу жана ошондой эле көз каранды болуу мүмкүнчүлүгү деп карайбыз.

Ал эми Л.Н.Засорина, В.П.Берков (1961), М.Д.Степанова, Г.Хельбиг (1978) топ болгон тилчилер сөз айкашынын аткарган функциясына карата валенттүүлүктүү эки чоң топко бөлүштүргөн: *активдүү жана пассивдүү* [99, 23-б.].

Окумуштуу Ч.К.Найманова *активдүү валенттүүлүк* – башкаруучу сөздүн башка сөздөрдү багындыруу жөндөмдүүлүгү, ал эми *пассивдүү валенттүүлүк* – багыныңкы сөздүн багындыруучу сөзгө айкашуу жөндөмдүүлүгүн берет деген ойду берген [99, 23-б.].

Изилдөөдөгү салыштырылып жаткан тилдердин сөз айкашы жана валенттүүлүк маселеси боюнча өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар. Англис тилинин сөз айкашынын маселелерин изилдөөнүн тарыхы англис тил илиминин окумуштуулары: Otto Есперсон (1937), В.П.Сухотин (1950), Л.Блумфилд (1968), Н.Хомский (1962), В.В.Бурлакова (1984), В.Д.Аракин (1972, 1989) жана башкалар менен белгилүү.

Сөз айкаштарын изилдөө иштери чет элдик тилчилер тарабынан 18-кылымдан баштап эле жүргүзүлө баштаган. Англис тил илиминин изилдөөчүсү Б.Джонсон (B Jonson) (1640) сөз айкаштарын толук изилдөө мүмкүн эмес деп эсептеп, сөз айкашынын элементтерин классификациялоо зарылдыгын сунуштаган. Бирок бул ойлоруна карабастан ал сөз айкаштарын анализдөөдө, негизинен, компонентке көнүл бурган. Б.Джонсон өзүнүн изилдөөлөрүндө *сөз айкашы* деген терминди пайдаланбастан туруп эле эки сөз биригип сөз айкашын түзө алат деп эсептеген. Ал сөз айкашынын жасалышынын төмөнкүчө үч жолун берген:

1. *a+n adjunct+noun* (*адъюнкт+существительное*) - *адъюнкт+зат атооч*
2. *art+a+n-art+adjunct+noun* (*артикль+адъюнкт+существительное*) - *артикль+адъюнкт+зат атооч*.

3. $n1+n2 <=> n2+of+noun1+noun2 <=> +prep.+noun1$ (существительно
 $e1 + существительное1 <=> существительное2 + предлог + существительное$) –
(зат атооч 1 + зат атооч 1 + зат атооч 2 + предлог + зат атооч).

Б.Джонсон (Johnson, B) (1640) “The English Grammar” аттуу эмгегинде сөздөрдүн айкашуусунун негизинде грамматикалык мамиле пайда болуп, андан сөз айкашы келип чыгат деген ойду далилдеген [191, 246 б.].

Ал эми 19-кылымда англис тилин изилдеген окумуштуу Дж.Брайтленд (Brightland J.A. 1974) “A Grammar of the English Tongue” деген эмгегинде сөз айкашын изилдөө аркылуу ээ менен баяндоочтун байланышын жана баяндоочко карай толуктоочтун ордун көрсөткөн. Ал сөздөрдүн ортосунда синтаксистик байланыш болуусу керек деп белгилеп, зат атооч, сын атооч жана этиштин ортосундагы байланыш жандоочтор аркылуу ишке ашат деген жыйынтыктуу ойду билдирген [175, 267 б.].

Ал эми 20-кылым болсо бир катар окумуштуулар, өзгөчө Л.Блумфилд (1968) менен белгилүү. Окумуштуунун теориясы боюнча сөз айкашы эки чоң топко бөлүнүп каралган:

1. Экзоцентрик
2. Эндоцентрик.

Ошол мезгилдеги Л. Блумфилд баш болгон окумуштуулар сөз айкашын изилдеп чыгышып, сөз айкашы менен сүйлөмдүн ортосундагы айырмачылыкты аныктап, баяндооч менен башка сүйлөм мүчөлөрү объективдүү мамиле, ал эми ээ менен анын аныктоочунун ортосунда атрибутивдик мамиле бар деген жыйынтыкты сунушташкан.

Ал эми Отто Есперсен сөз айкашынын компоненттеринин багының байланышынын 3 баскычын берген [193, 57-56-бб.].

Белгилүү профессор Е.Крейзинг (Krusianga, E. A.) өзүнүн “A Handbook of Present Day English” деген эмгегинде “Close and Loose Syntactic Groups” аттуу өзгөчөлөнгөн принципти сунуштаган. Бул эмгегинде окумуштуу сөздөрдүн бир тайпасы болгон сөз айкашын сүйлөмдүн бир бөлүгү катары эсептеп, синтаксистик группа деген түшүнүктү берген [194, 177 б.]. Ал эми

биздин оюбузча, мындай көз карашты бир жактуу деп эсептеп, бул пикирге макул эмес экендигиизди билдиребиз.

Чет элдик тил илиминде сөз айкашынын маселеси 20-кылымдын 30-жылдарында кызыгуу жаратуу менен изилдене башталган. Бул маселенин алгачкы изилдөөчүсү болуп филолог Л.Блумфилд эсептелет. Ал сөз айкашын эки же андан ашык эркин формалардын курамы деп эсептеген. Ал терең түшүнүү менен сөз айкашынын чөйрөсүн өзүнчө бир сөздөрдүн тобу менен чектөөгө болбойт деп белгилейт [29, 48-б.]. Л.Блумфилдин теориясы боюнча ар бир тилдеги сөз айкаштары эки чоң топко бөлүнөт деп белгилеген. Алар: *эндоцентрик* жана *экзоцентрик* болуп бөлүнөт. Л.Блумфилд сөз айкашынын жалпы бир структуранын мүчөсү катары кызмат кылган сөз айкаштарын *эндоцентрик* сөз айкаштарынын тобуна киргизген. Мисалы, *Poor John ran away – Байкуш Жон качып кетти* деген сүйлөмдү Л.Блумфилд *poor John – байкуш Жон* деген сөз айкашы *эндоцентрик* сөз айкашы, себеби *John – Жон* деген сөз *poor John – байкуш Жон* деген сөз айкашынын структурасын алмаштыра алат: Мисалы, *Poor John ran away – Байкуш Жон качып кетти- John ran away – Жон качып кетти*. Эндоцентрик теория аркылуу Л.Блумфилд сүйлөмдүн ичиндеги сөз айкаштары бири-бирин толуктоо менен сүйлөмдүн жалпы структурасын берет деген ойду билдирген.

Л.Блумфилдин ою боюнча *Tom and Mary run away – Том жана Мери качып кетишти* деген сүйлөмдө болсо ал сөздөр сөз айкашынын мүчөсү катары башка сүйлөмдүн башка мүчөлөрүн алмаштырып сөз айкашын жарата алгандыктан бул сөз айкашы да *эндоцентрик сөз айкашынын* тобун түзө алат. Мисалы, *Tom and Mary ran away – Том жана Мери качып кетишти – Tom ran away – Том качып кетти; Mary ran away – Мери качып кетти*. Ал эми этиштин учур чактагы формасынын жакка карай өзгөрүүсүн сөз айкаштарына тиешеси деле жок деп эсептейт: *Tom and Mary run away - Том жана Мери качып кетем – Tom runs away – Том качып кетем; Mary runs away – Мери качып кетем*.

Окумуштуу Л.Блумфилдин изилдөөсү боюнча *экзоцентрик сөз айкашы* сөз айкашынын ар бир эле мүчөсү курамындагы бардык компоненттерди алмаштыра албайт же башкача айтканда айкаша албайт деген ойду берген. Мисалы, *beside John* (*Жондон башкасы*). Л.Блумфилд биздин көз карашыбызда сөз айкаштарын эндоцентрик жана экзоцентрик деп бөлүү менен, аларды чоң структурада карап, ички түзүлүшүн эске албаган. Төмөнкү мисалдардагы: *poor John* (байкуш Жон) жана *Tom and Mary* (Том жана Мери) ички түзүлүшүнүн айырмачылыгына карабастан алар кызматына карай бир эле топко киргендей. Бирок бул сөз айкаштары ички структурасы боюнча ар түрдүү типтерге кирет. Сөз айкаштарынын классификациясын кийинчөрөэк Л.Блумфилд да алардын ички структурасын анализдеп, бардык эндоцентрик структураны экиге бөлгөн: *багыныңкы –poor John* (байкуш Жон) жана *тең байланыштагы- Tom and Mary* – Том жана Мери.

Экзоцентрик структураларды сөз айкаштарын майда топторго бөлүү сөз айкаштарын предикативдүү: *John ran away* – Жон качып кетти жана *предлогдуу* (жандоочтук): *beside John* (*Жондон башкасы*) деп бөлүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Эндоцентрик группаларды категорияларга ажыратууда өзүнчө бир шайкеш келбестик бар: предикативдүү тайпадагы эндоцентрик сөз айкашы синтаксистик байланышы аркылуу айырмаланса, анда предлогдуу тайпадагы сөз айкашы сөз түркүмүнүн морфологиялык өзгөчөлүгүнө карай бөлүнөт. Бул субкатегоризация мүнөздүү болгон белгини көрсөтүп тургандыктан, кайрылууда абдан чоң роль ойнот деп айтуу менен, окумуштуу Л.Блумфилд изилдөөсүн жүргүзгөн [29, 607 б.]. Л.Блумфилдин жолун улантуучу окумуштуулар ал схеманы иштеп чыгышып, ага бир нече сөз айкашынын типтерин толукташкан.

Сөз айкашын изилдөөлөрдүн тарыхындагы жалпы түрдө колдонулган сөз айкашына тиешелүү бир терминологиянын жана бирдиктүү терминдин жоктугу да тилдик маселелерди пайда кылган. Чет элдик тил илиминдеги кенири тараган сөз айкашынын термини – *phrase* (фраза). Бул термин XVII,

XVII жана XIX кылымдарда чет элдик тил илиминде кецири таралган болсо, ал эми XIX жана XX кылымдарда англис тилчиси Г.Суит *phrase* (фраза) термини көп маанилүүлүккө ээ болуу менен, өзүнүн терминологиялык күчүн жоготкондугун белгилеген. 20-кылымдын башынан баштап чет элдик тил илиминде *phrase* (фраза) термини башка көптөгөн жаңы терминдер менен алмаштырылган: *word group* (сөздөрдүн тобу), *word cluster* (сөздүн кластери) ж.б. Бул терминдер сөз айкаштарын билдируү үчүн колдонулат. Бирок Л.Блумфилд “*phrase*”- “фраза” деген терминди өзүнүн сөз айкашынын жаңы теориясында колдонуу менен, кайрадан ага лингвистикалык термин катары статус алыш берүүгө жетишкен. Изилдөөлөрдүн анализи боюнча “*phrase*” (фраза) деген термин американалык окумуштууларга мұнәздүү, ал эми англис тилчилер үчүн “*word group*” (сөздөрдүн тобу) деген терминдер тийиштүү. Ошондой эле Л.Блумфилд эндоцентрик сөз айкашынын белгилөө үчүн да термин киргизген. Ал термин багыныңкы эндоцентрик тобунда эки ат менен колдонулушу мүмкүн эле: “*head*”(негизги же баш) же “*centre*” (борбордук). Ал эми тең байланыштагы эндоцентрик тобу үчүн жалгыз гана “*centre*” – борбордук деген терминди колдонгон.

Англис тил илиминдеги сөз айкаштарын изилдөөлөрду бир нече этаптарга бөлүп кароого болот.

Сөз айкашын классификациялоо схемасынын кайрадан түзүлгөндүгүнө жана жаңы эки синтаксистик типтин пайда болгондугуна байланыштуу синтаксистик топтор башкача формага ээ: 1) эндоцентрик 2) экзоцентрик болуп бөлүндү. Алгач бардык сөз айкаштарын классификациялоодо окумуштуулар сөз айкаштарын эки негизги топко ажыратышкан: 1) гипотаксиске негизделген сөз айкаштары 2) паратаксиске негизделген сөз айкаштары. Кийинчөрөк гипотактикалык топтогу сөз айкаштары структурасы боюнча Л.Блумфилдин схемасын кайталоо менен эки топко бөлүшкөн: 1) эндоцентрик 2) экзоцентрик. Ал эми эндоцентрик топтогу сөз айкаштары боюнча Л. Блумфилдин схемасы сыйктуу эле эки топко бөлүнгөн: багыныңкы жана тең байланыштагы.

Жалпы кабыл алынган теориянын негизинде “гипотаксис” түшүнүгү пайда болгон. Бул бир сүйлөмдүн экинчи бир сүйлөмдөн көз карандылыгы же сөз айкашындагы бир элементтин экинчи бир элементтен көз карандылыгы.

Ал эми “*паратаксис*” бири-бирине жөнөкөй эле жол менен шайкеш келген синтаксистик байланыштардын жолу катары түшүндүрүлөт. Паратаксис термини бул бири-бирине туура келген *yes, please – албетте макул; thank you, very much* – чоң ыракмат деген сыйктуу сөз айкаштарынын топторун белгилөө үчүн ыңгайлдуу. Биздин анализибиз боюнча паратаксис түшүнүгү боюнча бири-бирин толуктап, дайыма бирге келген туруктуу сөз айкаштарын жогорку топко киргизишкен.

Сөз айкаштарынын *гипотаксистик* жана *паратаксистик* деп бөлүнүшү сөз айкашынын структурасындагы элементтердин мамилесине байланыштуу болот. Ал эми кийинчөрөөк болсо сөз айкашын классификациялоодо гипотактикалык түзүлүш гана кабыл алынып, паратактикалык айкашуу жоголууга учуралан. Себеби паратаксистик топко кирген сөз айкаштары туруктуу сөз айкаштарын топтоштурган. Сөз айкашын классификациялоодогу экинчи этапта **гипотактикалык** структура **эндоцентрик** жана **экзоцентрик** деп бөлүнөт. Бул бөлүнүү структураладагы элементтердин мамилесине карай эмес алардын жалпы синтаксистик түзүлүшүнө байланыштуу бөлүнөт. Ошентип, бул этапта сөз айкашынын классификациясы өзгөрүлгөн.

Учүнчү этапта синтаксистик структуралынын классификациялоонун дагы бир принциби пайда болду: эндоцентрик айкашуу 1) багыныңкы; 2) төң байланыштагы болуп бөлүнсө, ал эми экзоцентрик 1) предикативдүү; 2) предлогдуу болуп бөлүнөт. Ар бир эле этапта мурунку классификацияга карай өзгөрүүлөр болот.

Кийинчөрөөк англис тилиндеги сөз айкаштары маселесин көптөгөн тилчилер да изилдөөлөр менен толуктай алышкан. Алардын катарына Л.Л.Иофик, Л.Р.Чахоян (1972), Л.С.Бархударов; Д.А.Штелленг (1973), М.Я.Блох (2005), Л.С.Бархударов (2008), А.И.Смирницкий (2009) ж.б. Бирок

ал окумуштуулардын арасынан сөз айкашы жана валенттүлүк маселеси боюнча В.В.Бурлакова (1975;1984), И.В.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов (1981), С.Т.Тер-Минасова (1981), А.Н.Лисс (1994), А.А.Аракиндин (1989), Д. Аллертондун (D. Allerton) (1982, 1996) жана башкалардын эмгектерин белгилөөгө болот.

Англис тилиндеги синтаксис жана сөз айкаштары маселесине бараандуу салымын кошкон тилчи В.В.Бурлакова өзүнүн “Синтаксические структуры современного английского языка” деген эмгегинде азыркы англис тилиндеги сөз айкаштарын төмөндөгүдөй бөлүштүргөн: сөз айкашы сүйлөм сыйктуу эле синтаксистин бир бөлүгү; валенттүлүктү 2 деңгээлде: *семантикалык* жана *синтаксистик* деңгээлде караган.

Окумуштуу Л.Теньер валенттүлүккө ээ жана толуктооч кирет деп, аны “актанттар” катары атаган көз карашы кийинчерээк англис тилинин изилдөөлөрү көрсөткөндөй, кайрадан каралып, өзгөрүүлөргө учурагандыгын белгилөө менен, этиштин семантикалык мазмунуна карай синтаксистик структурада этиштин валенттүлүгүнүн тобуна бардык сүйлөм мүчөлөрүн киргизүү менен аларды “актанттар” деп эсептеген. Мисалы, *to be situated – жайгашкан* деген этишти катыштырып, сүйлөм түзүп көрөлү: – *The house is situated at the bottom of the mountain (by the forest/the river)* – *Үй тоо этегинде жайгашкан* (токойдун/дарыянын жанында) [35, 10-11-бб.].

Биз Л.Теньердин валенттүлүккө жана сүйлөмдөгү негизги ролду этишке ыйгарган оюн негиз кылуу менен, изилдөөбүздө В.В.Бурлакованын семантикалык мазмунуна карай этиштин валенттүлүгүнө сүйлөм мүчөлөрүнүн бардыгын бирдей киргизүү менен аларды **актанттар** деп эсептеген оюна таянбыз. В.В.Бурлакова “Основы структуры словосочетания в современном английском языке” аттуу китебинде азыркы англис тилиндеги сүйлөмдүн структурасынын негизи болгон сөз айкашын жаратуудагы элементтердин синтаксисттик байланышуу жолдорун жана валенттүлүк түшүнүгүн изилдеген [34, 74-83-бб.]. Ал жогорудагы белгилүү Л.Теньер, А.М.Пешковский сыйктуу окумуштуулардын оюна таянуу менен, сөз

айкаштарынын багыныңкы жана төң байланыштагы топторун гана изилдебестен, предикативдүү жана предлогдуу айкашууларды да анализдөөгө аракет кылган. Бул ойлор 20-кылымдын 50-жылдары жана азыркы күнгө дейре белгилүү. Окумуштуу өзүнүн эмгегинде тил кептин инвентары-куралы катары кепте тилдик бирдиктерди структуралык уюшкандастыкта ишке ашырат деген ойду берген. Ошол себептен окумуштуу сүйлөм жана сөз айкашы маселесинде сөз айкаштарын төң байланыштагы жана жандоочтук (предлогдуу) топторго бөлүп караган. В.В.Бурлакова бул эмгегинде синтаксистик байланыштардын типтерин изилдеген жана сөз айкаштарын классификациялоону 3 синтаксистик байланыштарга карай жүргүзгөн: 1) жайланаңшшуу ордуна; 2) статусуна (толук маанилүү же кызматчы сөздөр); 3) комбинатордук (айкаштуу).

Окумуштуу жайланаңшшуу ордуна карай сөз айкаштарын **уницентрик** жана **полицентрик** деп эки типке бөлгөн. 1. **Уницентрик** топко чоң бир структурадагы топтун бир гана элементи топтун центри болуу менен башка элементтер менен байланышат. Бул топторго субстантивдүү, адвербиалдык жана регрессивдүү-адъективдүү сөз айкаштары: *very quickly* – абдан тез, *extremely young* – абдан жаш, *strange happenings* – таң калыштуу окуялар, *a letter from the old man* – кары кишиден келген кат. Ал эми **полицентрик** сөз айкаштары этиштик топторго тиешелүү: *come home early* – уйгө бат кел жана прогрессивдүү- адъективдүү топторго: *full of cats and dogs* – мышык жана иттерге жык толгон [34, 84-б.].

В.В.Бурлакованын классификациясы Блумфилдин мектебинен айырмаланып, сөз айкаштарынын классификациясы айкашуудагы бардык байланыштардын схемасын эске алуу менен жүргүзүлгөн. Бул окумуштуу тарабынан сунушталган классификациялоонун принциби алардын ички структурасына негизделген. Ошол принципке карай азыркы англис тилиндеги сөз айкаштары эки чоң топко: *ядролук* жана *ядросуз* болуп бөлүнөт. Бул типтерди окумуштуу Л.Блумфилдин эндоцентрик жана экзоцентрик типтери менен алмаштырууга болбойт, себеби сөз айкаштарын бул

структураларга бөлүү алардын изилденип жаткан группасынын ичиндеги гана байланышка көз каранды.

Ядролук сөз айкаштарынын тобуна грамматикалык жактан бир структураны түзүп, башка элементтерди башкарып турган элементти камтыган сөз айкаштары кирет. Бул элемент ошол сөз айкашынын ядросу болуу менен, башка бир элементке баш ийбейт. Мисалы, *red roses* – кызыл розалар, *to smile faintly* – чын жүрөктөн күлүү, *to say nothing* – эчтеке айтпoo, *entirely real* – абдан таза, *extremely quickly* – өтө бат, *a book of poems* – ырлардын китеби. Башкача айтканда, ядерлик сөз айкаштары топтун ичиндеги гана ички багыныңкы байланыштарга негизделген – атрибутивдик, объективдик, шарттуу жана экзистенциалдык тизмектер болуп бөлүнөт [35, 85-б.].

Багыныңкы байланыштын багытына карай англис тилинде ядерлүү сөз айкаштары ядронун сол жагында багыныңкы элементтер жайланса, анда ал *рeгrессивдүү*, ал эми он жагында турса *прогрессивдүү* болуп бөлүнөт. Өз кезегинде ядерлүү сөз айкаштары ядронун морфологиялык түзүлүшүнө карай эки чоң топко бөлүнөт.

Ал эми ядерсиз сөз айкаштары ички тобунда ядронунун жоктугу өзгөчөлөнөт жана алардын классификациясы эки майда топторго бөлүнөт:

1. *Багынычсыз (индепенттүү);*
2. *Багыныңкы (депенденттүү).*

Багынычсыз сөз айкаштары кошумча контекстин жардамысыз айырмалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мисалы, *ladies and gentlemen* – айымдар жана мырзалар; *red and green* – кызыл жана жашыл, *now and then* – азыр жана кийин. Ал эми багыныңкы сөз айкаштары кошумча контекстти талап кылуусу аркылуу айырмаланат. Мисалы, *(to find) the car gone*, – кеткен машинаны (табуу), *wise old (men)* – акылдуу кары (кишилер).

Багынычсыз жана багыныңкы сөз айкаштары бирдей эле **бир класстуу** жана **ар түрдүү класстууларга** бөлүнөт. Багынычсыз ар түрдүү сөз айкаштары тең байланыштагы байламталар аркылуу же кээде башкаруу жолу

менен айкашат. Мисалы, *politely without interest* – кызыгы жок сылык, *noisily and waving* –дабыш жана кол булгалоо менен.

Ал эми багынычсыз бир класстуулар болсо байланыштагы жолу аркылуу берилет. Мисалы, *red and green* – кызыл жана жашыл, *Tom and Mary* – Том жана Мери, *anger and frustration* – ачуулануу жана көнүл калтыруу [35, 85-86-бб.].

Окумуштуу С.Г.Тер-Минасова “Словосочетание в научно-лингвистическом и дидактическом аспектах” деген эмгегинде В.В.Бурлакова сыйктуу эле сөз менен сүйлөмдү ажыратып кароо менен, сүйлөм сөздөрдөн түзүлүп, алар бири-бири менен грамматикалык жактан айкашат деп белгилеген. Ошентип атрибутивдик, комплетивдик жана предикативдик типтеги байланыштар пайда болот. Ал эми бул 3 типтин арасынан атрибутивдик айкашуу сөз айкаштарын жарата алат деп белгилеген. Англис тилинде атрибутивдик сөз айкашынын негизги түрү бул “сын атооч + зат атооч”. С.Г.Тер-Минасова сөз айкаштарын изилдеп үйрөнүүдө семантикалык жана метасемиотикалык жактарын эске алыш керек деген жана кепти жаратууда продуктивдүү же эркин сөз айкаштары пайда болот, ал эми продуктивдүү эмес же эркин эмес сөз айкаштары кепти жаратууда пайда болбостон, аларга даяр бойдон кирет деген ойду белгилеген [134, 5-26-бб.].

Илимпоз В.Д.Аракиндин “Типология языков и проблема методического прогнозирования” деген эмгегинде англий тилиндеги сөз айкаштарын орус, татар, өзбек жана башка тилдер менен салыштырып изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Ал сөз айкашы синтаксистик байланыштын негизинде айкашкан эки же андан ашык сөздөрдүн тобунан түзүлөт деп атait. Мисалы, *зеленое дерево - a green tree*, тат. *яшел ағач*; тадж. *дарактин сабз*; эст. *Roheli peruu* ж.б.; *писать письмо- to write a letter*; тат. *бер хат язу*, тажд. *мактуб навиштан* ж.б. Ошентип, сөз айкашы сөз сыйктуу бир кызматты, предметти, кубулушту, сапатты, кыймыл-аракетти көрсөтө алат. Бирок ал сөздөн айырмаланып эң кеминде 2 же андан ашык сөздөрдүн тобунан турат. Мисалы, *большой город*; *очень большой промышленный город - a large town; a very industrial town (city)*

[13, 98-116-бб.]. Окумуштуу сөз айкаштын синтаксистик типтерин изилдөө менен, атрибутивдик жана объективдик сөз айкаштарын башка тилдер менен салыштырып, моделдештируү жолу аркылуу изилдеген.

Окумуштуу В.Д.Аракин “Сравнительная типология английского и русского языков” деген эмгегинде англ ис тилиндеги сөз айкаштарынын типтерин топторго бөлүүнүн критерийлерин иштеп чыгып, салыштырып жаткан тилдердеги атрибутивдик жана объективдүү сөз айкаштарынын типтерине изилдөө жүргүзгөн жана сөз айкаштарын VIII типке бөлүп караган. Англ ис жана орус тилдеринин сөз айкаштарынын моделдеринде жалгыз гана окшоштук бар; *KV + AV inf: решить остаться - to decide to stay*. Ал эми орус тилиндеги сөз айкашы негизинен башкаруу, ал эми англ ис тилинде ыкташуу объективдүү сөз айкаштарын уюштураарын, ал эми англ ис тилинде башкаруу жолу менен айкашкан сөз айкаштары өтө кеңири колдонулбастыгын жана өздүк ат атоочтор менен гана багының компонент катары кызмат кыларын белгилеген [14, 137-171-бб.].

Лингвист М.Я.Блохтун диктемалык теориясынын жаралуусу менен бир нече компоненттүү сөз айкаштарын тексттин курамындагы кептик процесстеги тилдик элементтердин пайда болуусу катары караган жаңы көз караш пайда болгон [27, 70-б.].

Жогорку илимий көз караштардын негизинде биз сөз айкаштары, анын ичинде этиштик сөз айкаштары, активдүү валенттүүлүккө ээ болгон бардык эле тилдерде өнүмдүү сөз айкаштарынын бири экендигине ынануу менен, биз бул тилдик маселелер англ ис жана жалпы эле герман тобундагы тилдердин материалында келечекте изилдөөлөргө муктаж экендигин белгилеп өтөбүз.

Кийинки изилдөөнүн теориялык өбөлгөсү катары ишибиздин объекти болгон этиштик сөз айкаштарын, этиштин семантикалык жана синтаксистик валенттүүлүк категориясы катары жалпы тил илиминдеги изилдөө иштерин анализге алабыз.

Жалпы тил илиминде этишти сүйлөмдүн синтаксистик жана семантикалык борбору экендигин окумуштуулар Л.Теньер (1959), Н.Хомский

(1962), И.Г.Ольшанский (1966), С.Д.Кацнельсон (1972), С.М.Кибардина (1979), Ю.А.Левицкий (1995), А.В.Бондарко (2013), Г.Г.Сильницкий (2006), В.С.Храковский (2014), Е.А.Смирнова (2014) жана кыргыз тилинин материалында А.Жапаров (1979), Ж.Андабекова (1979), Б. Тойчубекова (1983), С.Ж. Мусаев (1983, 2013) А. Турсунов (1991) жана Ч.К.Наймановалар (2004) белгилешкен.

Окумуштуу Ю.А.Левицкий көпчүлүк тилдерде Noun+Verb (Зат атооч + этиш (NV) зат атоочтук жана этиштен турган жалпы структуралык модель болуп эсептелет дейт [92, 91-б.]. Бул моделдин негизги компоненти этиш болуп саналат. Себеби этиштин семантикасы жана валенттүүлүгү сүйлөмдүн башка мүчөлөрүн аныктайт.

С.Д.Кацнельсон этиш сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун аныктоо жөндөмдүүлүгүнө ээ [83, 88-б.]. Окумуштуу Г.Г.Сильницкий этиштин синтаксистик валенттүүлүгүн “лексикалык айлампа” жана ал жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү синтаксистик позициялар менен синтаксистик байланышы бар лексемалардын топтому деп атайд [120, 132-б.].

Этиштик валенттүүлүктү изилдөө менен окумуштуулар аны синтаксистик деңгээлде гана эмес, семантикалык өңүттөн да кароо керек экендигин белгилешет. В.С.Храковский этишти аныктаган ситуациянын катышуучулары этиштик лексемадан же, башкача айтканда, этиштин семантикалык валенттүүлүгү түздөн-түз анын лексикалык мааниси менен байланышкан деп атаган [155, 26-б.].

Илимпоз Ю.Д.Апресян да ушул ойду жактоочу катары сөздүн лексикалык мааницинин семасынын саны объектив лексикалык мааницине туура келгендей болуусу керек экендигин белгилейт [11,72-б.]. Ч.Филлмордун ою боюнча предикаттардын семантикалык структурасын аныктоонун ролу өзүнчө түрүктуу универсалдуу системаны аныктайт [182,14-б.]. Бирок, Е.В.Падучева түшүндүрмө сөздүк анын тилдик өзгөчөлүгүн билдири ала тургандай деңгээлде гана болуусу зарыл же сөздүн аныктамасы аны колдонуу учурунда реализацияланган ошол сөздүн потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү деп

эсептеген [105,27-б.]. Бул ой валенттүлүктү этиштин касиетин бир эле учурда синтаксистик жана семантикалык жактан караган изилдөөнүн жаңы деңгээлине чыгууга тұртқу берет.

Ал эми А.В.Бондарко ар бир бирдиктиң конкреттүү аткарған кызматы тилдин жана кептин функциясының системасына көз карандылығын белгилеген [31, 133-б.]. А.В.Бондарконун ою боюнча тилдик бирдиктиң функциясы эки аспектиде каралат: 1) потенциалдуу; 2) результативдик. Потенциалдык аспектидеги этиштин функциясы белгилүү бағытты аткарған тилдик бирдик. Ал эми результативдик аспект – сөздүн айкашуу учурунда чөйрө менен өз ара карым-катьшын же кептеги өзүнүн койгон максатына жетүүчү бағыт деп эсептеген [30, 17-б.]. Окумуштуу С.В.Шустованын көз карашы боюнча семантикалык валенттүлүк этиштин башка ар түрдүү актанттар менен потенциалдык айкашуусун, ал эми синтаксистик валенттүлүк ал мүмкүнчүлүктү реализациялоо болуп эсептелет [164,163-б.].

Ошентип, этиштин семантикалык валенттүлүгү анын синтаксистик валенттүлүгүн шарттайт. А.В.Бондарко потенциалдык функцияны результативдик кылышпайынан өзгөртүү дайыма өнүгүүнү пайдалы деп эсептейт. Ал эми тескерисинче, тилдик бирдиктердин реализациясынын санынын көбөйүүсү менен анын потенциясынын саны да артат. Демек, анын потенциалдык функциясы да кеңеет деген ойду билдирген [30, 18-б.].

Этиштин валенттүлүгүнө анализ жүргүзүүде семантика менен синтаксисти байланыштыруу ойлору мурун да айтылышпайынан келген. Илимпоз В.С.Храковский этиш өзү аныктаган, ситуациянын катышуучулары аткарған кызматына көз каранды болгон өзүнчө семантикалык топко таандык деген [155, 29-б.]. Ю.Д.Апресян этиштик лексемалардын семантикалык жана синтаксистик актанттары ич ара бирдей карым-катнашқа ээ: белгилүү лексемалардын семантикалык актанттынын ар бирине бирден синтаксистик актант туура келет, ал эми ар бир синтаксистик актантка бирден семантикалык актант туура келет [12, 15-27-бб.].

Биз англис жана кыргыз тилдеринdegи этиштик валенттүлүктү динамикалык-функционалдык өңүттөн карайбыз. Коммуникативдик, прагматикалык жана лингвистикалык принциптерге таянуу менен, биз этиштик семантиканын ички структуралык системасынын закон ченемдүүлүгүн аныктоого жана анын семантикалык-синтаксистик өз ара мамилесин жана актанттардын реализацияланышындагы өзгөчөлүктөрдү тактаганга аракет кылабыз. С.В.Шустованын көз карашы боюнча этиштин валенттүлүгүн динамикалык-функционалдык жактан изилдөө тилдин лексикалык жана грамматикалык системасынын коммуникативдик принциптин курамы менен болгон карым-катнашын байкоого мүмкүнчүлүк берет [165, 40-41-бб.]. С.В.Шустованын мындай пикири биздин ишибизге комплекстүү изилдөөгө шарт түзөт. Сүйлөп жаткан адам гана өзүнө тиешелүү тилдик бирдиктерди тандап алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан, кепте ошол маанилүү компоненттер гана катыша алышат. Ошол маанини билдирген компоненттер, тилдик компетенция катары интенция кайсы тилдик бирдиктердин жардамы менен ишке ашарын белгилейт. Сүйлөмгө тигил же бул компоненттерди тандап алууда контекст же ситуацияга көнүл буруу керек. Реалдуу маанини чагылдырган форманы тандоо контекст же ситуациядан келип чыгат. Этиштин валенттүлүгүнүн жөндөмдүүлүгү сөздүн семантикалык жана синтаксистик мүмкүнчүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат.

Демек, биз жогорку окумуштуулардын жана изилдөөлөрдүн анализдерине таянуу менен тилдик бирдиктердин семантикалык потенциалы анын синтаксистик мүмкүнчүлүктөрү менен, ал эми синтаксистик потенциал синтаксистик валенттүлүк түшүнүгү менен шайкеш келерин белгилей алабыз. Ошондой эле этиштин семантикалык жана синтаксистик валенттүлүк түшүнүгүн аныктоонун негизги базары ойду билдириүүнүн тилдик жана мазмундук планынын категориилары катары эсептөөгө болот.

Семантикалык-синтаксистик категория окумуштуу С.Д.Кацнельсондун семантикалык-грамматикалык категориясына дал келет. Ал категорияны

С.Д.Кацнельсон элементардык ой жүгүртүү категориялары деп эсептейт, тилдин грамматикалык түзүлүшү өзүнө семантикалык-грамматикалык гана эмес, кыйыр түрдө гана аныктоого мүмкүн болгон грамматикалык категорияларды да камтыйт. Семантикалык-грамматикалык категориины ажыратып кароо үчүн ал категориялардын кепти жаратуу процессиндеи ролун жакшы билүү керектигин белгилейт [82, 155-156-бб.].

Лингвист Ж.Байби (Bybee J.L) (1998) белгилегендей бардык тилдерде грамматикалык категория бар [179, 257-271-бб.]. Этиш окуяларды жана абалды билдириүү аркылуу өзүнө керектүү актанттар менен бирге ситуациянын борборунда турат. Бардык тилдерде этиштик валентүүлүктүү тилдин материалы катары изилдөөгө болот.

Кийинки изилдөөнүн теориялык өбөлгөсү катары ишибиздин объекти болгон *кыймыл* этиштеринин жалпы тил илиминдеги изилдөөлөрүнө токтолобуз.

Жалпы тил илиминдеги кыймыл этиштерин изилдөөлөр актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. “Кыймыл” концепти – дүйнөнү сүрөттөгөн макроконцептердин бири. Бизге белгилүү болгондой кыймылсыз дүйнө жок. Курчап турган дүйнөнү, өзүбүздү биз кыймыл аркылуу тааныйбыз. Биз бир жерден экинчи жерге жылып, көчүп турабыз. Биз өзүбүздү курчап турган дүйнөгө аларды ташуу менен же аларды карай жылуу менен мамиле кылабыз. Ал эми кыймылдар ар түрдүү болот да, алар тилде чагылдырылып турат. Ш.Балли (1955), А.А.Шахматов (1941), В.Н.Топоров (1966), Б.Потье (1992) сыйктуу окумуштуулар кыймыл этиштердин адамзат жана дегеле жандуу нерселер менен байланышы бар экендингин белгилешкен.

Швейцариялык атактуу окумуштуу Ш.Балли тилдин лексикалык курамынын маанилүү топторун изилдөө менен, кыймылды “тынч абал” түшүнүгүү менен карама-каршы коюп караган. Анын түзгөн этиштеринин катарына кээ бир мейкиндиктеги кыймылды туондурбаган этиштер да кирген. Мисалы, *saisir* - хватать, *casser*-ломать, *vibrer*-дрожать, *frotter*- тереть ж.б. [22, 257-271-бб.].

Ал эми француз тилчиси П.Роберт өзүнүн сөздүгүндө “негизги кыймыл этиштеринин 279 тизмесин караган. Мисалы, *palpiter*-трепетать, *plier* - сгибать, *respirier*- дышать ж.б [205, 2-б].

Б.Потье француз тилиндеги беш *marcher*, *courier*, *sauter*, *danser*, *remuer* этиштеринин семантикалык мейкиндигин шарттуу белгилердин жардамы менен сүрөттөйт. Ошентип ал этишинин маанисин бул система боюнча: + - + - + плюс оң маанилеринин белгисин, ал эми минус терс маанилеринин белгилерин билдирет, башкача айтканда этиш мейкиндикте жай, тынымсыз жана горизонталдык абалда жылат деген жыйынтыкка келген [203, 237 б.]. Б.С.Фокин *venir* этишинин айкашуусун инфинитив аркылуу изилдеген [148,15-б.]. Н.М.Штейнберг *aller*, *venir*, *etre* этиштеринин татаал конструкциялары изилдөөсүнүн объектиси катары караган [166, 247-253-бб.]. Н.В.Коваленко багытты көрсөткөн жана процессти билдириген этиштерди кетип калууну *-s 'en aller*, *partir*, жана *venir*, *arriver* келүүнү билдириген этиштер деп топторго бөлгөн [87, 27-40-бб.].

Этиштерди мындай жол менен изилдөөсүн В.Г.Гактын эмгегинен көрүүгө болот. Ал кыймыл түшүнүгүн *кенен* жана *тар* мааниде берген. Автор кецири маани деп тынчтык абалына карама-каршы болгон бардык сөздүн түрлөрүн, ал эми тар маани катары объектин жылуусун, өзгөрүүсүн жана жайгашуусун алган. В.Г.Гак сөздүн маанисин анын синтаксистик маңызын ачып берген лексикалык-синтаксистик трансформация аркылуу текшерүүгө болот деген ойду билдирет. Мисалы, *Отряд получил задание окружить штаб противника*. Мында *окружить штаб* деген фразаны обойти со всех сторон деген сөз айкашы менен алмаштырууга болот. Бирок *Высокие деревья окружали дом*. Бул сүйлөмдөгү *окружали* деген сөз жайгашуу ордун көрсөткөндүктөн, аны кыймыл этишинин конструкциясы менен алмаштырууга болбойт [47, 250-б.].

Ал эми орус тилиндеги кыймыл этиштерин изилдөөгө окумуштуулар А.А.Шахматов (1941), В.Н.Топоров (1966), Л.М.Васильев (1971) ж.б. салым кошкон. Ушул аталган маселе боюнча бир нече изилдөөлөр жана

диссертациялык иштер илимпоздор М.Сырба (1965), Н.Н.Сергеева (1970), З.У.Блягоз (1973), Ю.М.Гордеев (1974), В.Л.Ибрагимова (1975; 1988), Е.А.Смирновалар (2014) ж.б тарабынан иштелген. Жогорку окумуштуулардын эмгектери өздөрүнүн семантикалык изилдөөлөрү менен өзгөчөлөнөт жана кыймылды билдириген бирдиктердин парадигматикалык, синтагматикалык сөз жасоочу мүнөздөрүн камтыйт.

Окумуштуу В.Н.Топоров этиштерди горизонталдык кыймылды билдириген этиштерди (*идти,ходить, бродить, шагать, мчаться, гулять, собираться, вертеться, вращаться, качаться, колебаться* ж.б) деп топтоштурган [136, 37-38-бб.].

Илимпоздор М.Сырба (1965), Н.К.Сергеева (1970), З.Блягоз (1973) бардык эле кыймылды билдириген этиштер кыймыл этиштеринин категориясына кире бербейт деген ойду билдириүү менен, бир орундан экинчи орунга жылдыруу менен кыймыл этиштерин бөлүп карашат.

Орус тил илиминдеги этиштерди изилдеген А.А.Шахматов жана В.А.Богородицкая кыймыл этиштерине тиешелүү болгон төмөндөгүдөй белгилерди беришкен:

- а) бардык кыймыл этиштерине тиешелүү болгон жуптук катыш (*идти/ходить*);
- б) ар түрдүү типтеги грамматикалык конструкцияларды түзүү жөндөмдүүлүгү (субъектив жана субъектив-объектив). Мисалы, *идти-ходить, нести-носить*;
- в) кыймылдын ордун жана багытын көрсөткөн этиштер менен айкашуу;
- г) кыймылдын мүнөзүн жана багытын билдириген префиксациянын өсүү мүмкүнчүлүгү (*идти-пойти-пройти-перейти-уйти-выйти-отойти* ж.б) [161, 276-б.].

Окумуштуу Ю.М.Гордеев кыймылдын багыты абстрактуу жана конкреттүү болуп жана алар бири-биринен морфологиялык формалары менен айырмаланып турушат деген ойду жактаган [50, 20 б.]. Изилдөөнүн предмети болгон кыймыл этиштери боюнча англис тилинде В.Н.Мигирин (1973),

Д.Шмелев (1973), В.И.Шматова (1979), Д.Н.Злобин (1993) сыйктуу окумуштуулардын эмгектерин атоого болот. Д.Н.Злобин кыймыл этиштерин сүрөттөөгө Фреймдин теориясын пайдаланган. Ал окумуштуу бир жерден экинчи жерге жылдыруунун ситуацияга карата талаптарына жараша структураларга ажыраткан (субъект, каражат, ыкма, чөйрө, ылдамдык жана багыт) [65, 17-б.]. Белгилүү лингвист Д.Н.Злобин ал топтогу этиштерди семантикалык принциптери боюнча, өздөрүнүн ич ара мамилелерине жана ички структурасына карай топторго бөлүү эксплицийттик жактан жетишсиз деп белгилейт [65, 17 б.].

Англис тилинде кыймыл этиштер, негизинен, парадигматикалык жана синтагматикалык көз караш менен изилденген. Бирок англис тилинде жогорку топтогу этиштердин түрлөрүн ЛСТ (лексикалык-семантикалык топ) жолу менен изилдөө кецири таралган. Окумуштуу В.Н.Мигирин этишти процесс катары түшүндүрөт. “Кыймыл” түшүнүгү өзү төмөнкү көрүнүштөрдү берет: “кыймыл-аракет” – активдүү бүткөн процесс” [95, 61-б.]. Англис тилиндеги кыймыл этиштердин семантикалык структурасын изилдөө менен В.И Шматова аларды аналитикалык жана синтетикалык номинацияларына карай бөлүүгө болот деген ойду берген [162, 141-147-бб.]. Окумуштуу Д.Н.Злобин англис тилиндеги кыймыл этиштерди лексикалык-семантикалык парадигманы уюштурат жана анын борборунда базалык *go* – бас, *run* – чурка, *creep* – сойло, *fly* – уч, *ride* – мин, *swim* – сүз, ал эми периферияда өзүнчө мүнөздөргө ээ болгон *shamble* – араңдан зорго жүрүү, *swagger* – калжсан-кулжсан (ығы жек ачык айрымдык) сыйктуу кыймыл этиштерден турат деп белгилеген [65, 27-б.]. Изилдөөчүлөрдүн илимий көз караштарынын негизинде англис тил илиминде да кыймыл этиштерди изилдөө маселеси да актуалдуу экендине ынандык.

Жыйынтыктап айтканда, биз изилдөөчүлөрдүн илимий көз караштарынын негизинде сөз айкаштары, анын ичинде этиштик сөз айкаштары, активдүү валенттүүлүккө ээ болгон бардык эле тилдерде өнүмдүү сөз айкаштарынын бири экендине ынандык, ошондой эле бул тилдик

маселелер англис жана жалпы эле герман тобундагы тилдердин материалында келечекте изилдөөлөргө муктаж экендингин белгилеп кетүү менен англис тил илиминде да кыймыл этиштерди изилдөө актуалдуу маселелерден экендингин айтып өтөбүз. Жогорудагы жалпы тил илиминдеги сөз айкашы жана валенттүүлүк маселесине жүргүзүлгөн анализдерге таянуу аркылуу биз окумуштуу Л.Теньердин валенттүүлүк терминине берген концепциясынын өзгөчөлүгү болгон этиштин ролун негиз кылып алабыз. Л.Теньердин теориясы боюнча сүйлөмдө этишке негизги ролду ыйгаруу менен, калган сөз айкаштары, зат атооч дагы этишке багынышат деген ойду колдойбуз. Ээ менен толуктоочту *актанттар*, ал эми калган сүйлөмдүн калган мүчөлөрүн *сирконстанттар* деген терминин кабыл алабыз. Окумуштуу Л. Теньердин синтаксистик структурада ээни ядро катары кароо менен ээ менен толуктоочко гана актанттык статусту ыйгаруу менен, калган мүчөлөрдү сирконстанттар деген ойлору кийинчөрөөк окумуштуулар тарабынан бардык эле мүчө этиштин (баяндоочтун) актанттары боло алат деп, бышыктооч да семантикалык денгээлде актант деп эсептешкен. Бул ойлорду улантуучу азыркы англис тил илиминин изилдөөчүлөрүнүн бири болгон окумуштуу В.В.Бурлакованын теориясы Л.Теньердин теориясынан айырмаланып, семантикалык мазмунуна карай синтаксистик структурада баяндооч өзүнүн актанттарын аныктайт деген ойду берген. Биз жогоруда белгиленген лингвисттердин теориясын колдойбуз жана изилдөө ишибизде ошол идеяга таянабыз.

1.2. Этиштик сөз айкаштары жана валенттүүлүк теориясынын түркологияда изилдениши

Түркологияда да башка тилдер сыйктуу эле сөздөрдүн орчундуу бөлүгү этишке тиешелүү. Анткени этиш сөздөрдүн лексикалык семантикасы тике жана кыйыр түрдө башка түркүмдөгү сөздөрдүн, айрыкча зат атоочтордун, синтаксистик валенттүүлүгүн аныктоо менен бирге, алардын сүйлөмдөгү структурасын жана позициясын аныктайт. Башкача айтканда, этиш сөздөр

сүйлөмдүн түзүлүшүн аныктап, түрк жана башка тилдердин грамматикалык системасынын негизин түзүп турат.

Түрк тил илиминде сөз айкашы маселелерине төмөнкү окумуштуулар Е.И.Убрайтова (1950), Н.К.Дмитриев (1956), Н.А.Баскаков (1956, 1961), М.Б. Балакаев (1957), Ю.М.Сейдов (1965), Х.Халияров (1966), Н.З.Гаджиева (1973), Ү.Жакыпов (1975), Т.Сайрамбаев (1982), Н.З.Гаджиева, Б.А. Серебренников (1986), А.Аблаков (1987), И.Кучкартаев (1977), А.Жапаров (1979), А.Турсунов (1976, 1978, 1991), Э.Р.Тенишев (1997), Ч.К.Найманова (2004), И.Х. Ахматов (2006) ж.б өздөрүнүн изилдөө иштери менен салымдарын кошуп келүүдө.

Түркологияда сөз айкашы боюнча семантикалык-морфологиялык классификация кенири колдонулуп келе жаткандыгын окумуштуулар М.Балакаев (1957), А.Жапаров (1979), А.Турсунов (1991) ж.б окумуштуулар белгилешкен. Бул классификацияга ылайык эркин сөз айкаштары багындыруучу түгөйүнүн (сөз айкашынын структурасын түзүүчү өзөгүнүн) кайсы сөз түркүмүнөн экендигине, түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышуу жолдоруна жана сөз айкашынын түзүлүшүнө (жөнөкөй, татаал айкаштар) негизделип каралат. Мындан тышкary, айрым түркологдор тигил же бул түрк тилдеринин грамматикасынын синтаксис бөлүгүндө сөз айкашы жөнүндө көлөмдүү материалдарды жарыялашкан. Мисалы, М.Балакаев (Совр. казах. язык, синтаксис. А, 1959; М.З.Закиев Современный татарский лит.яз, синтаксис, Казань, 1966), У.Б.Алиев (Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972) жана башка сөз айкашынын синтаксисин да, сүйлөмдүн синтаксисин да түзүп чыгышкан.

Түрк тил илимин изилдөөчүлөр сөз айкашынын айрым маселелерин ар түрдүүчө карап келишкен. Н.З.Гаджиева “Сөз айкашы бул сүйлөм үчүн алмаштыргыс куруучу материал болуу менен айырмаланып турат. Н.З.Гаджиева сөз айкаштарын семантикасына жана сөз түркүмдөрүнө карай классификациялаган. Ал негизи зат атоочтон болгон атрибутивдик жана негизи этиш болгон этиштик сөз айкаштарын ажыратып көрсөткөн [44, 59-6.].

Казак элинин илимпозу Т.Сайрамбаев: “Сөз айкашы курамына өз кезегинде нерсе менен анын көрүнүшүн чагылдырган негизги сөздөр кирген синтаксистин бир бөлүгү болуп эсептелет” – деген оюн айткан [112, 5-б.].

Башкыр тил илиминдеги сөз айкаштарын окумуштуу Н.К.Дмитриев ээ жана баяндоочтук катыштагы сөздөрү бар ар кандай синтаксистик айкаштарды сүйлөм деп эсептейт да, тескерисинче, курамында ич ара бири-бири менен байланышкан ээ, баяндоочу жок синтаксистик тизмектерди сөз айкашы деп карайт [58, 202-203-бб.]. Сөз айкашы, сүйлөм сыйктынып, бүткөн бир ойду билдире албастыгын, ал ойдун кичине бир бөлүкчөсүн гана көрсөтөрүн белгилейт. Сөз айкашынын мунөздүү белгилеринин бири: ал буюмдардын ортосундагы сапаттык байланышты билдирет. Сөз айкашынын бул түрү эки бөлүктөн турат: аныктагыч жана аныкталгыч. Аныктагыч заттын алдында жана этиштин алдында келе берет. Мисалы: *тез кайтуу- скорое возвращение, караңы токой - дремучий лес.* Ошондой эле сөз айкаштары заттардын сандык катышын билдирет (*үч үй - три дома*), кыймыл-аракеттин объектиси менен бирге көрсөтөрүн белгилейт [58, 203-б.].

Н.К.Дмитриев сүйлөм жана сөз айкашы жөнүндө ойлорун жыйынтыктап келип, синтаксис курулушу жагынан эки бөлүмдөн турат: сөз айкашынын түрлөрү жана сүйлөмдүн түрлөрү. Сөз айкашы түзүлүшү жагынан сүйлөмдүн составына кирет же сүйлөмдөн тышкary өзүнчө да колдонула берет, - дейт [58, 204-б.]. Окумуштуунун оюу боюнча, предикативдүү байланыштагы сөз тизмеги сүйлөмгө, атрибутивдик байланыштагы сөз тизмеги сүйлөмгө, атрибутивдик байланыштагы сөз тизмеги сөз айкашына кирет; сөз айкашы сүйлөмдүн тутумунда айтылат, же андан тышкary да колдонулат.

Е.И.Убрайтованын “Исследования по синтаксису якутского языка” деген эмгегинде сөз айкашы бир топ кенири караган. Автор ар түрдүү жолдор менен синтаксистик жагынан өз ара байланышкан сөздөрдүн тизмегин сөз айкашы деп атап, аны мааниси жагынан тыгыз байланышкан бирдик” катары карайт. Якут тилиндеги сөз айкашынын жасалышына карай 5 топко: ыкташуу жолу менен уюшулган сөз айкашы, изафеттик сөз айкашы, башкаруу жана

ээрчишүү жолу менен уюшулган сөз айкашы, бир өңчөй мүчөлөрдүн айкашы деп бөлүп, ар бир түрүнүн уюшулуу жолуна мүнөздөмө берип өткөн [143, 31-34-бб.]. Е.И.Убрайтова сөз айкашы деген terminidi теренцирээк караган. Ошол себептүү ал сүйлөмдү да сөз айкашы деп эсептөө менен, ээ менен баяндоочтун тизмегин сөз айкашына кийирүү менен предикативдүү сөз айкашын бар деп эсептейт. Ошондой анын көз карашы боюнча, бир өңчөй мүчөлөр да сөз айкашын уюштурат. Себеби ал сөз айкашын сүйлөм ичинде гана болот деп эсептейт [143, 65-71-бб.].

Белгилүү түрколог Н.А.Баскаков да “сөз айкашы” деген терминге кеңири маани берүү менен, ага сүйлөмдү да, сөз айкашын да, татаал сөздөрдү, туруктуу фразеологиялык айкашты, идиомаларды да киргизүүгө болот, - дейт. Бул сөз тизмектерин ал эки топко бөлөт: эркин сөз айкаштары; туруктуу сөз айкаштары (татаал сөздөр, идиомалар). Эркин сөз айкаштарын өзүнчө да эки топко бөлөт: предикативдүү сөз айкашы же сүйлөм; атрибутивдик сөз айкашы (буга аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук сөз айкаштары кирет). *Предикативдүү сөз айкашы* – бүткөн ой-пикирди билдирет. Ал *атрибутивдик сөз айкашын* мааниси жагынан предикативдүү айкашка карама-каршы келип, жаңы, конкреттеширилген түшүнүктүү билдирет деген. Атрибутивдик сөз айкаштарын кайсы сөз түркүмдөрүнөн, кандай жолдор менен байланышып түзүлөрүн, компоненттеринин орун тартибин, берген маанисин кеңири анализдейт [25, 79-б.]. Н.А.Баскаков өзүнүн сөз айкашына арналган бир макаласында бул синтаксистик көз карашын кайтадан карайт, тактап айтканда, ал предикативдүү сөз айкашын, сүйлөмдү сөз айкашынын системасына киргизбейт. Ал сүйлөм бүткөн бир ойду билдирсе, сөз айкашы ой-пикирди эмес, бирдиктүү бир түшүнүктүү билдирет деп, экөөнү эки башка синтаксистик категория катары карайт. Сөз айкашын негизинен туруктуу сөз айкашы, туруктуу эмес сөз айкашы деп, эки топко бөлөт. Туруктуу эмес сөз айкашын сүйлөм ичинде гана уюшулат деп эсептейт [26, 50-б.].

1950-1970 – жылдары түрк тилдеринде да сөз айкашы изилдөөлөргө алынган. Сөз айкашынын айрым маселелери боюнча диссертациялар жазылып

жана көптөгөн монографиялык әмгектер жарыкка чыккан. Мисалы: М.Б.Балакаев. “Основные типы словосочетаний в казахском языке”. Алма-Ата,1957; Ю.М.Сеидов, “Словосочетания в азербайджанском языке” (автореф. докт. дисс.) Баку,1965; Е.М.Талипов, Словосочетания, выражающие временные отношения в казахском языке. Автореф, канд, дисс. Алма-Ата, 1959; Е.Дауенов. Глагольные словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке. Автореф. канд.диссж.б.

М.Б.Балакаев сөз айкашы менен сүйлөм негизинен синтаксистик категорияга киргени менен, экөөнүн ортосунда чоң айырмачылыктар бар экенин айтат. Мисалы, сүйлөм адамдын ой-пикирин башкаларга билдируүчү грамматикалык жактан уюшулган речтин бир бөлүгү болсо, сөз айкашы бири-бирине багыныңкы абалдагы экиден кем эмес толук маанилүү сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги синтаксистик тобу болуп эсептелет. Сөз айкашы сүйлөмдүн зарыл составдык бөлүгү катары дайыма анын курамында айтылат. Ушуну менен бирге. М.Б.Балакаев сөздөрдүн предикативдүү байланышын жана бир өңчөй мүчөлөрдү сөз айкашы деп эсептебестен, аларды сүйлөм жөнүндөгү окууга тиешелүү деп карайт [21, 12-13-16-бб.].

Ю.М.Сеидов “Слососочетания в азербайджанском языке” деген эмгегинде академик В.В. Виноградовдун оюна кошулуу менен, сөз айкашы тилдин номинативдик каражатына кирип, затты, көрүнүштү, кыймылды билдирет да, сүйлөм анын ичине курулуш материалы катары гана кирет деп эсептейт. Ю.М. Сеидов да сөздөрдүн предикативдүү айкашы сүйлөмгө мүнөздүү болгон белгилерге ээ, ошондуктан ал сөз айкашы жөнүндө окууда эмес, сүйлөм жөнүндөгү синтаксистик окууда каралуусу керек деп туура белгилейт. Ал эми сөз айкашы жөнүндөгү синтаксистик окуунун негизги объектиси предикативдүү эмес сөз айкашы болуп эсептелет деп баса белгилеп кеткен [116,14-б.].

М.Б.Балакаев, Ю.М.Сеидовдордун да жогоруда аталган эмгектеринде сөз айкашынын ички табияты, анын сөз менен, сүйлөм менен болгон өз ара

каташы, сөз айкашынын типтери, көлөмү, алардын жасалуу закон ченемдүүлүгү, берген маанилери жөнүндө терең маалыматтар берилген.

М.Балакаев да сөз айкашы сүйлөм ичинде уюшулган синтаксистик топ, ал экиден кем болбогон толук маанилүү сөздөрдөн уюшулат, ошондуктан сүйлөмдү түзүүчү составдык зарыл бөлүктөр болуп саналат деп эсептейт. Түрк тил илиминде сөз айкашы деп аталган маанилүү маселеге арналган эмгектердин катарын эки окумуштуунун – А.Жапаровдун жана А.Турсуновдун эмгектерин белгилөөгө болот. А.Жапаров – кыргыз тилиндеги сөз айкашы, анын түзүлүштөрү жана түрлөрү жөнүндө биринчи жолу илимий маалыматтарды берген окумуштуу. Сөз айкашынын грамматикалык табияты боюнча академик В.В.Виноградовдун жана анын шакиртеринин пикирлерине толугу менен кошулабыз:

- а) сөз айкашы атоо маанисинде колдонулат;
- б) сүйлөмдүн түзүлүшү үчүн курулуш материал;
- в) предикативдик сөз айкашы аякталган ойду билдириет, ошондуктан ал сүйлөм түзүлүшүндө болот;
- г) бир өңчөй мүчөлөрдө сөз айкашына мүнөздүү белгилер байкалбайт, ошол себептүү аларды сөз айкашы деп эсептөөгө болбойт деген жыйынтыктуу маалыматтарды бергенин “Грамматическая структура словосочетаний в современном киргизском языке” деген темада жазылган диссертациясынын авторефератынан окууга болот [55, 23 б.].

А.Жапаров сыйктуу эле А.Турсунов да сөз айкашы, анын түрлөрүнө, түзүлүштөрүнө ары толук, ары туура мүнөздөмө берип келип, анын, сөз айкашынын түгөйлөрүнүн семантикалык өзгөчө кенен талдоо жүргүзгөн [139, 159 б.]; [140,143 б.]. Окумуштуу А.Турсунов, бул маселе боюнча изилдөө жүргүзгөн түркологдордон айырмаланып, кийинки эмгегинде сөз айкашын диахрониялык аспектиде иликтеген.

Жогоруда аталган окумуштуулардын пикирлерин жыйынтыкtagанда Сөз айкаштарын эки түргө – *предикативдик* жана *предикативдик* эмес сөз айкаштары деген түргө бөлүштүрүүдө түрдүү көз караштар кездешет.

Сөз айкашынын түзүлүш өзгөчөлүгү, түрлөрү, функциясы жөнүндө орус тилинде жана түркологияда көптөгөн адабияттар бар. Бирок ошондой болсада, сөз айкашына аныктама берүүдө, анын сүйлөм менен болгон мамилесин түшүндүрүүдө окумуштуулар арасында ушул убакка чейин талаш пикирлер жаралып келүүдө. Сөз айкашынын грамматикалык негизи, көлөмү, анын формасы жана мааниси, сөз айкашынын сүйлөмгө, сөзгө карата болгон катышы жөнүндөгү маселелер көпчүлүк тилдерде ушул мезгилге чейин аз изилденген. Түрк тилдеринде кыймыл этиштер өзгөчө орунду ээлейт. Түркологияда бул маселени изилдеген төмөнкү илимпоздордун атын атоого болот: Э.Р.Тенишев (1961), Н.К.Дмитриев (1962), В.Ф.Вещилова (1962), М.Сырба (1965), Л.М.Васильев (1971), З.У.Блягоз. (1973), Т.А.Кельдибекова (1980), М.Оразов (1983), Ю.В.Псянчин (1990) ж.б.

Дүйнөдөгү ар бир тил өзүнчө семантикалык структурага ээ. Мындай структура ошол тилде сүйлөгөн элдердин дүйнөнү жеке таануусун жана көрүүсүн туондурат. Окумуштуу Л.М.Васильев айткандай ар бир тилдин лексикасы өзүнчө подсистемалардан турган система (алар *семантикалык, түшүнүк талаасы, тематикалык, лексикалык-семантикалык*) болуп эсептелет [36, 38-б.]. Эң кецири колдонулган мындай подсистемалардын маанилүү типтеринин бири *лексика-семантикалык тайпалар* (ЛСТ) болуп эсептелет. Б.Колбиндин аныктamasы боюнча лексикалык-семантикалык тайпанын негизги маанилүү белгиси аны түзүүчүлөр *инварианттык* касиетке – түрдүк семантикалык жалпылыкка ээ болуп саналат. Ушул ойду колдогон А.М.Кузнецованын пикири боюнча негизги компонентсиз семантикалык талаа болуусу мүмкүн эмес [89, 269-278-бб.].

Түркологияда кыймыл этиштери боюнча илимпоз Э.Р.Тенишевдин эмгегин белгилөөгө болот. Окумуштуу “Кыймыл этиштер өзүнүн семантикасы боюнча “заттын мейкиндик боюнча которуштуруусун билдирет” – деп аныктама берген [133, 232-233-бб.].

Түрк тил илиминде этиштик лексиканы ЛСТ (лексикалык-семантикалык топ) жактан изилдөөгө алгачкы болуп Н.К.Дмитриев (1962) салым кошкон. Ал

етиштерди кептик, ой-жүгүртүүнү, активдүү кыймыл жана кыймыл-аракетти билдириген деп ажыраткан [57, 65-б.]. Окумуштуу Н.К.Дмитриев түрк тилдериндеги этиштерди эки тайпага бөлгөн:

1) кыймылдын бағытын билдириген этиштер; 2) кыймылдын аткарылышынын жолдорун билдириген этиштер. Ошондой эле кээ бир этиштер эки топко тең тиешелүү болушу мүмкүн [57, 202-203-бб.].

В.Ф.Вещилова кыймыл этиштердин “мейкиндикте субъекти бир жерден экинчи жерге жылуусун” билдириет деген ойду берген. Окумуштуу түрк тилиндеги кыймыл этиштерин 4 тайпага бөлүп караган [39, 111-б.]. Э.Р.Тенишев да өзүнүн очеркин түрк тилдериндеги кыймыл этиштерин изилдөөгө арнаған. Ал эмгегинде окумуштуу түрк тилдериндеги кыймыл этиштерине теориялык жакшы баа берүүгө жетишкен [133, 232-293-бб.]. Ал этиштерди семантикалык белгилери боюнча төмөндөгүдей классификациялаган: 1) жалпы маанидеги этиштер; 2) өзүнчө кыймылга ээ этиштер [133, 291-б.]. Ошондой эле, окумуштуу Э.Р.Тенишев кыймыл этиштери мааниге бай болгондуктан, тилдин мааниликтин жагынан караганда көрүнүктүү орунду ээлегендигин белгилеген [133, 232-б.].

Казак тилчиси М. Оразов этиштерди *12 топко* бөлгөн:

1. глаголы действия;
2. глаголы движения;
3. глаголы отношения;
4. глаголы состояния;
5. глаголы речи;
6. глаголы чувства;
7. глаголы эмоции;
8. глаголы мышления;
9. глаголы роста, развития;
10. глаголы звучания;
11. глаголы обозначающие явления природы;
12. глаголы выражающие субъективные оттенки [104, 19-34-бб.].

Башкыр тил илиминдеги кыймыл этиштерди изилдөөгө салымын кошкон илимпоздор: Т.А.Кельдибекова (1980), Ю.В.Псянчин (1990), М.Г.Усманова (2002) ж.б.

Окумуштуу Т.А.Кельдибекова этиштерди кыймыл, абал, активдүү жана пассивдүү, динамикалык жана статикалык деп бөлүштүргөн [84, 182-199-бб.]. Илимпоз В.Псянчин этиштерди эки тайпага бөлүп караган 1) горизонталдык жана верикалдык багыттагы кыймылдар; 2) горизонталдык багыттагы кыймыл-аракеттер. Мисалы, *кileу*, *китеу*, *барыу*, *йөрөу*. 2) верикалдык абалдыгы кыймылдар. Мисалы, *менөү*, *төшиөү* ж.б. [109, 8-18-бб.].

Лингвист М.Г.Усманова башкыр жана жалпы эле түрк тилдериндеги кыймыл этиштеринин органикалык белгилери, маани берүүчү структурасында чагылдырылып турган кыймылдын багыты болуп эсептелет деген ойду берген [144, 8-б.].

Тилчи А.В.Исаченко бир орундан экинчи орунга котурулуу этиштеринин негизги белгиси болуп, алардын өзүнө тиешелүү болгон “жуптук” жана морфологиялык өз ара катышы эсептелет. Мисалы, *бас-жур* эки мүчөнүн төң салыштырмалуулугу деп атаган [74, 446 б.].

Ушундай эле ойду окумуштуу М.Р.Саттарова кыймыл этиштердин тайпасы деп сөздөрдүн өзгөчө грамматикалык тобун түзөт жана негизги белгиси болуп, этиштик негиздердин семантикалык жана морфологиялык өз ара катышы эсептелет [115, 20 б.].

Тил илиминде акыркы жылдары кыймыл этиштер когнитивдик көз караш менен изилденип келүүдө. Этиш ар түрдүү көрүнүштөр менен сүрөттөлөт: этиш өзүнүн каармандары жана шарттары бар кичине драманын ядросу катары интерпретацияланат (Л.Теньер), этиш сүрөттөлүп жаткан ситуация менен байланышта (В.Г.Гак) жана адамзаттын ар түрдүү иш-аракеттери аркылуу берилет. Этишти когнитивдик лингвистикада изилдөөдө В.Н.Топоров (1996), В.Г.Гак (1997) жана Н.Д.Арутюнова (1999) ж.б илимпоздордун илимий эмгектери белгилүү.

Этишти когнитивдик өңүттөн кароо аны адамзаттын тажрыйбасынын кандайдыр бир бөлүгүн түшүндүргөн сөз түркүмү катары кабыл алынат. Мында этиш тилде адамдын өзүнчө бир менталдык мазмунду берген жана анын ички лексиконунда вербалдык жана вербалдык эмес көрүнүшкө ээ болгон презентациясын туюнтурган тилдик форма катары каралат. Демек, этишти когнитивдик өңүттөн кароо структурадагы өзүнчө турган жана глобалдык концепт менен байланышкан бир нече лексемалардын жана эксплициттик семантикалык компоненттерин аныктоого жардам берет.

1.3. Этиштик сөз айкаштары жана валенттүүлүк теориясынын кыргыз тил илиминде изилдениши

Кыргыз тил илиминде синтаксис жана сөз айкашы маселесине арналган бир нече окумуштуулардын, мисалга алсак, Ы.Жакыпов (1958), А.Жапаров (1979), Ж.Андабекова (1979), Б. Тойчубекова (1983), А.Жапаров (1979,1992), А.Турсуновдун (1991), С.Ж.Мусаевдин (2013) ж.б. эмгектери бар.

Ы.Жакыповдун “Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси” (жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы, Фрунзе, 1958) деген китебинде сөз айкашы “сөз тиркеши” деген термин менен берилип, синтаксистик бул категорияга кыскача мүнөздөмө берилген. Бул китептеги берилген маалыматтарга караганда, “сөз тиркеши” маани жагынан өз ара бири-бирине тутумдашкан сөздөрдүн тизмектери аркылуу түзүлөт. Сүйлөм ойду түшүндүрүп, коммуникативдик кызматты аткарса, сөз тиркеши ойду билдирибейт, номинативдик (бир нерсени атап көрсөтүүчү) курал катары пайдаланылат. Сөз тиркешинин структурасында ойду түшүндүрүүгө кызмат кылуучу жақ, чак, модалдуулук категориилары, интонация жана баш мүчөлөрдүн катышы сыйктуу белгилер болбойт, булар сүйлөм үчүн гана мүнөздүү ойду белгилеген [59, 26-31-66.].

А. Жапаров – кыргыз тилиндеги сөз айкашы, анын түзүлүштөрү жана түрлөрү жөнүндө биринчи жолу 1955-жылы “Грамматические структуры словосочетаний в современном кыргызском литературном языке” деген

илимий авторефератында да маалыматтарды берген окумуштуу [55, 23 б.]. Окумуштуу өзүнүн “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1979) деген эмгегинде “Сөз тизмегинде этиш сөздөр багындыруучу сыңар болуп келсе, этиштик сөз тизмеги деп аталат” деген эреже киргизген. Мисалы, 1. *Көп окуган адам көп билет.* 2. *Таалайга, сыймыкка эмгеги менен жетерин түшүнгөн адам – эмгекчил адам, акылдуу адам.* Бул келтирилген мисалдарда көп окуган, таалайга, сыймыкка жетерин, эмгеги менен жетерин, түшүнгөн деген этиштик сөз тизмектери” – деп аныктамаларды берген [62, 65-б.]. А.Жапаров “Синтаксический строй кыргызского языка” (1992) аттуу окуу китебинде этиштик сөз айкаштары өзүнүн формалдуу жана семантикалык касиеттери менен башка сөз айкаштарынан айырмаланган кецири таралган сөз айкаштарынын түрү экендигин жана этиштик сөз айкаштары бардык негизги сөз түркүмдөрү, тактоочтор жана этиштин формалары менен болгон айкашарына токтолгон. Ошондой эле илимпоз баш жана багының компоненттердин ортосунда алардын семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай түрдүү формадагы байланыштар кезигерин жана ошол эле кезде сөз айкаштынын мүчөлөрү билдириерин белгилеген: толуктоочтук, максат, мезгил, себеп, орун ж.б. бышыктоочтук [63, 133-134-бб.].

Кыргыз тил илиминин окумуштуусу Аскар Турсунов бардык сөз түркүмдөрү эле бири-бири менен бирдей даражада айкаша бербейт, кээ бир сөз түркүмдөрү (мисалы, этиш, зат атооч) экинчи бир сөз түркүмдөрүнө караганда сөздөрдүн кецири чөйрөсү менен айкаша алат деген оюн сунуш кылган. Эмгегинин экинчи бөлүгүн этиштик сөз айкаштарын изилдөө маселесине арнаган. Ал өзүнүн 1978-жылы жазылган “Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары” деген эмгегинде активдүү колдонулуучу этиштик сөз айкаштарын ар тараптан изилдеп, анын структуралык типтерин аныктап, компоненттеринин байланышуу жолдорун, жөнөкөй жана татаал сөз айкаштарынын структуралык түзүлүшүн, уюшулуу жолдорун, этиштик сөз айкаштарынын негизги структуралык типтерин аныктаган. Аталган эмгегинде кыргыз тилинин ошол кездеги этиштик сөз айкаштарынын негизги

структуралык типтери Орхон-Енисей, “Девани лугат - ат түрк”, “Кутадгу билиг” (XI), жана түрк тилдеринин ичинен алтай, тува, хакас, казак, татар, түркмөн жана өзбек тилдеринин фактылары менен салыштырылган [140, 143 б.].

Профессор А.Турсунов 1991-жылы “Глагольные словосочетания в киргизском языке” деген темада алгачкы жолу кыргыз тил илиминде этиштик сөз айкаштарын изилдөө иштерин жүргүзүү менен жалпы эле түрк тил илиминде белгилүү эмгектердин бириң жаратууга жетишкен. Илимий изилдөө ишинде кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын теориясын, анын сөз жана сүйлөм менен болгон карым-катнашын жана ошондой эле кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын структурасын түрк тилдериндеги этиштик сөз айкаштары менен салыштырып берген [142, 342 б.].

А.Турсунов “Кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары” (1976) деген эмгегинде советтик окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан сөз айкашы теориясынын негизги жоболоруна таянып, кыргыз тилинин факты материалдарынын негизинде этиштик сөз айкаштарын системалуу түрдө ар тараптан терендетип изилдөө; анын структуралык типтерин аныктоо, компоненттеринин байланышуу жолдорун тактоо жана алардын семантикасын көнүр анализдөө; жөнөкөй жана татаал сөз айкаштарынын структуралык түзүлүшүн, уюшулуу жолдорун, этиштик татаал сөз айкаштарынын негизги структуралык типтерин белгилеген [139, 25-26-бб.].

Кыргыз тил илиминде этиштер жана алардын *өтмө* жана *өтпөс* жана алардын сөз айкашын жасоодогу ролу жана синтаксистеги кубулуштарга болгон таасири боюнча окумуштуулар С.Кудайбергенов (1966), С.Давлетов, С.Кудайбергенов (1980), А.Иманов (1990), С.Ж.Мусаев (1983, 2013), И.Абдувалиев (2008) жана А.Ж.Ийсаевалардын (2013) эмгектерин белгилөөгө болот.

Окумуштуу И.Абдувалиевдин изилдөөлөрүндө этиш сөздөр табиятынан эле кыймыл-аракетти, ал-абалды билдиригендиктен, кыймылга келтирген жана кыймылда болгон заттардын өздөрү менен тыгыз байланышта болот. Этиштин

кыймыл-аракет маанисин ошол заттардан байкайбыз. Кыймыл-аракетти ким жүргүзүп жатат, ким же эмне кыймылга келип жатат, мына ошолорду заттар аркылуу түябыз. Ошондуктан адегенде кыймыл-аракеттин субъектисин жана объектиси деген түшүнүктөрдү тактап алсак. Кыймыл-аракеттин субъектиси болуп сүйлөмдөгү кыймыл-аракетти аткарған зат эсептелет. Этиштер объект менен субъектинин ортосундагы жандуу карым-катыш, байланыш-аракеттерди тейлейт. Мына ушул милдеттерди аткаруудагы ар түрдүү кызматтарынан улам этиштерди биз *өтмө* жана *өтпөс* этиштер деп экиге бөлөбүз. Кыймыл-аракет объектиге тике багытталып, аракеттин таасири ага (объектиге) жетип, аны (объектини) кандайдыр өзгөрүүгө дуушар кылган этиштер *өтмө* этиштер деп белгилеген [1, 148-150-бб.].

Кыргыз тил илиминде окумуштуулар С.Давлетов жана С. Кудайбергеновдор өз эмгегинде кыргыз тилинде этиштерди *өтмө* жана *өтпөс* деп классификациялаганы белгилүү. Ал эми кыргыз тилинде этиштин багының компоненти табыш жөндөмөсүндө болгон сөз айкаштар, негизинен, *өтмө* этиштердин катарына кирип, табыш жөндөмөсүнөн башка жөндөмөдө турган багының компонент менен айкашкан этиштер *өтпөс* этиштер катары эсептелинет [52, 153-б.].

Белгилүү филолог А.Иманов бул маселени эки түрдө карашарын: тике объектиге табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганып айтылса, башкаруу байланышына, ал жөндөмөнүн мүчөсү жалганбаса, ыкташуу байланышына кошуп карашат [73, 50-б.]. Профессор С.Ж.Мусаев атоочтук кыймылдын актант-субъекти актант-объектти аныктаган. Бир структурада актант-субъектин жана актант-объектин болушу инструмент, адресат жана алардын убактысын, мейкиндиктеги ордун аныктаган атрибутивдик актанттардын пайда болуусун камсыз кыларын далилдеген [98, 86-б.].

А.Ж.Ийсаева этиштик сөз айкаштарынын катарына ядросу этиш болгон, сүйлөмдүк касиетке ээ эмес сөз тизмектерин алабыз. Анын себеби кепте бул сөз айкашы өтө көп колодонулгандыгы менен гана мүнөздөлбөстөн, этиштик сөз айкаштар бири-бири менен байланышып, татаал сөз айкашын түзүү менен

татаал түзүлүштөгү синтаксистик конструкцияда болуп, ар түрдүү структуралык типтерди пайда кылуу аркылуу айырмаланып турушу менен мүнөздөлүшүн белгилеген [71, 203-б.].

Кыргыз тил илиминде *валенттүүлүк теориясы* өзүнчө термин катары киргизилген эмес. Бирок салыштырма тил илиминде валенттүүлүк маселесине арналган изилдөөлөрдү белгилөөгө болот. Мисалы, окумуштуу С.Ж. Мусаев “Способы расширения внутренней структуры причастных конструкций в киргизском языке” деген макаласында кыргыз тилиндеги бардык атоочтук конструкциялар семантикасына, валенттүүлүк потенциалына жана чейрөсүнө карай бир-, эки-, үч-, төрт ж.б. валенттүү боло алышат деп белгилеген [98, 86-б.].

А.Н.Лисс “Сравнительная типология английского, русского, кыргызского языка и проблема их прогнозирования” деген колдонмосунда, англик, орус жана кыргыз тилдеринин материалында сөз түркүмдөрүнүн айкашуу маселесиндеги валенттүүлүктү биринчилерден болуп белгилеген [94, 62-б.].

Илимпоз Ч.К.Найманова өзүнүн “Валентность и сочетаемость частей речи в английском, русском и кыргызском языках” аттуу монографиясында сөз айкашынын теориясы боюнча И.Кучкартаев, М.Оразовдор сыйяктуу көптөгөн түрк тилин изилдөөчүлөрдүн эмгектерине иликтөө жүргүзгөн жана анын текстеш эмес тилдердеги сөз түркүмдөрүндөгү сөз айкашы жана валенттүүлүк маселесин салыштыруудагы жетишкендиктерин белгилөөгө болот. Ч.К.Найманова валенттүүлүк мамилени өзүнчө бир иерархия катары кароо керек деп белгилөө менен, валенттүүлүктүн биринчи баскычын этишке, экинчи баскычын зат атоочко, сын атоочко ж.б. сөз түркүмдөрүнө ыйгарган. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштарын изилдөөдө окумуштуу А.Жапаров да *валенттүүлүк* жөнүндө так айтпаса да, анын ойлору ушул терминге багыт бергенин айтууга болот. “Жаратылыштагы бизди курчап турган ар түрдүү көрүнүштөр өз ара тыгыз байланышкан, бири-бири менен шартташкан абалда жашашат. Тұрмуштагы мындай чындық көрүнүштөр тилде башка бирөөлөргө

сүйлөм аркылуу берилет. Ал эми сүйлөмдөр туш келген эле сөздөрдүн ар түрдүү тизмегинен түзүлө бербейт. Бул үчүн алгач айтылуучу ойдан мазмунуна, максатына жараша ылайыктуу сөздөр тандалып алынат да, сүйлөм тутумунда келген ал сөздөр мааниси жана грамматикалык жактан бири-бири менен байланышып келип, сүйлөм ичинде сөз айкаштарын жана сүйлөмдүн өзүн уюштурат” [55, 11-12-бб.].

Кыргыз тил илиминде сөз айкаши боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлгөн, ал эми валенттүүлүк маселеси – изилдөөгө муктаж.

Тил илиминде, анын ичинде *валенттүүлүк* проблемасын кыргыз, орус жана англий тилдеринде алгачкы болуп изилдеген илимпоз Ч.Найманова этиштик сөз айкаштарындагы этиштин валенттүүлүгүн жана айкашуусу жөнүндө биринчи болуп өзүнүн “Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках” (англий, кыргыз жана орус тилдеринин материалында) деген темадагы докторлук диссертациясында изилдеген [101, 229-б.].

Ч.К.Найманова 2004-жылы “Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках” (на материале английского, кыргызского языков) деген эмгекти изилдеп, үйрөнүүчүлөр үчүн жазган монографиясында түрдүү тилдердеги сөз айкаштарынын валенттүүлүгүн жана айкаштыгын белгилейт [99, 181-б.]. Ал А.Турсуновдун этиштик сөз айкаштары башка сөз түркүмдөрүнө караганда кыргыз тилиндеги өнүмдүү жана кеңири тараган жана бардык сөз түркүмдөрү менен айкаша алган сөз айкаши деген оюна кошулуу менен ал кыргыз тилинде алгачкы болуп этиштин *валенттүүлүгү* боюнча сөз кылган. Ал тилдердеги этиштин валенттүүлүгүн моделдештириүү жолу менен салыштырып берген [99, 79-81-бб].

Кыргыз тил илимидеги *валенттүүлүк* маселесин Ч.Найманова: “Валенттүүлүк – бул тилдин фактысы, тилдик бирдиктердин потенциалдуу айкашуу мүмкүнчүлүгү, ал эми сөз айкаши – бул кептин фактысы катары кепте ишке ашырылган валенттүүлүк, ” – деген ойду белгилөөнү туура деп эсептөө менен бул тилдик маселе дагы деле болсо изилдөөгө муктаж

экендингин белгилейт [99, 19-б.]. Ал изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча текстеш эмес английс жана кыргыз тилдеринде үч синтаксистик байланыштын түрү бар экендингин белгилейт: *башкаруу, кыйышуу жана ыкташуу*. Ал эми кыргыз тилинде болсо жогорку үч синтаксистик байланыштан сырткары дагы жандоочтук *байланыш* бар деп эсептейт. Ошентип английс тилинде ыкташуу жана башкаруу синтаксисттик байланыштарына караганда кыйышуу байланышы үстөмдүк кылат. Кыргыз тилиндеги синтаксистик айкашуунун типтери сөздүн кайсы сөз түркүмүнөн экендингине жана ошол сөз түркүмүнүн структуралык өзгөчөлүктөрүнө да көз каранды болуу менен төң байланыштагы жана багыныңкы типтер менен уюшулат. Орус тилинде болсо башкаруу синтаксистик айкашуунун тиби басымдуулук кылат. Англис тилине салыштырмалуу *кыйышуу* синтаксистик тиби чанда колдонулат деген жыйынтыктарга келген [99, 105- 106-бб.].

Ошентип, биз дагы этишти сүйлөмдүн негизги ядросу деп эсептейбиз. Этиш бардык эле тилдерде валенттүүлүгү күчтүү сөз айкашы катары сүйлөмдүн структурасын жана сөздөрдүн позициясын аныктайт. Этиш бардык эле тилдерде сүйлөмдөгү башка сөздөрдүн тизмегинен маанилүү орунду ээлейт.

Изилдөөнүн предмети катары алынган кыймыл этиштер өзүнүн татаал жана көп кырдуу түзүлүшү менен өзгөчөлөнүп турат. Кыймыл этиштер салыштырылып жаткан эки тилде бирдей эле сөздүк фондуунун негизги бөлүгүн түзүү менен, турмушта керектүү түшүнүктөрдү билдирет.

Кыргыз лингвистикасында кыймыл этиштерин изилдөөгө салым кошкон окумуштуулар Ж.А.Семенованын (2004) Ж.А.Саргашкаевдин (2014) жана башка тилдер менен салыштырылып изилдөө планында караган А.К.Чокубаева (2007), Ж.Ж.Чыманованын (2009) ж.б. илимпоздордун эмгектерин белгилөөгө болот.

Ж.А.Саргашкаевдин ою боюнча лексика-семантикалык тайпанын курамына кирген сөздөрдүн өздөрүнө мүнөздүү байланыш типтери бар:

- а) бир тайпага кирген этиштердин мүчөлөрүнүн бири-бирине окошоштугу;
- б) синонимдик катыштар;
- в) антонимдик катыштар;
- г) кыймыл процесси жөнүндө сөздөрдө камтылган тилден сырткары маалыматтарга жараша аныкталган, тематикалык байланыштар (сөздөрдүн предметтик байланышы) болуп эсептелет [113, 194-196-бб.].

Окумуштуу А.К.Чокубаева кыймыл этиштерге англис, орус жана кыргыз тилдеринде салыштырып, лексикалык-семантикалык анализ жүргүзүү менен изилдеген. Ал илимий ишинде үч тилдеги кыймыл этиштеринин семантикалык тайпасын изилдөөгө жетишкен [158, 23-б.].

Илимпоз Ж.Ж.Чыманова “Структурно-семантические особенности глаголов речи в английском и кыргызском языках” деген темадагы кандидаттык диссертациясында англис тилиндеги этиштерди 8 топко бөлгөн:

- 1) глаголы характеризующую внешнюю сторону речи или глаголы произносительно-звуковой характеристики с ядерным глаголом “*to pronounce*”— айтуу, так айтуу;
- 2) глаголы, характеризующие содержания мысли;
- 3) глаголы, характеризующие коммуникативную сторону речи;
- 4) глаголы, характеризующие речевое взаимодействие;
- 5) глаголы речевого побуждения;
- 6) глаголы со значением эмоционального отношения и оценки или глаголы речевой оценки;
- 7) глагол *de* ;
- 8) глаголы, молчания [160, 17-б.].

Окумуштуу Ж.А.Семенова “Глаголы движения в современном кыргызском языке” (лексико-семантический анализ) деген темадагы авторефератында кыймыл этиштерди кыймылдын процессин көрсөтөрүн, тилдин маанилик бөлүгүндө максаттуу орунду ээлегендигин жана алардын мааниге, ар түрдүү көрүнүштөргө ээ экендигин белгилейт [117, 11-б.].

Бул маселе боюнча тилчилер В.Г.Гак жана Д.Н.Шмелев сөздүн лексикалык мааниси сөздөрдүн предметтик байланышы аркылуу жана аныкталбастан, тилдик бирдиктер катарында сөздөрдүн ортосунда болгон мамилелер менен да аныктала тургандыгын белгилешет. Ал эми тематикалык байланыштарды сөздүн маанилеринин ортосуна ички лингвистикалык жана экстралингвистикалык негизде аныкталган байланыш бар деген ойду билдиришкен [48, 367-369-бб.; 163, 156-279-бб.].

Салыштырылып жаткан эки тилде кыймыл этиштердин лексикалык-семантикалык топтору этиштин изилдөөгө объект болуп жаткандыгын белгилөөгө болот. Кыймыл этиштердин лексикалык-семантикалык группасы башка этиштик топтордон өздөрүнүн сандык курамы жана кепте колдонуусу боюнча өзгөчөлөнүп турат.

Жогорку изилдөөлөрдүн далили катары илимий иштин негизги объектиси болгон этиштик сөз айкаштардын арасынан биз кыймыл этиштерди изилдөөнүн предмети катары тандап алдык.

Биринчи баптан алынган тыянактар

Биз изилдөөчүлөрдүн илимий көз караштарынын карап чыгып, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: сөз айкаштары, анын ичинде этиштик сөз айкаштары, активдүү валенттүүлүккө ээ болгон бардык эле тилдерде өнүмдүү сөз айкаштарынын бири экендигине ынандык, ошондой эле бул тилдик маселелер англис жана жалпы эле герман тобундагы тилдердин материалында келечекте изилдөөлөргө муктаж экендигин белгилеп кетүү менен англис тил илиминде да кыймыл этиштерди изилдөө маселеси актуалдуу экендигин белгилеп өттүк. Жалпы тил илиминдеги сөз айкашы жана валенттүүлүк маселесине жүргүзүлгөн анализдерге таянуу аркылуу биз окумуштуу Л.Теньердин валенттүүлүк терминине берген концепциясынын өзгөчөлүгү болгон этиштин ролун негиз кылыш алдык. Анын теориясы боюнча сүйлөмдө этишке негизги ролду ыйгаруу менен калган сөз айкаштары, зат атооч дагы этишке багынат деген оюн колдодук. Ээ менен толуктоочту *актаннтар*, ал эми калган сүйлөмдүн мүчөлөрүн *сирконстаннтар* деген терминдерин кабыл

алып, аны чечмелөөгө аракет жасадык. Ошондой эле **валенттүлүк** термини жөнүндө түшүндүрмө бергенге аракет жасадык жана окумуштуулардын пикирин талдадык. **Валенттүлүк** – бул абстрактуу жана системалуу мүнөздөгү тилдик бирдиктердин айкашуу жөндөмдүүлүгүн билдирген тилдик процесс, ал эми сөз айкашы болсо ошол фактылардын кепте айкашуу жолу менен ишке ашуусу, колдонулушу. Валенттүлүк жана сөз айкашынын теориясы көптөгөн тилчилердин эмгектериnde каралган. Бирок татаал маселелер чечилбестен келет. Азыркы күнгө дейре тилдин универсалдык касиети катары валенттүлүк жана сөз айкашынын жалпы теориясы изилдене элек. Бул терминдер боюнча ар түрдүү ойлор айтылып, окумуштуулар өз бааларын берип келишет. Азыркы учурда валенттүлүк жана сөз айкашы теориясынын интенсивдүү өнүгүшү аларга болгон изилдөөлөрдүн көбөйүшү деп басым жасоого болот. Валенттүлүктү көпчүлүк учурда ар түрдүү окумуштуулар тарабынан ар түрдүү түшүнүктөр менен адаштырып келишет.

Түркологияда сөз айкашы боюнча семантикалык-морфологиялык классификация кенири колдонулуп келе жаткандыгын окумуштуулар М.Балакаев (1957), А.Жапаров (1979), А.Турсунов (1991) ж.б. окумуштуулар белгилешкен. Бул классификацияга ылайык эркин сөз айкаштары багындыруучу түгөйүнүн (сөз айкашынын структурасын түзүүчү өзөгүнүн) кайсы сөз түркүмүнөн экендигине, түгөйлөрүнүн грамматикалык байланыштуу жолдоруна жана сөз айкашынын түзүлүшүнө (жөнөкөй, татаал айкаштар) негизделишин карадык. Мындан тышкary, айрым түркологдор тигил же бул түрк тилдеринин грамматикасынын экинчи, синтаксис бөлүгүндө, сөз айкашы жөнүндө көлөмдүү материалдарды жарыялашкандыгын талдап өттүк. Мисалы, М.Балакаев (Совр. казах. язык, синтаксис. 1959, М.З.Закиев (Современный татарский лит.яз, синтаксис, Казань, 1966), У.Б.Алиев (Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972) жана башкалар сөз айкашынын синтаксисин да, сүйлөмдүн синтаксисин да түзүп чыгышкан.

Ал эми кыргыз тил илиминде синтаксис жана сөз айкашы маселесине арналган бир нече окумуштуулардын, мисалга алсақ, Ы.Жакыпов (1958),

А.Жапаров (1979), Ж.Андаべкова (1979), Б. Тойчубекова (1983), А.Жапаров (1979,1992), А.Турсуновдун (1991), С.Ж.Мусаевдин (2013) ж.б. эмгектерин карап, ишибизде белгиледик. Салыштырылып жаткан эки тилде кыймыл этиштердин лексикалық-семантикалық топтору этиштин изилдөөгө объект болуп жаткандығын белгилөөгө болот. Кыймыл этиштердин лексикалық-семантикалық группасы башка этиштик топтордан өздөрүнүн сандық курамы жана кепте колдонуусу боюнча өзгөчөлөнүп турат.

Изилдөөбүздүн негизги объектиси болгон этиштик сөз айкаштардын арасынан биз кыймыл этиштерди изилдөөнүн предмети катары тандап алдык, тактап айтканда, кыргыз тил илиминдеги сөз айкаштарын анын ичинен этиштик сөз айкаштарынын изилдөө тарыхын жалпылап жыйынтыктап, кийинки бапта тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарын салыштырабыз, анын ичинен кыймыл этиштерин изилдөөгө алуунун себеби ушул экендигин белгилейбиз.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Изилдөөнүн объекти – англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары.

Изилдөөнүн предмети – англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдириген этиштердин валенттүүлүк потенциалы.

Изилдөөнүн материалдары катары англис, американлык жана кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары колдонулду. Бардыгы 8 көркөм чыгарманын материалдарынын негизинде анализденди. Ар бир тилден 500 мисал алынып, бардыгы болуп 1000ге жакын сүйлөм талданды. Мындан сырткары англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин валенттүүлүгүнө семантикалык-синтаксистик анализ жүргүзүүгө англис жана кыргыз тилдериндеги бир нече түшүндүрмө сөздүктөр пайдаланылды.

Бул илимий ишти жазууда негизинен жалпы тилдерди салыштырып изилдөөлөрдө кеңири жайылтылган жана түрдүү *методдорду* сунуштаган эмгектердеги ықмалар жана усулдар колдонулду. Ишибизде коюлган максатка жетүү үчүн салттуу изилдөөнүн ықмалары гана пайдаланылды.

Типологиялык изилдөөлөргө 19-кылымдын аягынан баштап В.фон. Гумбольдт, андан кийин И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ф.Ф.Фортунатов жана башка окумуштуулар салым кошушкан. Ал эми советтик тил илиминде И.И.Мещанинов, В.Н.Ярцева, Б.А.Успенский, Ю.В.Рождественский, Г.П. Мельников, М.М.Гухман, Дж.Буранов, В.Д.Аракин, А.А.Лисс ж.б изилдөөлөрүн белгилөөгө болот. Чет тилдерин окутуу маселелери пайда болгондан тартып лингвистикалык чөйрөдө *салыштырма-типологиялык, салыштырма жана текстештирме-тарыхый изилдөөлөр* актуалдуулукка ээ болушкан.

Жалпы илимий метод катары кеңири колдонулган лингвистикалык методдордун бири болгон **лингвистикалык типологиялык** изилдөөлөрдүн бир нече ықмалары колдонулду: **салыштырма-типологиялык жана моделдештириүү**. Ошондой эле, **диалектикалык метод** бизге изилдөөнүн

фактылык материалдарын тандап колдонууга, алардын илимий иштин темасынын айланасында гана талдоону жана аларды бири-бири менен шайкеш келтириүү менен динамикалык жактан туура уюштурууну камсыз кылды. Бул бардык илимдерге таандык, жалпы илимий метод катары изилдөө ишибиздеги фактыларды комплекстик түрдө иликтөөгө көмөк көрсөттү. Биз жогорку бир нече лингвистикалык типологиялык изилдөөлөрдүн ыкмаларын ишибиздин коюлган максатына, милдеттерине жараша пайдаландык.

Салыштырма типологиялык изилдөөлөрдө негизги тилдин ролу чоң. Салыштырылып жаткан тилдердин арасынан бири таяныч тил катары алынат. Биздин изилдөөбүздө англис тили негизги тил катары алынып, текстеш эмес кыргыз тилиндеги фактылар менен салыштырылат. Изилдөө ишибизге бир нече окумуштуулардын салыштырма типологиялык эмгектерин үлгү катары алууга болот. Мисалы, орус жана кыргыз тилдерин жана башка текстеш жана текстеш эмес тилдерди салыштырып изилдөөдө көптөгөн окумуштуулардын К.К.Сартбаев (1962), В.Д.Скирдов (1962), К.С.Чоңбашев (1968), Ч.Ж.Джудемишев (1994), А.Н.Сыдыков (2001), М.Дж.Тагаев (2004), З.К.Караева (2006), А.Жапаров (2007), У.Дж. Камбаралиева (2013), К.З.Зулпукarov (2016), З.К.Дербишева (2017), Б.О.Камбарова (2017) ж.б. эмгектерин алсак болот.

Типологиялык салыштыруунун операциялары эки этап менен ишке ашат: 1) жыйноо, аларды системалаштыруу жана анализдөө; 2) тандоо топтоштуруу, такташтыруу жана аларды жазуу. Алгач бир тилде, андан кийин эки же андан ашык тилдер ортосунда жүрөт. Салыштырып изилдөөлөр текстеш же текстеш эмес эки тил, бир түрдүү бир нече же текстеш эмес тилдердин арасында жүргүзүлөт. Мисалы, бир нече тилдерди салыштырууга жетишкен Дж. Бурановдун эмгегин алууга болот (англис тили менен түрк тилдеринен кыргыз, казақ, өзбек жана түркмөн тилдери менен салыштыруу планында). Окумуштуу семантикалык типология тил бирдиктеринин семантикалык структурасын салыштырма планда изилдейт жана аларды мазмунуна, тилдер арасындагы изоморфтук жана алломорфтук касиеттерине карай

моделдештируү, салыштыруу жолдору аркылуу талдоо иштерин жүргүзүп келет деп белгилеген [33, 63- б.].

Англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдириүүчүү кыймыл этиштерин салыштырып изилдөөдө **синхрондук** жол менен сыпattама-салыштыруу жүргүзүлдү. Алгач таяныч тил катары англий тилинде мисалдар алынып, алар салыштыруу жолу менен анализденди. Лингвистикалык изилдөөлөрдө традициялык мүнөзгө ээ болгон салыштырма-типологиялык, салыштырма-сыпattама методдору изилдөөлөрдө негизги ролду аткарышты.

Ишибизде тексттерде өзүнчө бир тил бирдиктерин изилдөө ыкмасы **субституция** жолу да тандалган ыкмалардын бири. Ал – **дистрибутивдик** анализдин методорунун бири, бирдей чөйрөдө тилдик бирдиктер бири-биринин ордун ээлей ала турган болсо колдонулат. Дистрибутивдик кубулуштун тескериси **элиминация** ыкмасы дагы колдонулат, тилдик бирдиктерди сүйлөмдөн алып салып, облигатордук же факультативдик айкашуу экенин текшерүү максатында колдонулат.

Изилдөө ишинин ылдамдыкты билдириүүчүү кыймыл этиштердин семантикалык-синтаксистик валенттүлүгүн анализдөөдө да **салыштырма-сыпattама** методунун жардамы менен анализденип, **статистикалык ыкма** аркылуу жыйынтыгы алынды жана алардын позицияларын борбордук-периферияда көрсөтүүгө жардам берди. Ал эми чыгармалардагы ылдамдыкты билдириүүчүү кыймыл этиштеринин колдонуу жыштыгын эсептеп изилдөөдө да **статистикалык ыкма** колдонулат.

Илимий изилдөөнүн негизги методу катары алгач **валенттуулук ыкмасы** менен этиштик сөз айкаштарын изилдөөдө **моделдештируү** жана **салыштырма методу** колдонулду. Бул ыкма сөздөрдүн семантикалык жана лексикалык айкашуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн үйрөнүү менен, алардын контексте берилишин көрсөтөт жана тигил же бул сөздүн анын маанисине тийгизген таасириң үйрөнүүгө да жардам берет. **Моделдештируү** ыкмасы ишибиздин коюлган максатына жана милдеттерди аткарууга өз салымын кошту. Анализдин мындай жолун этиштик сөз айкаштарын изилдөөдө англий

тилин изилдөөчүлөр Х.Палмер (1938), А.С.Хорнби (1958), Р.С.Гинзбург (1979), кыргыз лингвисти А.Турсунов (1991) жана салыштырма типологияда Ч.К.Наймановалар (2004) колдонушкан.

Мындай ыкманы биз англис жана кыргыз тилдериндең ылдамдыкты билдириүүчү этиштердин семантикалык-синтаксистик валенттүлүгүнүн негизинде структураларын моделдештируү жолу менен топтоштурууда жана алардын позицияларын борбордук-периферияда аныктоодо колдондук.

Илим таануунун жалпы методдорунун бири болгон **эмпирикалык илимий изилдөөлөрдүн** төмөнкүдөй ыкмалары: *байкоо жүргүзүү, салыштыруу, эмпирикалык сүрөттөө жана эксперимент жүргүзүү* ишибизде орчуундуу кызмат аткарды.

Байкоо жүргүзүү. Салыштырылып жаткан тилдердеги этиштик сөз айкаштарын (коллокацияны), ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштердин семантикалык жана синтаксистик валенттүлүгүн аныктап, аларды салыштырып, талдоого алып, санын, активдүү жана пассивдүлүгүн “борбордук-периферияда” аныктоо учурунда байкоо жүргүзүү методу колдонулду. Бул метод студенттердин коллокацияны өздөштүрүүсүн, сабактардагы окуу, жазуу, сүйлөө, угуу көндүмдөрүн өстүрүүгө багытталган иш-аракеттерди аткаруу учурунда байкоого алынды жана аныкталды.

Эмпирикалык сүрөттөө ыкмасы бизге изилдөөдөн алынган маалыматтарды системалаштыруу, классификациялоо жана жалпылаштырууну атайын белгилер, таблицалар, сандар жана сүрөттөр менен берүүнү ишке ашырды.

Лингвистикалык эксперимент. Лингвистикалык изилдөөдө бул ыкма төмөндөгүдөй багытта жүргүзүлдү:

а) илимий изилдөөдөгү коюлган максаттардын бири болгон кыргыз тилдүү тайпаларда этиштик сөз айкаштарын окутуудагы күтүлүүчү кыйынчылыктар жана аларды кантип жоюунун жолдорун аныктоодо, биз алгач 1-2-курстун 100 студенттин арасында коллокация (сөз айкашы) боюнча бир нече суроолорду камтыган сурамжылоо жүргүздүк. Студенттер жаңы ЕАР

(англис тили академиялык максатта) окуу китебин окууну баштагандыктан, сурамжылоонун жыйынтыгында коллокация эмне экендингин билбекендигин 100% жазышты;

б) сурамжылоо жүргүзүлгөн 100 студентке коллокация жөнүндө маалыматтар берилди жана алар менен ЕАР (англис тили академиялык максатта) окуу китебиндеги материалдардын жардамы аркылуу практикалык иштер жүргүзүлдү;

в) тилдердеги этиштик сөз айкаштары, ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштердин колдонулдуу жыштыгын аныктоодо английс жана кыргыз тилдериндеги бир нече адабий чыгармалардан 1000 мисал алынып, карточкалар түзүлдү жана пайдаланылды;

г) эки тилдеги этиштик сөз айкаштарын топтоштурууда, ЛСТ тайпаларды тандоодо интернет булактарын пайдаланып, керектүү фактыларды ала алдык.

Структуралык-семантикалык метод эки тилдеги этиштик сөз айкаштарынын ички түзүлүшүн, функционалдык мазмунун, алардын семантикалык-синтаксистик валенттүүлүгүн салыштырып талдоого жардам берди. Бул метод эки тилдеги ылдамдыкты билдириүүчү кыймыл этиштеринин мисалында этиштик сөз айкаштарынын түзүлүшүн, семантикалык валенттүүлүгүн синтаксистик структурадагы ордун аныктоого жана семантикалык талаада алардын позициясын борбордо же периферияда жайгашуусун көрсөтүүгө жардам берди.

Экинчи баптан алынган тыянактар

Жогорку бапта изилдөөнүн *материалдары* жана негизинен жалпы тилдерди салыштырып изилдөөлөрдө кеңири жайылтылган жана түрдүү методдорду сунуштаган эмгектердеги салттуу изилдөөнүн ыкмалары жана усулдары баяндалды.

Жалпылап айтканда, илимий изилдөө ишибиздин коюлган негизги максатына жетүү, милдеттерин аткаруу жана тастыктоо максатында

жогорудагыдай бир нече жалпы илимий жана лингвистикалык изилдөөлөрдүн материалдары жана методдорун колдонуу менен, бир топ анализдердин жыйынтыктарын алууга жетиштик. Ошондой эле, иште **лингвистикалык типологиялык** изилдөөлөрдүн бир нече ықмалары: **салыштырматипологиялык жана моделдештириүү, диалектикалык салыштырма ж.б.** методдор изилдөөнүн фактылык материалдарын тандап колдонууга, аларды илимий иштин темасынын айланасында гана талдоону жана аларды бири-бири менен шайкеш келтириүү менен динамикалык жактан туура уюштуруп кароого мүмкүнчүлүк берди.

**ІІІ БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК СӨЗ
АЙКАШТАРЫНДАГЫ ЭТИШТЕРДИН ВАЛЕНТТҮҮЛҮК
КАСИЕТТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН АЙКАШУУСУНА
СЕМАНТИКАЛЫК-СИНТАКСИСТИК АНАЛИЗ: ИЗИЛДӨӨНҮН
НАТЫЙЖАЛАРЫ**

3.1. Этиштик сөз айкаштарынын валенттүүлүк касиеттери, пресуппозиция кубулушу жана комбинаторикалык бөтөнчөлүктөрү

Этиш бардык эле тилдерде сүйлөмдөгү башка сөздөрдүн тизмегинен маанилүү орунду ээлейт. Изилдөөнүн предмети катары алынган кыймыл этиштер өздөрүнүн татаал жана көп кырдуу түзүлүшү менен да түшүндүрүлөт.

Дүйнөдөгү ар бир тил өзүнчө семантикалык структурага ээ. Мынданай структура ошол тилдеги сүйлөгөн элдердин дүйнөнү жеке таануусун жана көрүүсүн туюндурат.

Эң кенири колдонулган мынданай подсистемалардын маанилүү типтеринин бири лексикалык-семантикалык тайпалар (*LCT*) болуп эсептелет.

Бардык эле тилдерде, анын ичинде английс жана кыргыз тилдеринде дагы этиш сөз түркүмдөрүнүн арасынан башкаларга караганда субкатегоризациялоонун ар түрдүү принциптерине ээ. Этиш жөнүндө кыргыз лингвисти Т.Турсуналиев өзүнүн “Англис тилинин грамматикасы” деген эмгегинде “Кыргыз тилиндегидей эле английс тилинде этиш сөздөр заттардын кыймылын (*to read-оку, to play-ойно*), абалын (*to sleep-укта, to rest-эс ал*), сезимин (*to like-жактыр, to hear-ук*) жана ойлоо процессин (*to think-ойло, to understand-тушиш*) туюндурат” - деп белгилеген [137, 41-б.].

Этиштер сөз айкашынын формасына, семантикалык маанисине, аткарган функциясына жана ошондой эле айкашуунун закон-ченемдүүлүктөрүнө карай бир нече топторго бөлүнөт. Ал эми кээ бир субкатегоризация жогорку белгилердин комбинациясынан жасалышы мүмкүн.

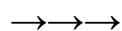
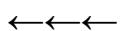
Англис жана кыргыз тилдериндеги көптөгөн кыймыл этиштеринин тобунан илимий иштин негизги объектиси катары биз кыймылдын горизонталдык абалдагы ылдамдыгын билдириүүчү 11 этишти изилдөөнүн

объектиси катары тандап алдык: *to hurry* – шаш, *to move* – жыл, *to ride* – мин, *to run* – чурка, *to crawl* – жөрмөлө, *to go* – бар, *to walk* – бас, *to creep* – сойло, *to speed up* – тездет, *to fly* – уч, *to slow down* – басаңдат.

Валенттүлүк теориясынын негизги мааниси этиш сүйлөмдүн курамына кайсы сүйлөм мүчөлөрү кириүүгө боло тургандыгын айтып туруучу же болбосо сүйлөмдө ошол этиш менен кайсы сөздөр айкаша ала тургандыгын айгинелейт. Этиштин ээ катары аткарған негизги сүйлөм мүчөсү кызматынын ролун басандатуу менен, ээни толуктооч катары бирдей денгээлде карайт деп түшүнүүгө болот.

Л.Теньердин теориясы боюнча этиштин семантикасын ээ менен толуктооч гана аныктай алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, этиштин негизги валенттүлүк курамын түзөт. Ээ менен толуктооч Л.Теньердин теориясы боюнча *актанттар* деп аталат, ал эми сүйлөмдөгү түрдүү типтеги бышыктоочтор этиштин семантикасын аныктай албайт, эч кандай кыймыл-аракет процессине катышпастан аларга жардамчы гана кызматты аткарат жана этиштин валенттүлүк курамына кире албайт. Бышыктоочтук элементтер структурада негизги элементтер катары каралган эмес.

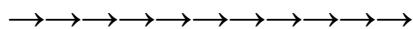
Кийинчөрөөк Л.Теньердин бул теориясын окумуштуулар кайрадан карап чыгып, айрым этиштер жана предикативдер бышыктоочтук элементтерге сөзсүз муктаж экендигин далилдешкен. Мисалы, англий тилиндеги ылдамдыкты билдириүүчү кыймыл этиши - *to go* (бар) - этиштин структурасы өзүнөн кийин сөзсүз толуктоочтук же орун бышыктоочтук айкашууну талап кылат. Мисалы, *He goes to school every day* – Ал барат мектепке күнүгө. Ал эми кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн синтаксистик структурасын эске алсак, *бар* деген этиш толуктоочтук же орун бышыктоочтук айкашууну постпозицияда эмес препозицияда талап кылгандыгы байкалат. Мисалы, *Ал мектепке күнүгө барат*. Кыргыз тилинде этиш валенттүлүгүнө карай *артты* көздөй жайылса, англий тилинде *алды жакты*, постпозициядагы сүйлөм мүчөлөрүн карай жылат.

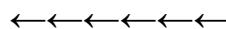
kyrg. ээ + тол.+быш. + баянд (Э); anglis. subj.+pred(V)+ object +adv.mod

Мындай тилдик кубулушту окумуштуу В.В.Бурлакова негиздеген “синтаксистик барьер” (синтаксистик тоскоолдук) эрежеси менен да талдоого болот. В.В.Бурлакова мындай кубулушту этиштик форманын өзүнүн сол тарабына синтаксистик байланышты өткөрбөстөн, анын уюшулушуна тоскоолдук жаратаарын жана анын этишке тиешелүү касиет экендигин айткан [35, 52-б.]. Синтаксистик тоскоолдук кубулушун биз салыштыруу жолу менен английс жана кыргыз тилдеринде төмөндөгүдөй талдайбыз.

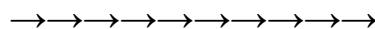
Мисалы,

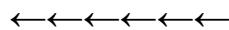
1. *I went to school, when I was a kid* [238, 19-б.].

Мен бала кезимде мектепке баргам.

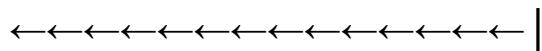
2. *Three men ran together, hand in hand* [240, 38-б.].

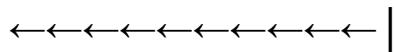
Уч адам кол кармаша чогуу чуркашты.

Жогорудагы мисалда берилгендей английс тилинде этиштин багындыруучу кыймылы сүйлөмдө *оң тарапты* көздөй багытталат. Себеби английс тилинде сүйлөмдөгү сөздөрдүн орду туруктуу жана этиш сүйлөмдө алдыңкы орундарды ээлейт.

Кыргыз тилинде болсо, сөздөрдүн сүйлөмдөгү орду эркин болгондуктан, этиш *сол тарапты* карай синтаксистик байланышты жайылтат. Мындай кубулуштун таасири астында этиш сүйлөмдүн башка мүчөлөрүн өзүнө багындырат жана өзүнүн валенттүүлүк күчүнө карай сүйлөмдөгү синтаксистик байланыштарды аныктайт. Мисалы,

Мен болсом көп кечикпей окууга жөнөдүм [234, 109-б.].

Жамийла Даниярга удаа келе жатты [234, 86-б.].

Тил илиминде валенттүүлүк теориясы боюнча ар түрдүү ой-пикирлер орун алган, бирок валенттүүлүк түшүнүгү негизинен семантикалык мааниге байланыштуу экендигинде талаш жок.

Этиштин валенттүүлүк жөндөмдүүлүгү, анын башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү жана анын семантикалык мазмунуна жараша болот.

Валенттүүлүк теориясын семантикалык деңгээлде кароо менен этиш өзүнчө турганда өзүнүн компоненттерин семантикалык мазмунуна карай аныктайт. Мисалы, англий тилиндеги *to go* – бар этиши 6 айкашуу катышына ээ. 1) *Who goes?* – ким барат? (агенс же агент), 2) *where does he go?* – каякка барат? (адресат), 3) *when does he go?* – качан барат? (убакыт), 4) *why does he go?* – эмнеге барат? (ризонтив/себен), 5) *by (with) what does he go?* - эмне менен барат? 6) *by (with) whom does he go?* – ким менен барат? (инструмент). Бирок бул этишти синтаксистик структурада камтуу үчүн бардык эле жогорку этиш менен айкаша ала турган сөздөр эксплицийттик мүнөзгө ээ эмес, алардын кээ бирлери имплицийттик мүнөздө болот же синтаксистик структурада эч кандай ачык ойду бербейт. Бул этиштин валенттүүлүк группасынын арасынан *өтө активдүүсү* – *who goes?/ким барат*(агенс же агент), *активдүү* – *where does he go?/кайда барат?* – (адресат) болуп эсептелсе, ал эми калган мүчөлөрү *passivdүү* болуп калат.

Мисалы, *төмөнкү схемада берилет*:

Ошентип, англис тилинде бул “to go (бар)” деген этиш сөзү алты валенттүү этиш болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде да англис тили сыйктуу “бар” деген этиш алты валенти камтыйт. Мисалы, *Мен тоого бүгүн малды көргөнү ат минип кишилер менен чогуу барам*. Жогорку мисалды анализге алсак: 1) *ким барат* (агенс же агент), 2) *каякка барат* (багыт), 3) *качан барат* (убакыт), 4) *эмнеге барат* (ризонтив/себеп), 5) *эмне менен барат?* 6) *ким менен барат?* (инструмент) деп этиш ядро катары ал башка сүйлөм мүчөлөрү менен синтаксистик жол менен айкашат жана валенттүүлүк жөндөмдүүлүгү аркылуу аларды топтоштурат.

Изилдөөнүн мындай тыянағын сүйлөмдө талдап көрсөк, мисалы, Англис тилинде: *Asan will go to the mountain to rest tomorrow*. Кыргыз тилинде: *Асан тоого эртең эс алганы барат*. Бул учурда эки тилде тең сүйлөмдөгү этиштин валенттүүлүк тобунун санынын бирдей экендигин байкоого болот. Will go – барат баяндоочу ядро катары синтаксистик деңгээлде сүйлөмдө 4 валенттүүлүктү камсыз кылып турат: 1) *ким барат* (агенс же агент), 2) *каякка барат* (багыт), 3) *качан барат* (убакыт), 4) *эмнеге барат* (ризонтив/себеп).

Этиш ядро катары эки тилде тең эле өзүнүн валенттүүлүк чынжырчасын семантикалык мазмунуна карай түзө алат. Демек, эки тилде тең этиш ядро катары өзүнүн семантикалык маанисине карай угуучуга да логикалык жактан кызыгуу оюн пайда кылат. Себеби эки тилде тең ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштеринин тобунан болгон tip – чурка деген сөздү угуп же окуган кезде адамда этиштин валенттүүлүк жөндөмдүүлүгүнө карай логикалык структура пайда боло баштайт. Мисалы, чурка деген этиш өзүнө 1) *ким чуркайт* 2) *кайда чуркайт?* 3) *качан чуркайт?* 4) *ким менен чуркайт?* 5) *эмнеге чуркайт?* 6) *кантип чуркайт?* деген суроолорду угуучуга пайда кылуу менен, өзүнүн валенттүүлүк касиетине жана семантикалык маанисине жараша этиш ядро катары валенттүүлүк чынжырчасына кабыл алган 6 валенттүү этиш болуп калат.

Эскертуү: *Мисалы*, төмөндөгү чынжырча формасындагы схемадан көрүүгө болот.

Жогорку чынжырчадагы илимий көз карашты сүйлөмдө талдоо учурунда биз эки тилде тең баяндооч өзүнүн семантикалық валенттүүлүгүнө карай синтаксистик деңгээлде өзүнүн валенттүүлүк тобун аныктоосун айтууга болот. Ошондой эле жогорку анализге таянуу менен, этиш сөз айкашында, ал эми баяндооч сүйлөмдө өздөрүнүн валенттүүлүк чынжырчасын жаратууда семантикалық мазмунуна гана эмес, логикалық валенттүүлүккө да көз каранды. Мисалы, *He runs every morning – Ал чуркайт күнүгө эртең менен.* Ал эми ал түшүнүктүү кыргызча интерпретацияласак. *Ал күнүгө эртең менен чуркайт.*

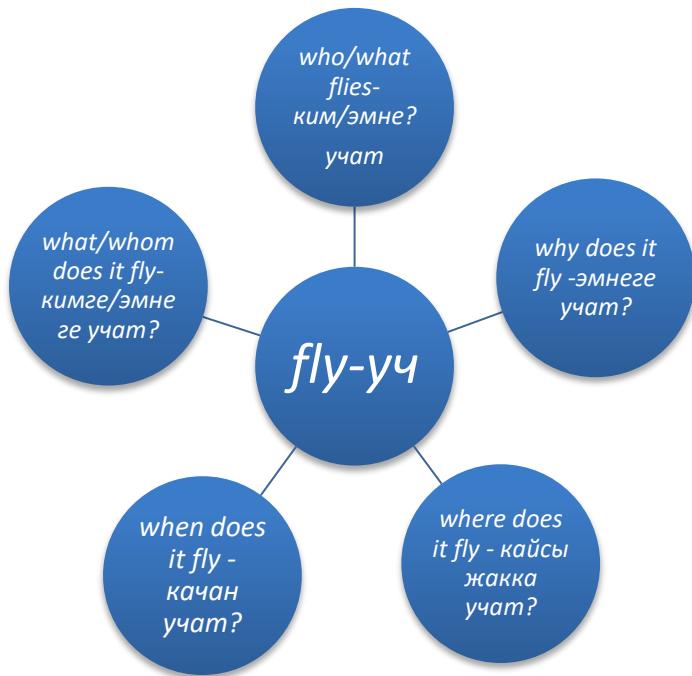
Жогорку мисалда байкалгандай, сүйлөмдөгү этиштин валенттүүлүгүнүн мүчөлөрү эки тилде тең бирдей эле санда 2 элементтүү болуп, этиштин валенттүүлүк чынжырчасына кирген сөздөрдүн сүйлөмдөгү орундары гана түрдүүчө экендигин байкадык. Эки тилде тең этиштердин семантикалық мазмуну, валенттүүлүк тобунун саны бирдей, бирок позициялары гана айырмачылык жаратып турат.

Эки тилде тең бардык эле этиштин компоненттери синтаксистик деңгээлге ээ болбостон, эксплиicitтик мүнөзгө ээ болгон учурлар кездешет. Мисалы, англий тилиндеги *fly* – уч этишинин негизги компоненти кыймылдын субъектиси болуп эсептелет. Ошентип, салыштырылып жаткан тилдерде

бирдей эле *fly* – уч этишинин семантикалық мазмунуна карай синтаксистик деңгээлинде анын валенттүлүк тобунун 5 компоненти айырмаланат. 1) *who/what flies*- ким/эмне учат 2) *where does it fly* – кайсы жакка учат? 3) *why does it fly* – эмнеге учат? 4) *when does it fly* - качан учат? 5) *what/whom does it fly*- кимге/эмнеге учат?

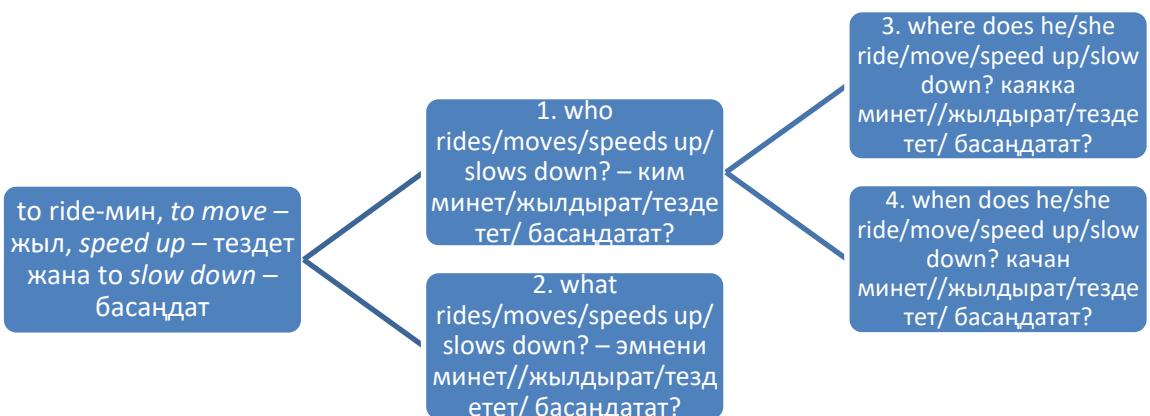
Жогорку *fly* – уч этишинин валенттүлүк чынжырчасынын *активдүү* компоненти – ким/эмне учат? болуп эсептелет да ага синтаксистик структурада өзгөчө басым жасалат: *каякка учат?*, *качан учат?* сыйктуу башка мүчөлөр *пассивдүү* валенттүлүктүн тизмесин толуктайт.

Эскертуү: Мисалы, *төмөндөгү чынжырчадан байкоого болот*.

Жогорку этиштин компоненттеринин арасынан этиштин семантикалық мазмунуна карай жана валенттүлүк топтун мүчөлөрүнүн имплициттик активдүлүгүнө жараша жана валенттүлүгүнө карай компоненттерди *активдүү* жана *пассивдүү* деп топторго бөлөбүз. Мисалы, жогорку чынжырчадан карасак *активдүү компонент* – ким/эмне учат? каякка учат? Ал эми синтаксистик структурада бир гана компонентке басым жасалат: ким/эмне учат? жсана башка сүйлөмдүн мүчөлөрүн жараткан сөздөр *пассивдүлөрдүн* тизмесин толуктайт.

Этиштин валенттүүлүк чынжырчасынын мүчөлөрүнүн активдүү жана пассивдүү болушу жана алардын саны ал этиштин лексикалык-семантикалык маанисине да көз каранды. Мисалы, жогорку анализге алган *fly – уч*, *run – чурка*, *to go – бар*, этиштердин валенттүүлүк тобунда жана сүйлөмдө компоненттерин туюнтурган *ким/эмне учат/чуркайт/барат?* – активдүү валенттүүлүктүү уюштурган болсо, изилдөөгө алынган этиштердин тобунан болгон *to ride – мин*, *to move – жыл*, *speed up – тездет* жана *to slow down – басаңдат* этиштеринин же этиштин активдүү валенттүүлүктүү жараткан мүчөлөрү агенс же агентти туюнтурган мисалы, *ким/эмне учат/чуркайт/барат?* гана эмес, Л. Теньердин теориясы боюнча актанттык статусту алган ээ менен толуктоочту берген мүчөлөр – активдүү, ал эми калган чынжырчадагы компоненттерине *pассивдүү* уюштуруу касиети мүнөздүү. Мисалы, *to ride – мин*, *to move – жыл*, *to speed up – тездет* жана *to slow down – басаңдат* этиштеринин активдүү валенттүүлүк тобун актанттарды (ээ менен толуктооч) туюнтурган мүчөлөрү: 1. who rides/moves/speeds up/slow down? – ким минет/жылдырат/тездет/басаңдатат? жана 2. what rides/moves/speeds up/slow down? – эмнени минет/жылдырат/тездет/басаңдатат? ал эми калган компоненттер болсо пассивдүүлүк кызмат аткараарынын далили боло алат. Мисалы, жогорку изилдөөнүн анализинен келип чыккан жыйынтыктар төмөндөгү таблицада берилет.

Жогорку анализде байкалгандай *to ride – мин*, *to move – жыл*, *speed up – тездет* жана *to slow down – басаңдат* этиштери менен сез айкаешынын валенттүүлүгү анын семантикалык жана логикалык валенттүүлүгүнө

мұнөздүү. Сөз айкашын уюштурууда этиштин валенттүүлүк тобунун 1-2 катардагы **актанттар** активдүү, ал эми калган мүчөлөрү **сирконстанттар** пассивдүү ролду аткарат.

Азыркы күндө валенттүүлүк касиети бир гана этишке эмес, башка сүйлөм мүчөлөрүнө жол ача алган башка сөз түркүмдөрүнө да тиешелүү, бирок этиш алардын арасынан валенттүүлүк потенциалы күчтүү болуп эсептелет.

Сөздүктүн бир бөлүгү катары этиштин өзүнчө ажыратылып каралған семантикалық валенттүүлүгү менен синтаксистик структурада катышкан этиштин семантикалық валенттүүлүгү бири-биринен айырмаланып турат. Көбүнчө өзүнчө сөздүн маанилик мазмунун билдириген бирдиктерге караганда, синтаксисттик структурада эксплициттик билдириүү азыраак сандагы валенттүүлүктөргө ээ болот. Мисалы, *to go – бар* этиши үч катышуучуну берет: 1) каякка барат 2) ким барат 3) эмнеге барат. Бирок үчүнчү катышуучу синтаксисттик структурада көбүнчө атайын билдириүүгө ээ болбостон, алдыңкы контекст аркылуу келип чыгат.

Эки тилде тең кыймыл-аракеттин катышуучулары дайыма мазмунду билдирип турган, көбүнчө синтаксисттик позицияга ээ эмес, кәэде синтаксисттик элементтер аркылуу берилет. Мисалы, *to ride – мин* этиши өзүнүн семантикалық мазмуну боюнча кыймыл-аракеттин үч катышуучусун талап кылат: 1) ким минет (*айдайт*), 2) каякка *айдайт*, 3) эмнени минет?. Бирок бул этиш кыймыл-аракеттин эки гана катышуучусу катышкан структураларда кездешет: 1) ким минет (*айдайт*), 2) каякка *айдайт?*, ал эми үчүнчү катышуучу 3) эмнени *айдайт?* эч кандай түшүндүрүүгө ээ болбой же толуктоочко карай аныктамада катылып қалышы мүмкүн, башкача айтканда, нерсени бере турган объектини атоо аркылуу берилиши мүмкүн. Мисалы, 1. “*Here – blow your nose*”. *She took his handkerchief and blew* – “Мынакей, мурдуңзду бышкырыңыз”. Ал анын жүз арчуусун алып, бышкырды. Бул сүйлөмдүн алдындагы контексттеги ошол жүз аарчуунун ээсинин “*Here – blow your nose*” (“Мынакей, мурдуңзду бышкырыңыз”) деген айтуусу кийинки

сүйлөмдөгү структуранын *She took his handkerchief and blew* – Ал анын жүз арчуусун алып, бышкырды деген сүйлөмдүн маанилик ролун айкындоого мүмкүнчүлүк берет. Жогорку мисалдардагы акыркы сүйлөмдөн мурда келген контексттеги автордун ою кийинки сүйлөмдүн структурасына өз таасириң тийгизет. Демек, сүйлөмдөгү этиш өзүнүн компоненттерин контексте карай да аныктайт.

Этиштик сөз айкаштарынын жасалышында этиштин семантикалық валенттүүлүгү гана кызмат аткарбастан, анын лексикалык мааниси жана этиштин морфологиялық жактан **өтмө** жана **өтпөстүгү** да чон орунду ээлейт.

Окумуштуулар Л.С.Бархударов, Д.А.Штелинг, В.В.Бурлакова жана башкалар изилдегендей англис тилиндеги этиштик айкашуу этиш ядро катары, этиштин грамматикалык мүнөздөрүнө, өзгөчө *өтмө* жана *өтпөс* этиштерге көз каранды экендигин белгилешкен [24,143-б.]. Бирок салыштырылып жаткан эки тилде төң этиштердин *өтмө* жана *өтпөстүк* мүнөзүн изилдөө маселеси көп талаш-тартыштарды жаратып келүүдө.

Азыркы англис тилинде этиштердин *өтмө* мааниси башка интерпретацияга ээ жана предлогсуз толуктооч менен айкаша ала турган этиштерди *өтмө этиштер* деп айта алабыз. Ошентип, азыркы англис тилинде этиштердин *өтмө* жана *өтпөстүгү* бул этиштердин комбинатордук мүнөзүнө тиешелүү болгондуктан, этиштерди англис тилинде *өтмө* жана *өтпөс* деп бөлүү кыйын. Этиштин сырткы формалдуу көрсөткүчтөрү жок болгондуктан жана лексикалык бирдиктердин көпчүлүгү *өтмө* жана *өтпөстүк* моделдери аркылуу берилүү кубулуштары этиштерди так эки түргө айырмалап берүүнү кыйындатат. Мисалы, *to change a dress* – *көйнөктүү алмаштыруу; you've changed such a lot since I last saw you* – мен сени акыркы жолу көргөндөн бери абдан өзгөрүпсүн.

Ал эми кыргыз тилинде да этиштер объектиге карата же болбосо жөндөмөлөр менен байланыштуулугуна карай *өтмө* жана *өтпөс* деп экиге бөлүнүшөт. Бул этиштерди *өтмө* жана *өтпөс* деп бөлүштүрүү ал этиштердин лексикалык топко болгон мамилеси боюнча аныкталат. Ошондуктан эки тилде

тең эле этиштердин өтмө жана өтпөс категориясы – морфологиялык әмес, лексикалық категория болуп эсептелет. Этиштин өтмө жана өтпөс болуп бөлүнүшү, бул, баарыдан мурда, кыймыл-аракеттин объектиге карата болгон байланышына негизделет. Ал эми мамиле категориясы болсо кыймыл-аракеттин субъекти менен объектиге карата карым-катьшын билгизет. Ошондуктан өтмө жана өтпөс этиштер сөздүктөрдө да белгиленет.

Азыркы англис тилинде өтмө этиш жөнүндөгү мындај түшүнүк кабыл алынган, себеби өтмө этиш деп предлогсуз гана әмес бардык эле толуктоочтордун тиби менен айкашууга жөндөмдүү этиштерди айтууга болот. Мындај түшүнүк менен гана англис тилиндеги этиштин өтмө тилдик маселесин далилдөөгө болот.

Сөздүктөрдө белгилүү болгондой ар бир этиш өтмө жана өтпөс этиштер деген белги менен берилет. Бирок бул мүнөздөмө этиштин комбинатордук касиеттери жөнүндө толук маалымат бере албайт. Этиштердин өтмө маанисине өтүүсү бул этиштин предлогсуз толуктооч менен айкашуу мүмкүнчүлүгүн көрсөтүү менен анын айкашуу потенциалы жөнүндө кабар берип турат. Ал эми өтпөс этиштер айкашуу жөндөмдүүлүк мүнөзү жөнүндө маалыматка ээ әмес.

Жалпылап айтканда, этиштерди өтмө жана өтпөс белгилери боюнча бири-бирине карама-каршы коюу алардын айкашуу жөндөмдүүлүктөрүн сүрөттөөгө жетиштүү далил боло албайт. Бул этиштердин классификациясы өтпөс этиштердин жетиштүү мүнөзүнүн жоктугунан гана әмес, өтмө этиштердин тике толуктооч менен гана айкашып чектелбегендиктен жетишсиз деп эсептелет. Демек, өтмө этиштердин тобу да анын структурасындагы башка элементтердин комбинатордук касиеттерине карай классификациялоону талап кылат. Жыйынтыктап айтканда, этиштердин өтмө этиштик касиети боюнча алардын негизги эрежелерин кайра карап чыгуу керек экендиги бизге белгилүү болду. Ошентип, англис тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын ичинен бышыктоочтук айкашууга ээ болгон (зат атооч жана тактооч) сөз айкаштары семантикалык жактан чеги жок. Мындај сөз айкаштары өтмө жана

өтпөс сөз айкаштары менен тең эле бирдей айкаша алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми башка этиштик сөз айкаштарынын типтери белгилүү гана этиштер менен айкаша алуу аркылуу семантикалық жактан чектөөгө ээ.

Англис тилинде өтмө этиштин *It* ат атоочунун толуктооч катары этиш менен айкашуусунун жалпы ситуацияга байланыштуу экендигине карабастан эле *It* ат атоочу менен берилген толуктоочтук айкашуулар англис тилинде бир топ тараган. Ал эми кыргыз тилинде да белгисиз ат атооч катары *эмнени?* компоненти аркылуу *аны-* ат атоочу сүйлөмдө багыныңкы элемент катары толуктоочтук айкашууну жаратат.

Демек, тил илиминде валенттүүлүк түшүнүгүн аныктоодо семантикалық деңгээлге өзгөчө басым жасалат. Окумуштуу Л.Теньердин синтаксистик структурада ээни ядро катары карап, ээ менен толуктоочко гана *актанттык* статусту ыйгаруу менен, калган мүчөлөрдү *сирконстанттар* деген ойлору кийинчөрөк окумуштуулар тарабынан кайрадан изилденип, окумуштуу В.В.Бурлакованын ою Л.Теньердин теориясынан айырмаланып, семантикалық мазмунуна карай синтаксистик структурада баяндооч өзүнүн компоненттерин өзүнүн валенттүүлүк даражасына карай аныктайт деп эсептеген.

Изилдөөнүн жыйынтыгы катары, биз салыштырылып жаткан текстеш эмес англис жана кыргыз тилдеринде бирдей эле этиш ядро катары семантикалық мазмунуна карай өзүнүн валенттүүлүк тобун аныктайт. Бирок синтаксистик деңгээлде этиштин валенттүүлүк группасы эксплициттик мүнөзгө ээ болуу менен ачык байкалбайт жана кээ бирлери имплициттик түрдө көмүскөдө калат. Ошондуктан биз синтаксистик структурада этиштин айкашуучу компоненттеринин саны дайыма бирдей санда, туруктуу эмес, алардын саны семантикалық валенттүүлүккө көз каранды экендигин белгилейбиз. Салыштырылып жаткан эки тилде тең этиштик сөз айкаштарынын багындыруучу компоненти катары этиш семантикалық валенттүүлүгүнө карай өзүнүн компоненттерин аныктоо менен, кыргыз тилдеринде *башкаруу, ыкташуу, кыйышуу жана жандоочтук*, ал эми англис тилинде аналитикалық тил катары негизинен *ыкташуу* жана аз санда

башкаруу синтаксисттик жолдору менен айкашат. Алардын арасынан этиштин кээ бир компоненттери жогоруда анализдегендей күчтүү, ал эми калгандары алсыз ролду аткарышат.

Этиштик сөз айкаштарындагы пресуппозиция кубулушу

Азыркы лингвистикада тилдик бирдиктердин семантикалык мүнөзүн анализдөө бол пресуппозиция түшүнүгүн изилдеп үйрөнүүгө алып келет. Пресуппозиция термини тил илимине англис тилинин - *presupposition (Noun) – (предположение)* алдын ала билүүнү (*божкомолдоону*) билдириген зат атоочунан келип кирген [218, 581-б.].

Пресуппозиция сүйлөмдө логикалык жактан негизделген белгилүү бир шарттарды билдириет. Пресуппозиция теориясы логикалык валенттүүлүктүн таасири астында ишке ашат.

Жогорку тилдик кубулушту англис жана кыргыз тилдериндеги кыймыл этиштеринин мисалында талдоого алсак, анда биз этиштин семантикалык мазмунун жана логикалык валенттүүлүгүн негиз кылыш алабыз. Мисалы, английс тилинде: 1) *Let's go home!* – (Жүр үйгө кеттик!) (Каалоо-тилек ыңгай). Эгерде алардын үйү жок болсо же үйгө чогуу барууга адам болбосо, анда пресуппозиция болууга шарт жаралмак эмес. Мисалы, *George said: "Let's go up the river"* ("Жүр, дарыяга барабыз") [239, 22-б.]. Эгерде дарыя болбосо жана ал дарыяга барууга адам болбосо бул учурда пресуппозиция кубулушу пайда болмок эмес. Пресуппозиция кубулушу төмөнкү схемада берилет. Мисалы,

Салыштырылып жактан эки тилде тең жогорку мисалда берилгендей эгерде **дарыя** объект – адресат катары болбогонунда, анда этиштик сөз айкашы түзүлбөстөн жана сүйлөм да жаратылмак эмес.

Кыргыз тилинде да англис тили сыйктуу сүйлөмдө пресуппозициялык кызматты аткарған объект жана субъекттер кездешет. *Атты мин!* (*Ride the horse*) – Эгерде ат (объект) жана аны мине турган адам (субъект) бар болуу менен шарт түзүлбөсө, анда *атты минүү* – *to ride a horse* этиштик сөз айкашы жана сүйлөм жаратылмац эмес.

Бул мисалда ат (объект) жана аны минүүчү адам (субъект) этиштик сөз айкашынын жана сүйлөмдүн пресуппозициясы боло алат. Ошентип, салыштырылып жаткан текстеш эмес англис жана кыргыз тилинин экөөндө төң сөздүн семантикалык мазмунун аныктоо үчүн анын компоненттерине гана таянуу жетиштүү деген жыйынтыкка келүүгө болбайт. Так семантикалык сүрөттөө бул пресуппозицияны айырмалоо жана аны өзүнүн маанисинен чектөөнү да талап кылат.

Жыйынтыктап айтканда, эки тилде бирдей эле *объект* жана *субъект* кыймыл-аракеттин жаралуусу үчүн пресуппозициялык кызматты аткарат жана этиштик сөз айкаштарын жасоодо да бул кубулуштун ролу бар. Себеби этиш ээни семантикалык-логикалык валенттүүлүгүнө карай өзү аныктайт да, сүйлөмдө логикалык жактан кыймылды жаратуучу объект менен субъект бири-бирин толуктап келип, этиштик сөз айкаштары сүйлөмдү пайда кылат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарындагы этиштердин комбинаторикалык бөтөнчөлүктөрү

Тил илиминде багының топторду уюштурган сөздөрдүн морфологиялык классынын комбинаторикасы айкашуунун эки тиби менен берилет: 1) ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөрдүн комбинациясы;

2) бир класстагы сөздөрдүн биригиши же болбосо *автокомбинаторика*. Этиштердин автокомбинаторика кубулушу англис тилинде *V+V* (*Этиши+Этиши*) аркылуу ишке ашат. Мисалы, *to go to help* – жардам бергени баруу, *to slow down to stop* – токтотууга басандаттуу, *to hurry to go* – кетүүгө шашуу. Ал эми кыргыз тилинде бул лингвистикалык кубулуш этиштик уңгулую *tатаал этиштер* аркылуу берилет. Мисалы, *келип кет, чуркан жет, качып кет* ж.б.

Багыныңкы топтогу айкашууларга көбүнчө ар түрдүү топтогу сөз айкаштары кирет. Англис тилинде этиш менен тактооч айкашат. *Verb+Adverb*: *to go slowly*, (акырын баруу), *to ride purposefully* (атайылап айдоо), *to fly suddenly* – күтүүсүздөн учуу) ж.б. Ошондой эле, тактооч менен кыймыл-аракеттин мүнөзүн көрсөтүп турган айкашuu бул сөздөрдүн морфологиялык классы катары жардамчы этиштер мындай типтеги айкашууга ээ болбогондуктан, толук маанилүү этиштин көрсөткүчү катары кызмат кылат. Мисалы, *to fly suddenly* – кокусунан учуу). Бул мисалда *fly suddenly* (кокусунан учушту) сөз айкашында, тактооч *suddenly*, *fly* этишинин оң тарабында туруп, кыймыл-аракеттин мүнөзүн көрсөтүп турат. Мындай айкашуунун курамындағы сөздөр этиштик топтогу сөз айкашында бышыктоочтук-синтаксистик мамиленин пайда болуусун билдириет. Кыргыз тилинде мисалы, *атайылап жүгүрүү* – *to run deliberately*.

Ал эми *V+ N* (*Этиши +Зат атооч*) морфологиялык курамындағы топто болсо башка структуралар сыйктуу эле 2 типтеги мамиле байкалат: эгерде этиш толук маанилүү сөздөрдүн тобуна кирсе, анда ал курамда *толуктоочтук мамиле* пайда болот. Мисалы, *to ride a horse* – атты минүү, *to ride the car* – машинаны айдоо. Бул мисалда этиш *to ride* толук маанилүү этиш болгондуктан, зат атооч *a horse/the car* менен айкашып, зат атооч кыймыл-аракетке толуктоо маанисин берүү менен толуктоочтук мамилени жаратат.

Салыштырылып жаткан тилде болсо бул айкашуу багыныңкы түгөйү тактоочтон болгон этиштик сөз айкаштары менен берилет. Негизинен эки

тилде бирдей эле тактоочтор кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жактан өзгөрбөйт.

Тактоочтор өзүнүн лексикалык-семантикалык өзгөчөлүгүнө карай этиштик сөз айкаштарынын уюшулушуна активдүү катышуу аркылуу багындыруучу түгөйү менен ыкташуу жолу аркылуу айкашат.

Мындай структурадагы сөз айкаштары, жалпысынан, бышыктоочтук катышты билдирип, мезгилдик, орундук, сыпattyк, сан-өлчөм, себеп, максат маанилерин туюндурат. Мисалы, багыныңкы түгөйү мезгил тактоочтон: (*to run from morning till night* (керәэли кечке чуркоо); орун, сын-сыпат тактоочтордон: *to run fast* (тез жүгүрүү), *to walk slowly* (жай жүрүү), *to walk calmly* (акырын басуу), сан-өлчөм тактоочтордон: (*to run very much*) көп чуркоо, кыймыл-аракеттин болуш себебин, максатын билдирет: *to crawl hopelessly* – айласыздан сойлоо. *Тигине, алдыда Жамила жеңем кетип бара жатат* [234, 39-б.]. Сүйлөмдө алдыда – орун тактооч+кетип бара жатат. Англис тилиндеги которулган вариантында: *There was Jamila ahead of me* [237, 36-б.]. Демек, салыштырылып жаткан эки тилде тең эле тактоочтордун комбинаторикалык мүнөзү активдүү, өзгөчө этиштик сөз айкаштарын жасоодо бул көрүнүш ачык байкалат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштериндеги **автокомбинаторика** кубулушунун жаратылышы да тил илиминдеги актуалдуу маселелерден болуп эсептелет.

Сөз түркүмдөрүнүн **автокомбинаторикасы** жөнүндө алгач англий тилин изилдөөчүлөрдүн бири В.В.Бурлакова тарабынан 1984-жылдары гана термин катары киргизиле башталган [35, 15-б.]. Бул жылдарга чейин англий тилинде сөз түркүмдөрүнүн автокомбинаторикасы сөздөрдүн өзүнчө классы катары каралып келген.

Англис тилинде зат атооч сыйктуу эле этиш да автокомбинаторика мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бирок англий тилинде лингвисттер белгилегендей бардык эле этиштер бири-бири менен айкаша албагандыктан жана этиштик структураны түзгөн мамиле эки гана типте: *толуктоочтук* же

бышиктоочтук болгондуктан, этиштин автокомбинаторика жөндөмдүүлүгү зат атоочторго караганда чектелүү. Толуктоочтук мамиленин негизинде айкашуу жөндөмдүүлүгүнө саналуу гана сандагы толук маанилүү – катенатив деген атка ээ болгон этиштердин тобу кирет [35, 50-б.]. Мисалы, *try to start to run* (чуркоону баштоого аракет кылуу), *to try to begin to speed up* (ылдамдатууну баштоого аракет жасоо), *to decide to start to walk* (басууну баштоону чечүү), 1) *to decide to stop to fly* (учууну токтотууну чечүү), *to decide to begin to run*. (чуркоону баштоону чечүү), *to try to run away* (качууга аракеттенүү), *to want to ride a car* (машина айдоону жактыруу). *Do you want to go to all of them?* (Сен алардын баарынын баруусун каалайсынбы?) [239,169-б.]. *I wanted to run* (Мен чуркагым келди).

Жогорку 1-мисалда *decided* толук маанилүү этиши, калган *to stop*, *to fly* инфинитив формасындагы этиштери менен айкашуу аркылуу этиштердин арасында бири-бири менен *автокомбинаторика* кубулушу байкалат. Ал кубулуш англис тилинде *V+V* ал эми кыргыз тилинде *V+V* структуралары менен жасалат. Ал эми кийинки мисалдарда да биринчи этиштер *to decide*, *to try*, *to want* толук маанилүү этиштер, *to begin*, *to run*, *to ride* – толук маанилүү этиштин инфинитив формасында колдонулуп, *автокомбинаторика* эрежесинин негизинде бир нече этиштер бири-бири менен айкашат. Мисалы, *Martin Eden didn't go out to hunt for a job in the morning* – Мартин Иден иш издегени эртең менен барган жок [238, 198-б.). Жогорку мисалда *didn't go out (go-бар)* этишинин өткөн чактагы таңгыч формасы, инфинитив *to hunt* (изде) этиши менен айкашуунун негизинде автокомбинаторика кубулушу жүрөт. Ал эми кыргыз тилинде да мынданай этиштердин тобу байкалат. Мисалы, *жүгүрүүнү баштоого аракет жасоо* – *to try to begin to run*, *учууга аракет кылууну чечүү* – *to try to fly*, *басууну улантууга белсенүү* – *to dare to continue to walk*. Мисалы, *Жамийла нары жакта шаштап жаткан келиндерге жүгүрүп кетип, алар менен бир нерселерди тамашалаша айтышып, кубалашып да кетиптирип* [235, 204-б.]. Автокомбинаторика жараткан этиштер - *айтышып, кубалашып кетиптирип*. Кыргыз тилинде этиштердин автокомбинаторика

кубулушу этиштик уңгулуу татаал этиштер деп берилет. Синтаксистик жол менен жасалган татаал этиштердин басымдуу көпчүлүгүнүн эки компоненти тең этиш сөздөрдөн болот.

Жогорку мисалдарды англ ис тилиндеги Файнна Глаголеванынын варианты боюнча көрмөлөрдүү салыштырып көрсөк, этиштик сөз айкаштарынын которулусу жана аны берүү жолдорунда айырмачылыктар байкалат. Мисалы, *Жамила нары жакта иштеп жаткан келиндерге жүгүруп кетип, алар менен бир нерселерди тамашалаша айтышип, кубалашип да кетиптир* [235, 204-б.]. *While I was turning the horses, Jamila ran off to a group of women, and I could hear their happy, ringing voices* [237, 25-б.]. Котормодогу кыргыз тилиндеги *тамашалаша айтышуу, кубалашип да кетиптир* деген этиштик комбинаториканы автор англ ис тилинде сөзмө-сөз которбостон, чыгарманын негизги идеясын, максатын, оюн, мазмунун туура жеткирүү максатында *тамашалаша айтышип* деген автокомбинаторикага ээ болгон этиштик сөз айкашын *could hear their happy, ringing voices* – алардын бактылуу, шыңкылдаган үндөрүн уга алдым деген этиштин бышыктоочтук катыштагы сын атоочтор менен айкашкан этиштик сөз айкаштары аркылуу интерпретациялоого жетишкен.

Бул сүйлөмдүү которууда да автор чыгармадагы параграфтын негизги берейин деген идеясын так жана көркөм интерпретациялоо максатында этиштик сөз айкаштарын сын атоочтор аркылуу сүрөттөп берген деп эсептейбиз. Ошондой эле грамматикалык жана синтаксистик жактан кыргыз тилиндеги сөздөрдүн сүйлөмдөгү ордунун эркиндиги да бул котормодогу өзгөчөлүктөргө өз таасирин тийгизбей койбойт.

Анализдерде байкалгандай салыштырылып жаткан эки тилде бирдей эле ылдамдыкты билдирген этиштердин да **этиштик автокомбинаторикасы** бар жана алар кенири колдонулат.

Субституция (англ ис тилиндеги сөздөн келип киргөн - *to substitute* – алмаштыруу, кайра коюштуруу) [218, 735-б.] ыкмасы азыркы лингвистикада кенири таанылган жана көптөгөн тил изилдөөчүлөрдүн колдоосуна ээ.

Ошондуктан субституция ыкмасынын жардамы менен этиштик элементтерди катенативдик толуктоочтук структурада кароо ишенимдүү жана лингвистиканын көңүл чордонундагы тил маселелердин бири экендиги талашсыз.

Этиштик чынжырчалардын түзүлүшү белгилүү чектөөлөргө ээ: биринчиден, этиштик комбинаторикада, алгачкы этиш гана өздүк формага ээ болуп, (*finite forms*), ал эми калгандары болсо өздүк формага ээ эмес (*non-finite forms*). Экинчиден, бардык өздүк эмес этиштер (*non-finite forms*) этиштик чынжырчанын мүчөсүнүн функциясын аткара албайт. Этиштик комбинаторикада негизги айкашуу ролун көбүнчө этиштин 3-формасы, *Атоочтук II, Participle II (PII)* түзөт. Себеби бул форманын айрыкча эркин функциясында адъективдик касиети күчтүү болуп эсептелет. Этиштин 3-формасынын (*АтоочтукII, ParticipleII*) этиштик касиеттери (*PII*) этиштин аналитикалык формадагы курамга кириш менен перфектик (бүткөн чак) чакты же пассивдүү ыңгайда чагылдырганда ачык көрүнүп турат. Мисалы, *But he had never ran away* [239, 199-б.]. Мисалда белгиленгендей биринчи этиш *had* өздүк формадагы, ал эми кийинки этиш *ran* өздүк эмес этиштердин тобуна тиешелүү болуу менен, этиштин перфектик чагын көрсөтүп турат. Ал эми калганы өз алдынчалык функцияда колдонууда, комбинаторика планында жана синтаксикалык функциясы боюнча да этиштин 3-формасы, *Participle II (PII)* сын атоочтук ролду аткарат. Ошондуктан англис тилинде этиштин 3-формасы, *ParticipleII (PII)* катенативдик түзүлүштөгү этиштик звенонун мүчөсү болуп сейрек кездешет. Ал эми этиштин 3-формасы, *Participle II (PII)* эч кандай автокомбинаторикалык мүнөзгө ээ эмес, ал эми этиштин 3-формасы, *Participle II+этиштин 3-формасы, Participle II (PII + PII)* айкашуусун багындыруучу мүнөздө такыр кездештирүүгө болбойт.

Ошентип, англис тилинде автокомбинаторика этиштин кээ бир гана формаларына тиешелүү деп айта алабыз. Англис тилинде *субординативдик* топту жасоо менен (*инфinitiv*) этиштин баштапкы формасы гана бири-бири менен айкаша алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Ал эми этиштин өздүк формасынын 3-формасы болгон *Participle II* да мындай касиеттерге ээ эмес. Этиштин автокомбинаторикасы инфинитивден сырткары этиштин ар түрдүү формаларынын негизинде жасалат. Мисалы, *We tried to get away from it at Marlow* – Биз андан Марлоудо эле *кутулууга аракет кылдык* [239, 48-б.].

Жогорку мисалдагы этиштин *инфinitiv* (этиштин баштапкы формасы) *to get* – ал жана этиштин өздүк формасынын 3-формасы болгон *Participle II* *tried* – *аракет кылуу* этиштери автокомбинаторика мұнөзүнө ээ.

Этиштердин автокомбинаторика маселеси кыргыз тилинде *этиштик уңгулуу татаал этиштер* деп бериштей. Себеби англіс тилинен айырмаланып кыргыз тилиндеги этиштердин инфинитив формасы жок. Синтаксистик жол менен жасалған татаал этиштер басымдуу көпчүлүгүнүн экі компоненти тең этиш сөздөрдөн болот. Мындай этиштер бири-бири менен чакчылдын – *ып*, – *а/-й*, – *ганы* формалары аркылуу байланышып, бирдиктүү татаал кыймылды атап көрсөтөт. Кыргыз тил илиминде англіс тили сыйктуу этиш уңгулуу татаал этиштерде да биринчи компоненти негизги лексикалық маанини билдирет, ал эми экинчи компоненти ага ар түрдүү кошумча маани берет же экөө биригип келип, татаал кыймыл-аракетти билдирип, жардамчы этиштик милдетти аткарат. Мисалы, *чуркан жиберди* дегенде кыймыл-аракеттик негизги маанини чакчыл формадагы *чуркан* деген биринчи компонентти билдирип турса, экинчи компоненти болсо өзүнүн *жиберди* деген баштагы лексикалық маанисинен ажырап, *чуркан* кыймыл-аракеттинин толук иштелип бүткөндүгүн билдирип, ага грамматикалық кошумча маани берип турат. Мисалы, *учуп кетти*. Бул сүйлөмдө *кетти* негизги маанисинен ажырап учуу этишинин кыймыл-аракеттинин бүткөндүгүн билдирип турат. *Келип журөт*. Мында *жур* этишинин баштагы лексикалық мааниси начарлап, биринчи компоненти кыймыл-аракеттин үзгүлтүк менен көптөн бери болуп келе жаткандыгын билдирет. Ал эми тең маанилүү экі этиштин айкашынан уюшулган этиштерди алыш карасак, алардын компоненттери өз-өзүнчө түшүнүктүү билдирбейт, тескерисинче маанилери биригип келип, бирдиктүү

бир татаал кыймыл-аракетти туюндуруп турат. Мисалы, *чуркан кел, жөнөп кет, учуп кет ж.б. ... Жамийланын бети албыра түшүп, ал аны демин токтото албай, шашылып окуй баشتайт* [235, 205-б.]. *She scanned the lines greedily, but as she read on, her shoulders sagged and the fire slowly drained from her cheeks* [237, 27-б.]. Демек, ушул сыйктуу татаал этиштердин структуралык жана семантикалык жактан уюшулушунда анын ар бир компоненти бирдей деңгээлде катышат. Мындай структурадагы этиштердин маани жактан татаал экендин төмөнкү мисалдардан байкасак болот. Мисалы, *мин-минип жур, ылдамда-ылдамдан жур*.

Жыйынтыктап айтканда, англис тилиндеги ылдамдыкты билдириген этиштер сыйктуу эле кыргыз тилинде да андай топтогу этиштер автокомбинаторикага ээ экендигин байкадык. Кыргыз тилиндеги этиштик уңгулуу татаал этиштер англис тилиндеги этиштердин автокомбинаторикасынын эквиваленти болуп эсептелет.

Жогорку айтылган ойлорду эске алып, биз англис тилинде сөздөрдүн комбинаторика принциптерин толук түшүнүү үчүн сөздөрдүн формалдуу белгилерине гана көнүл бурбастан, алардын кандай класстарга жана майда классчаларга бөлүнүшүн, ошол топтогу сөздөрдүн семантикасына да көнүл буруу керектигин белгилейбиз.

Азыркы лингвистикада семантика ар түрдүү типтеги маанилердин топтому катары белгилүү. Алар көбүнчө сыпattама жана экспрессивик мааниге ээ. Сөздөрдүн айкашуу принциптерине грамматикалык уюшулган топтордо анализ жүргүзүү үчүн алгач алардын сыпattама маанисине көнүл буруу зарыл.

3.2 Этиштик сөз айкаштарындагы ылдамдыкты билдириүүчү этиштердин багыныңкы структурадагы айкашуу касиеттери

Этиш көпчүлүккө белгилүү болгондой эле эки типтеги багыныңкы элементтерди – толуктооч жана бышыктоочторду багындыруучу болуп кызмат аткарат. Бирок азыркы лингвистикада *валенттүүлүк теориясы* бул

боюнча башкача көз карашты берет. Ушул теорияга ылайык “вербоборбордук” өзгөчөлүк боюнча этиштик структуранын борборунда этиш туруу менен, ага толуктооч, бышыктооч гана көз каранды болбостон, ээ да багыныңкы элементтердин катарын да толуктай алат деген пикир басымдуулук кылат. Бул көз карашты жактоочу окумуштуулар Л.Теньер жана В.В.Бурлаковалар, этиш өзү ээнин, толуктоочтун жана кээ бир учурларда бышыктоочтун тибин билдирип турат деп белгилешет [35, 56-б.].

Жогоруда аты аталган окумуштуулардын көз карашына таянуу менен азыркы англис тилинде этиштин инфинитив формасы өзүнчө компоненти жок кепте колдонулбагандыгын далилдейбиз. Ошол эле учурда англис тилинде өзүнчө нөлдүк формада колдонулган, буйрук ыңгай формасында берилген этиштердин инфинитив формалары эч бир элементсиз эле сүйлөмдү түзөөрүн байкоого болот. Бирок мындай учурда эч кандай синтаксистик сөз айкашуу кубулушун байкоого болбайт. Мисалы, *Stop! – Tokto!, Run! – Чурка!* ж.б.

Жалпы эле этиштер, анын ичинен жогорку топтун этиштери менен негизинен нөлдүк элементтер салыштырылып жаткан эки тилде тең жок, бирок ыңгай формада туруу менен, кээ бир этиштердин эч бир башка компонентти талап кылбай, сүйлөмдө колдонулушу салыштырылып жаткан тилдерде кездешет.

Валенттүүлүк тобунун санына карай ылдамдыкты билдирген этиштер бир нече топторго бөлүнүү менен, сүйлөмдө этиштик сөз айкаштарын уюштурат. *Нөл компоненттүү этиштик сөз айкаштары* - мындай этиштер эч бир элементти талап кылбайт. Ылдамдыкты билдирген этиштердин кээ бирлери менен гана англис жана кыргыз тилдеринде нөлдүк формадагы, буйрук ыңгай түрүндөгү сүйлөмдөрдө кездешет. Мисалы, *Go! (жөнө!), Slow down! (акырындам!).*

Бир компоненттүү этиштик сөз айкаштары мааниси боюнча жалгыз эле катышуучуну – *агентти* (зат атоочту) талап кылат жана өтпөс этиштерге кирет. Мисалы, *run, sleep: The bird flies (Чымчык учат). He runs* (Ал чуркайт).

Ал эми эки компоненттүү этиштик сөз айкаштары өзүнүн маани, мазмунуна карай курамында эки катышуучуну талап кылган этиштер кирет. Мисалы, *I rode the horse* (Мен атты миндим). *We speeded up the car* (*Биз машинаны ылдамдаттык*).

Үч компоненттүү этиштик сөз айкаштары өзүнүн тобунда 3 элементти камтыйт. Мисалы, *I went home suddenly* (Мен кокусунан үйгө кеттим).

Көп компоненттүү этиштик сөз айкаштары: He rides a horse in the yard every morning (Ал ар күнү короодо ат минет).

Англис тилинде эки компоненттүү этиштик сөз айкаштарын анализге алсак, кээде татаал этиштердин формасын байкоого болот. Мисалы, *He is running* (Ал чуркан бара жатат) деген сүйлөмдө *running* этиши *is* жардамчы этишинин көмөгү менен татаал баяндоочту берет да, кыргыз тилинде да сүйлөмдөрдө жана сөз айкаштарында *чуркан бара жатат* деген татаал этиш менен белгиленет. Эки компоненттүү этиштик сөз айкаштары салыштырылып жаткан тилдерде бирдей эле көрүнүштө экендиги байкалат. Үч компоненттүү этиштик сөз айкаштарын алсак анда эки тилде этиштердин субкатегоризациясы окшош эле кубулушка ээ..

Салыштырылып жаткан тилдердеги этиштердин валенттүүлүгүнө карай сүйлөмдөгү элементтеринин саны боюнча анализдеп көрсөк, кыргыз тилинде да англий тили сыйктуу бир орундуу этиштер өтө аз санда, эки, үч элементтүү этиштик сөз айкаштары көбүрөөк жана төрт, беш компоненттүү этиштик сөз айкаштары көп санда кездешээрин, ал эми андан да көп компоненттүү этиштер аз санда колдонууга ээ экендигин байкоого болот. Мисалы, англий тилинде:

1) бир компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *We ran* (*Биз качтык*) [239, 10-6.].

2) эки компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *Carrie walked alone* (*Кери жалгыз басты*) [240, 94-6.].

3) үч компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *I went home alone* (Мен уйгө жалгыз бардым)

4) төрт компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *We went home together by bus* (Биз уйгө машинада чогуу бардык).

5) беш компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *We immediately went to the village together yesterday* (Биз кечээ дароо чогуу айылга кеттик).

Көп компоненттүү этиштик сөз айкаштары: *Martin went back to his Pearl-Diving by his car* (Мартин өзүнүн Пөл-Дайвингине кайтып кетти) [238, 89-б.].

They walked north on Wabash to Adams Street and then west (Алар түндүккө Вабаштан Адам көчөсүн, андан кийин батышка карай басышты). *Now she walked quite aimlessly for a time* (Ал азыр бир саамга дейре такыр максатсыз жүрүп отурду) [240, 42-б.].

Кыргыз тилинде: 1) бир компоненттүү этиштик сөз айкаштары: 1) Ал жөнөдүү. Биз чуркадык.

2) эки компоненттүү этиштик сөз айкаштары: Чотон тышка жөнөдүү [236, 76-б.]. Момун эшикке чыкты [236, 233-б.]. Биз тоого жөнөдүүк.

3) үч компоненттүү этиштик сөз айкаштары: Шарапат унчукпай тамга кетти [236, 251-б.]. Мен уйгө тез жөнөдүм.

4) төрт компоненттүү этиштик сөз айкаштары: Мен көп кечикпей окууга жөнөдүм [234, 109-б.].

5) беш компоненттүү этиштик сөз айкаштары: Ал айылга достору менен шашып жөө жөнөдүү.

Көп компоненттүү этиштик сөз айкаштары: Туси тарабын им камаган карышкырдай оозун ачып, кайсактап, тегерене чуркады [236, 251-б.]. Жогоруда биз белгилегендей, этиштик сөз айкаштарын окуп үйрөнүүдө бардык эле компоненттер эксплициттик мүнөзгө ээ болбогондуктан этиштерди компоненттеринин санына карай субкатегоризациялоого болбойт.

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарындагы кыймыл этиштер өздөрүнүн валенттүүлүгүнө карай сүйлөмдөгү

компоненттеринин санын аныктайт. Кыргыз тилинде да англис тили сыйктуу бир компоненттүү этиштер өтө аз санда, эки, үч компоненттүү этиштик сөз айкаштары көбүрөөк жана төрт, беш компоненттүү этиштер көп санда кездешерин, ал эми андан да көп компоненттүү этиштер аз санда колдонууга ээ экендин далилденди. Демек, бир этишке көз каранды болгон компоненттердин саны көбөйгөн сайын аларды жасоонун морфологиялык жолу тарыйт, ал эми багыныңкы сөздөрдүн саны азайган сайын этиштин багыныңкы структурасынын жасалуусун кыйындатат. Мисалы, багыныңкы бөлүгү татаал толуктооч болгон этиштик ядро башка багыныңкы компонентти кабыл албайт. Мисалы, *He hurried him to go* – Ал аны үйгө кетүүгө шаштырды.

3.3. Ылдамдыкты билдириген этиштердин семантикалык - синтаксистик комбинатордук касиеттери

3.3.1. Нөлдүк айкашуу. V (этиш) модели

Англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы сөз айкаштарын төмөндөгүдөй белгилерине жана мамилелерине: 1) синтаксистик мамилелеринин мүнөзүнө – атрибутивдик, объекттик, адвербиалдык; 2) синтаксистик мамилелердин айкашуу жолдоруна – ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу; 3) багыныңкы элементтин ядрого карай жайгашуу ордуна карай талдайбыз жана аны кыргыз тили менен салыштырабыз.

Англис жана кыргыз тилдеринде бирдей этиштик сөз айкаштары компоненттеринин маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай **адвербиалдык** жана **объектилик** катышты билдириет.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең **объектилик катыштагы этиштик сөз айкаши** багыныңкы компоненти конкреттүү предметтерден, кээде абстрактуу маанидеги сөздөрдөн, ал эми **негизги компонент – ядро** катары түрдүү семантикалык мааниге жана валенттүүлүккө ээ болгон этиштерден турат. Кыргыз тилинде **зам атооч+этиши** моделиндеги багындыруучу компоненти **чыгышы жөндөмөдөгү зам атоочтон** жана негизги сөз **этиши** болгон сөздөр маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай толуктоочтук жана бышыктоочтук этиштик сөз айкаштарын билдириет.

Кыргыз тилинен айырмаланып, англис тилиндеги этиштердин **нөлдүк айкашуусу** да бар. Бирок ал комбинаторика англис тилинде аба ырайындагы өзгөрүүлөрдү туондурган этиштер менен сейрек кездешет.

Азыркы лингвистикада нөлдүк түшүнүк жалпы бир аныктамага эмес, ар түрдүү көз караштагы талкууга ээ. Бирок бул элементти математикалык принципке таянуу менен лингвистикада да нөл нерсенин ордун жана анын бош эмес экенин же алмаштыра албастыгын билдириген бөлүкчө деп кароого болот. Мисалы, математикада 105 деген сандагы нөлдү эч кандай цифра алмаштыра албайт. Ал эми лингвистикалык структурада дагы мындай аналогиялык көрүнүш байкалат.

Белгилүү француз окумуштуусу Л.Теньердин жана анын жолун улантуучулардын концепциясы боюнча, этиш тизмектеги багыныңкы компоненттерди гана эмес, ал ээни да багындырып турат. Ошондой эле англис окумуштуусу Д.Аллертон (1996) жана англис, орус жана кыргыз тилдеринdegи валенттүүлүк маселесин изилдеген Ч.К.Найманова (2004) да тилдеги этиштин валенттүүлүгүн алардын курамына карай нөл валенттүү же аваленттүү, бир, эки жана үч валенттүү деп топторго бөлүштүргөн. Алардын пикиринде англис тилинде аба ырайындагы өзгөрүүлөрдү туондурган этиштердин тобуна нөлдүк айкашуу тиешелүү. Мисалы, *It rains (It is raining)*-Жамғыр жаайт. (Жамғыр жаап жатат). Бул тилдик кубулушту **Verb** (этиш) модели менен берген жана мындай валенттүүлүк орус тилинде туура келеерин Мисалы, *Светает* (Таң кылайды). *Вечерело* (Күүгүм кирди) деп берилгендигине Ч.К.Найманова токтолгон [99, 146-б.] .

Англис тилиндеги этиштерде нөл валенттүүлүк жок, бирок жаратылыштагы кубулуштарды туондурган кээ-бир этиштердин тобу менен нөл валенттүүлүк бар деген окумуштуулардын оюн улантуу үчүн теренирээк талдал көрсөк, мисалы, англис тилинде: *It is snowing* (Кар жаап жатат). Мында нөл валенттүүлүктүн уюшулушунун себептери болуп:

1. *to snow* – жаа этиши аба ырайынын өзгөрүүсүн туондурган этиштердин тобунан болгондугу;

2. англ ис тилинде кыргыз тишинен айырмаланып, *It* (ал) ат атоочу жана инфинитив *to be* (бол) толук маани бербegen жардамчы этишинин *is* (бол) формасынын жардамы менен түзүлгөн жаксыз сүйлөмдөрдүн англ ис тилинде бар экендигин далил катары белгилейбиз жана ишибизде мындай айкашууну *Verb/Этиш* модели деп колдонобуз.

Англ ис тилинде этиштин инфинитив формасы бардык ыңгайда тең ээни талап кылгандыктан, ал кепте ээсиз колдонулбайт. Бирок, англ ис тилинде жалгыз гана этиштин буйрук ынгайындағы инфинитивдик формадагы этиштердин тобунда гана нөлдүк айкашуу англ ис тилинде байкалат. Мисалы, *Go! – Bar! Close! – Ach! Stop! – Tokto!* Мындай конструкцияда ээний милдетин эч бир тилдик элемент алмаштыра албайт, ал нөл бойdon калат.

Этиштик формалар өзүн аныктап турган сөздөн ажыраган учурда семантикалық жактан жарды болуу менен бирге, мааниси жок топту жаратып калат. Мисалы, *to go* (бар), *to run* (чурка) этиштерин өзүнчө алып карасак, алар эч кандай маанини бере албайт да, компоненттерин издеө менен өзүнүн синтаксистик курамын түзүүгө аракет кылат. Ал эми сүйлөмдүн буйрук ыңгайдагы формасында лексикалық мааниге ээ. Мисалы, *Go! – Жөнө! Run! – Чурка!*

Кыргыз тилинде аба ырайынын өзгөрүүсүн билдириген этиштер мисалы, *Жамғыр жаап жатат* (*Кар жаайт*) - *It is snowing* (*It snows*) деген сүйлөмдө этиштик сөз айкашы бир валенттүү, ал эми компоненттеринин санына карай талдаганда да эки орундуу болуп эсептелет. Эки тилде тең компоненттеринин санына карай эки орундуу, ал эми валенттүүлүгүнө карай англ ис тилинде нөл, ал эми кыргыз тилинде бир валенттүүлөрдүн тобуна киргенин байкадык. Кыргыз тилинде англ ис тили сыйктуу ылдамдыкты билдириген толук маанилүү этиштердин нөлдүк айкашуусу, негизинен жок, бирок кээ бир буйрук ыңгай формасында келген этиштер менен сүйлөмдүн тутумунда эмес, элементтеринин санына карай кеп агымында же контексте байкалат. Бирок мындай учурда эч кандай синтаксистик сөз айкашуу кубулушун байкоого болбайт. Мисалы, *Жөнө!- Жүгүр! Ылдамдат! Жайлам!* ж.б. Кыргыз тилинде

дагы мындай процесс этиштин буйрук ыңгай категориясына карай жасалат. *Жүгүр!* [235, 219-б]. *Run!* [234, 40-б.].

Салыштырып жаткан эки тилдеги этиштин нөл валенттүүлүк теориясы боюнча этиштик сөз айкашынын деңгээлинде жогорку берилген мисалдар жана ойлорго карай талдасак, анда англис тилинде этиштин кээ бир белгилүү тобу менен ал валенттүүлүктүн түрү кездешет, ал эми кыргыз тилинде жок. Ошондой эле ал кубулуш англис тилинде байкалганы менен, эч кандай этиштик сөз айкашын уюштура албайт, себеби валенттүүлүгү жок. Демек, этиштин валенттүүлүк мүмкүнчүлүгү жок болгондон кийин, ал жерде валенттүүлүктүн натыйжасы катары эч кандай синтаксистик айкашуу процесси жүрбөйт.

Жыйынтыктап айтканда, ар бир эле кыймыл-аракет этиштик сөз айкаштарында жана сүйлөмдү жаратууда түрдүү айкашуулар менен берилет, бирок алардын конкреттүүлүгү этиштин семантикасынын өзгөчөлүгүнө карай гана айкындалбастан, сырткы лингвистикалык (морфологиялык, синтаксистик ж.б) касиеттерине да байланыштуу болот.

Жогорку айтылгандардын бардыгын эске алуу менен биз төмөндөгүдей жыйынтыкка келдик, салыштырылып жаткан эки тилдеги ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштеринин нөлдүк айкашуусу этишке сөз түркүмү катары эч кандай тиешеси жок, бирок англис тилинде кээ бир этиштин тобуна гана тиешелүү, ал эми кыргыз тилинде этиштин инфинитив формасы жок болгондуктан, мындай айкашуу жок. Ошол эле учурда изилдөөнүн жаңылыгы катары, англис тилинде андай өзгөчөлүктүн уюштуруулуш себебин далилдей алдык жана этиштин белгилүү бир тобунунун ыңгай формасында берилген сүйлөмдөрдө сейрек кездешерин белгилейбиз.

3.3.2. Этиштик сөз айкаштарындағы объекттик айкашуу

Объекттик сөз айкаштары салыштырылып жаткан эки тилде тен багының объекттик байланыштагы эки же үч элементтен турган негизги – ядро жана багының компоненттерден турат.

Англис тилинде объекттик мамилени уюштурууда төмөнкү конкреттүү ыкмалар кызмат кылат: 1) башкаруу, 2) ыкташуу, 3) этиштин валенттүүлүгү, 4) багыныңкы сөздүн ядрого карай түрдүү позицияда – препозиция же постпозиция болушу. Ал эми кыргыз тилинде этиштик сөз айкаштарында айкашуунун *башкаруу, ыкташуу* жана *кыйышуу* синтаксисттик жолдору бар.

Объектилик сөз айкаштарын жасоодо этиштин сүйлөмдө башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгүн түзгөн валенттүүлүк түшүнүгү негизги ролду аткарат. Жогорку бапта белгиленген этиштердин валенттүүлүк касиеттери: семантикалық, логикалық, синтаксисттик жана субъекттик валенттүүлүк (ээ), объекттик валенттүүлүк (1, 2 же 3төн ашык объекттер), предикативдик валенттүүлүк – ядро катары этиштин башка этиш менен айкаша алуу же изилдөөбүздөгү этиштин *автомобинаторика* кубулушу жана татаал баяндоочту жасоо мүмкүнчүлүгү этиштик сөз айкаштарын жасоодо кызмат аткарат. Жогорку этиштин валенттүүлүк касиеттеринин арасынан объектилик сөз айкаштарында *объекттик* жана *предикативдик валенттүүлүк* негизги маанини ойнойт, себеби мындай валенттүүлүктөр сөз айкашынын курамына жана структурасына өз таасирин тийгизет.

Англис тилиндеги объекттик сөз айкашы негизги компонент – өтмө этишинин валенттүүлүгүнө карай эки же үч компоненттен турат. Эгерде этиш бир валенттүү болсо, анда объекттик сөз айкашы эки компоненттүү болот. Мисалы, *to get a letter – кат алуу*. Ал эми эки валенттүү этиш үч компоненттүү объекттик сөз айкашын жасайт. Мисалы, *Carrie sent him a letter* же *Carrie sent a letter to him – Кери ага кат жиберди*. Эгерде биз адресат – *him (ага)* же *to him* деген компонентти алыш салсак, анда ойдун маанилик максатты билдириүүсү жоготууга учурдайт.

Жогорку айтылган талдоолорго таянуу менен английс тилинде *объекттик сөз айкашын* багыныңкы байланыш аркылуу уюшулган объекттик синтаксисттик байланышына, башкаруу же ыкташуу жолдоруна, этиштин валенттүүлүгүнө, багыныңкы компоненттин негизги ядрого карай жайгашкан ордуна карай уюшулган эки же үч компоненттен турган сөз айкаштары деп

аныктама беребиз. Объекттик айкашуунун бардык типтеринде салыштырылып жаткан эки тилде тең *өтмө этиши* кызмат кылат.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең *объектилик катыштагы этиштик сөз айкашы* багының компоненти конкреттүү предметтерден, кээде абстрактуу маанидеги сөздөрдөн, ал эми *негизги компонент* – ядро катары түрдүү семантикалык мааниге жана валенттүүлүккө ээ болгон этиштерден турат. Кыргыз тилинде *зам атооч+этиши* моделиндеги багының компоненти *чыгыш жана жатыш жөндөмөлөрдөгү зам атоочтон же ат атоочтон* жана негизги сөз этиши болгон сөздөр маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай *толуктоочтук* жана *адвербиалдык* катыштагы этиштик сөз айкаштарын билдирет.

Кыргыз тилинде да жогорку моделдеги этиштик сөз айкаштарынын катышынын бири *объектилик айкашуу* болуп эсептелет. Изилдөө ишибизде мындай айкашуу салыштырылып жаткан эки тилде түрдүү моделдер менен берилет.

Англис тилинде *V+N* (*этиши+зам атооч*) структурасы кыргыз тилинде *N+V* (*зам атооч+этиши*) модели менен берилет. Мындай структурадагы этиштик сөз айкаштарынын биринчи компоненти англис тилинде ар түрдүү семантикалык топтогу этиштерден болсо, экинчи компоненти зат атоочтордон болот. Этиштин зат атооч менен гана айкашуусунда толуктоочтук жана бышыктоочтук катыштын болуусуна структуралык чектөө жок. Биз талдоого алган англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген этиштердин бардыгы тең жогорку моделдерге ээ. Англис тилинде *V+N* (*этиши+зам атооч*) модели активдүү ролду аткарат. Мисалы, *to go home* – үйдөн кетүү, *to move the furniture* – эмеректи жылдыруу, *to ride a horse* – ат минүү.

Англис тилинде жалпы жана таандык гана жөндөмөлөр болуп, алардын этиштик сөз айкашын уюштурууда эч кандай роли болбогондуктан жогорку модель кыргыз тилинде компоненттери: негизгиси – *этиши*, ал эми багының - *чыгыш жөндөмөлөгү зам атоочтон* турган структура анын эквиваленти болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде англис тилинен айырмаланып, объекттилик айкашуудагы сөз айкаштарынын жасалуу жолдору жөндөмөлөргө да көз каранды экендигин байкадык. Себеби флексивдик тилдердин тобуна кирген англис тилинде эки гана жөндөмө жалпы (*common case*) жана таандык (*possessive case*) бар жана алардын сөз айкаштарын уюштурууда эч кандай таасири жок. Ал эми агглюнавтивдик кыргыз тилинде жөндөмөлөрдүн ролу этиштик сөз айкаштарын жасоодо чоң. Англис тилинен айырмаланып, жогорку кыргыз тилиндеги моделдин компоненттеринин саны бирдей, бирок алардын позициялары гана түрдүүчө экендигин байкоого болот.

Изилдөө ишибизде *V+N* (этиши+зат атооч) моделиндеги объекттик айкашуу англис тилинде түрдүү синтаксисттик жолдор: *башкаруу* жана *ыкташuu*, ал эми кыргыз тилинде чыгыш жөндөмөдөгү предметтик маанидеги зат атооч жана негизги компоненти – ядро катары ар түрдүү семантикалык топтогу этиштер түзөт. Кыргыз тилинде мындай объекттик айкашуу *башкаруу* синтаксисттик жолу менен берилет.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең объекттик сөз айкаштарынын негизги компоненти ядро катары өтмө этиштерден болгондуктан этиштердин валенттүүлүгүнө карай аларды биз бир нече топторго бөлүп карайбыз. Өтмө этиштин валенттүүлүгүнө карай биз аларды эгерде бир валенттүү этиш болсо, жөнөкөй жана эки же андан көп болсо *татаал объекттик сөз айкашы* деп бөлүп карайбыз.

Жөнөкөй объекттилик катыштагы этиштик сөз айкашы

Жөнөкөй объекттиликий катыштагы сөз айкашы этиштик сөз айкашындагы этишке багыныңкы кызмат көрсөткөн компоненттеринин морфологиялык жаратылышына жана жайгашуу ордуларына карай бир нече моделдер аркылуу анализденет.

I. V+ Pr (Э+Ат.ат) модели башкаруу жолу аркылуу

Жогорудагы моделдеги этиштик сөз айкаштарынынын ядро катары этиштен жана багыныңкы компоненти англис тилиндеги жалпы жөндөмөдө (*common case*) турган өздүк ат атоочтон турат. Багыныңкы компонентинин

морфологиялык жаратылышына жана объекттик башкаруусуна карай биз англис тилинде **V+Pr тике объекттик башкаруу** менен айкашкан (**Э+Ат.ат**) моделин анализдейбиз.

V+ Pr (Э+Ат.ат) модели тике объекттик башкаруу менен

Этиштик объекттик сөз айкашын англис тилинде *at atoочтун жактама формасы* гана уюштурат. Мисалы, *to ask her* – андан суроо, *to answer him* – ага жооп берүү, *to persuade them* – аларды ишендирүү ж.б. Мындай этиштик сөз айкашынын түрү *англис тилинде башкаруу* синтаксистик жолу менен ишке ашат.

Кыргыз тилинде болсо бул объекттик этиштик сөз айкашынын тиби да *башкаруу* синтаксисттик жолу менен төмөндөгүдөй моделде берилет: **Ат.ат + Э (Pr + V)**. Ат атоочтордун бардык эле түрлөрү этиш менен айкаша бербейт. Сурама ат атоочтордун ичинен *кайда, кайдан, кандай, кантип, эмне, эмнеге, канча, нече, ким, кайсы, таңтыч* ат атоочтордон эч *бир, эч качан, эч кандай, эч кайдан, эч кайда, эч нерсе жасабоо* (эч *ким, эч кайсы* этиш менен *башкаруу* жолу менен айкашат) ыкташып айкашат. Ошондой эле белгисиз ат атоочтордун арасынан *эмнегедир, кайдадыр, качандыр бир, кандайдыр бир, кандайдыр, бир нече ыкташуу*, ал эми калгандары *башкаруу* аркылуу айкашат. Аныктама ат атоочтордон болсо *бүтүн* деген түрүнөн башкасы *башкаруу* жолу менен айкашат. Жактама ат атоочтордон этиш менен *ал* (мен, сен этиш менен *башкаруу* аркылуу айкашат) гана **ыкташып** айкаша алат. Шилтеме ат атоочтордон *бул, тигил, ошол, - дай* мүчөсү уланган мындай, ошондой деген ат атоочтор этиштик сөз айкашын **ыкташуу** жолу менен уюштурат. Мисалы, *ага айттуу – to tell her, ага берүү – to give her*. Мындай учурда этиш барыш жөндөмөдөгү жактама ат атооч менен *башкаруу* синтаксисттик жолу аркылуу айкашат.

II. V+ N_{с.с} (Э+З_{ж.ж.}) модели ыкташуу жолу менен

Салыштырылып жаткан английс жана кыргыз тилдериндеги объектилик катыштагы этиштик сөз айкаштарынын мындай модели кецири колдонулат

жана англис тилинде *ыкташуу*, ал эми кыргыз тилинде *башкаруу* синтаксисттик айкашуу жолдору басымдуулук кылат. .

Англис тилинде мындай этиштик сөз айкашы активдүү жана эч кандай морфологиялык жасалгаларга муктаж эмес жана туруктуу жайгашуу ордuna ээ. Объекттик этиштик сөз айкаштарынын негизги компоненти бир валенттүү өтмө этиш жана багыныңкы мүчөсү зат атооч же этиштердин өздүк эмес формаларынын бири болгон (инфinitив, герундий, атоочтуктан) турат.

Мындай моделдеги объекттик этиштик сөз айкаштарынын түрүн этиштин валенттүүлүгүнө карай эки типке бөлөбүз:

1. Объекттик валенттүүлүк айкашуу

Объекттик этиштик сөз айкашынын бул тибинде багыныңкы мүчө катары зат атооч жалпы жөндөмөдө турлуу менен *объекттик валенттүүлүккө* ээ өтмө этиши менен айкашат. Мисалы, *to run a shop* – магазинди башкаруу, *to fly a plane* – самолетту башкаруу, *to send a letter* – кат жиберүү, *to ride a bicycle* – велосипед тебүү.

Кыргыз тилинде мындай айкашуу **З.т.ж+Э модели** менен багындыруучу компоненти – конкреттүү аракетти билдириүүчү бардык этиштер, багыныңкы компоненти **табыш жөндөмөдөгү** предметтик маанидеги бардык зат атоочтор аркылуу берилет. Мындай моделдеги этиштик сөз айкашынын негизги компоненти – бир валенттүү өтмө этиштен турат. Мисалы, *телевизор көрүү* – *to watch a TV*, *газета окуу* – *to read a newspaper*. Жогорку мисалда этиш кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөдө турган *a TV* – *телевизор*, *a book* – *китеп* деген зат атоочтор менен айкашып турат. Англис тилинен айырмаланып, бул моделдеги айкашуу кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксисттик жолу менен айкашат.

2. Предикативдүү валенттүүлүк айкашуу

Англис тилинде мындай айкашуунун түрүнүн негизги компоненти ядро катары бир валенттүү өтмө этиш жана багыныңкы элементи этиштин өздүк эмес формаларынын биринен болгондуктан, биз аларды эки майда топторго бөлөбүз:

1) биринчи тобу **V+V_{inf}** ($\mathcal{E} + \mathcal{E}_{\text{инф}}$) структурасында багыныңкы элементи этиштин инфинитив формасынан болгон этиш менен объекттик валенттүүлүккө ээ болгон өтмө этиштерден жасалат. Мисалы, *to try to understand* – түшүнүүгө аракет кылуу, *to try to run* – качууга аракет кылуу, *to run to help* – жардамдашууга чуркоо ж.б.

2) экинчи тобу **V+V_{ger}** ($\mathcal{E} + \mathcal{E}_{\text{гер}}$) структурасы менен берилip, герундий багыныңкы компонент катары жана ядро катары этиш семантикалык жактан кыймылдын башталышын жана бүтүшүн, калоону билдирген этиштердин тобунан болот. Мисалы, *to stop running* – чуркоону токтотуу, *to start writing* – жазууну баштоо, *to begin flying* – учуну баштоо, *to quit crying* – ыйлоону токтотуу ж.б.

Кыргыз тилинде мындай структурадагы багыныңкы компонент этиштин инфинитив жана герундий формалары англис тилинен айырмаланып, жок болгондуктан, ал компонент жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү менен **башкаруу** жолу менен айкашат. Бирок объектин атоочтук формасы тескерисинче англис тилинде жок. Кыргыз тилиндеги атоочтуктун морфологиялык структурасы англис тилине тиешелүү болгон инфинитив жана герундийге салыштырмалуу, жөндөмөлүк жактоолор жана жандоочторго карай татаал деп эсептейбиз.

Биринчи тобу **V+V_{inf}** ($\mathcal{E} + \mathcal{E}_{\text{инф}}$) кыргыз тилинде **K.ат** (т.ж) + \mathcal{E} . модели менен англис тилиндеги инфинитив табыш жөндөмөдөгү кыймыл атооч менен берилет. Мисалы, *иштөөнү баштоо, сүйлөгөнду улантуу, окууга аракет кылуу*.

Ал эми кыргыз тилинде экинчи тобу **V+V_{ger}** ($\mathcal{E} + \mathcal{E}_{\text{гер}}$) моделинин багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкы элементи чыгыш жөндөмөдөгү кыймыл атоочтон болгон сөз айкаштарынан жасалат: **K.ат** (ч.ж) + \mathcal{E} . Мисалы, *учурашыудан уялуу, алып келүүдөн коркуу, жатуудан чарчоо*. Кыргыз тилинде жогорку моделдеги айкашуулар **башкаруу** синтаксистик жолу менен жасалат.

III. Объектик- предлогдук айкашуу башкаруу жолу менен

V + pr + Pr ($\mathcal{E} + \text{предл} + A.a$)

Англис тилинде мындай объектик-предлогдук айкашуу этиштик сөз айкашынын эки элементин төң предлог байланыштырып келип, **башкаруу синтаксистик** жолу аркылуу айкашууну ишке ашырат. Этиштик сөз айкашынын мындай моделинин багының компоненти болуп, белгилүү бир предлог айкаштырып турган ат атоочтордон турат. Мисалы, *to run from him* – андан качуу, *to look at him* – аны кароо, *to wait for him* – аны күтүү ж.б.

Кыргыз тилинде англий тилиндеги жогорку модель багының компоненти **барыш** жөндөмөсүндөгү жандоочтук объекттин этиш менен айкашуусу аркылуу берилет. Мисалы, *аны издеө, аларды тиктеп туруу* ж.б. Мындай айкашуу кыргыз тилинде да **башкаруу** жолу менен ишке ашат.

IV. Объектик- предлогдук айкашуу ыкташуу жолу менен

Англис тилинде мындай *объектик-предлогдук айкашуусу* предлогдун эки компонентти төң байланыштырып келип, айкашуу ыкташуу жолу менен жасалат. Мындай айкашуунун багының компоненти көбүнчө *зат атооч*, кээде *шилтеме ат атоочтордон* жана этиштин өздүк эмес *формаларынан* турат. мындай айкашуу багының компоненттин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине да көз каранды деп белгилейбиз. Ошондуктан биз мындай типтеги объектик-предлогдук айкашууну багының компонентинин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай майда топторго бөлөбүз: 1) *зат атоочтук*; 2) *ат атоочтук*; 3) *герундийлик*.

1) Зат атоочтук объектик-предлогдук айкашуу

Объектик-предлогдук айкашуунун ыкташуу жолу менен ишке ашкан **зат атоочтук түрү** төмөндөгүдөй структура менен берилет **V + pr + N (Э + предл + 3)**. Мисалы, *to walk along the street* – көчөдө басуу, *to fly to Moscow* – Москвага учуу, *to speed up a train* – поезди ылдамдатуу ж.б.

Кыргыз тилинде бул модель: **З б.т.ж.ч.ж.ж+ жанд + Э** багының компоненти *барыш, табыш, жатыш, чыгыш* жөндөмөлөрүнүн биринде жандоочтук байланыштын жардамы аркылуу этиш менен **башкаруу**

байланышта айкашат. Мисалы, *киного баруу* – to go to the cinema, *шаарга баруу* – to go to the city.

2) Атоочтук объектик-предлогдук айкашуу V + pr + Pr (Э + предл + А.а). Атоочтук объектик-предлогдук айкашуунун мындай түрүнүн багыныңкы компоненти шилтеме атоочтордон болот. Мисалы, *to fly with this* – аны менен учуу, *to run with that* – аны менен качуу, *to thank for this* – бул нерсеге ракмат айтуу, *to agree with this* – муну менен макул болуу, *to look at that* – тигил нерсени кароо ж.б.

Кыргыз тилинде мындай модель: **А.ат.шилт+жанд+Э.** багындыруучу компоненти этиш, ал эми багыныңкы элементи табыш, атооч жана барыш жөндөмөлөрүндөгү шилтеме атоочтордон болот да позициялары алмашат. Мисалы, *ошого ыраазычылык билдириүү, ошону менен макул болуу*.

4) Герундийлик объектик-предлогдук айкашуу V+pr+V_{ger}(Э+ предл+Э_{гер}). Багыныңкы компоненти англий тилинин этишинин өздүк эмес формаларынын түрүнө кирген герундийден турат. Мисалы, *to prevent from speeding up* – ылдамдатуунун алдын алуу, *to save from dying* – өлүмдөн сактоо ж.б. Кыргыз тилинде мындай модель башкаруу синтаксистик жолу аркылуу кыймыл атооч менен этиштин айкашуусу аркылуу жасалат. Мисалы, *качууну алдын алуу, өлүмдүн алдын алуу*.

Татаал объектилик катыштагы этиштик сөз айкаши

Ыкташуу жолу менен жана кошмок объектилик валенттүүлүккө ээ болгон татаал объекттик сөз айкаши

Мындай айкашуунун түрү багыныңкы компоненттин биринчи элементи жакты билдириген зат атооч, экинчи элементи жакты, кээде гана *предметти* билдириген зат атоочтордон турат.

Этиштик сөз айкашындагы негизги жана багыныңкы компоненттердин өз ара байланыштарына жана багыныңкы элементтин морфологиялык мунөзүнө карай биз англий тилиндеги ыкташуу жолу менен жана кошмок объектилик валенттүүлүккө ээ болгон татаал объекттик сөз айкашуусун уч майда топторго бөлүп карайбыз.

1) Багыныңкы компоненттин биринчи элементи тике объекттик байланышка ээ болгон татаал этиштик сөз айкашы төмөндөгүдөй структурага ээ: $V + N_{1d.o} + N_{2d.o}$ ($\Theta + Z_1$ т.т + Z_2). Мисалы, *to choose a flower a present* – гүлдү белекке тандоо, *to elect Marry a manager of the company* – Мерини компаниянын менеджери кылыш тандоо. Мындай структура туруктуу орунга ээ. Кыргыз тилинде мындай модель $Z_1+ Z_2+$ **Эмодели аркылуу берилет**. Мындай модель багыныңкы компоненти зат атоочтордон, ал эми багындыруучу элементи этиштен жасалат да, **башкаруу** жолу менен айкашат. Мисалы, *Asанды башкарма кылыш шайлоо* – *to elect Asan a manager, сүрөттүү белекке тандоо* – to choose a picture as a present.

2) Багыныңкы компоненттин биринчи элементи кыйыр объекттик, ал эми экинчи элементи тике объекттик байланышка ээ болгон этиштик сөз айкашы төмөндөгүдөй структураны берет: $V + N_{1ind.o} + N_{2d.o}$ ($\Theta + Z_{1к.т} + Z_{2т.т}$). Мисалы, *to write Carrie a letter* – Кериге кат жазуу, *to send Carrie a message* – Керриге маалымат жиберүү ж.б.

Мындай структура кыргыз тилинде багыныңкы компоненттин биринчи элементи барыш, экинчиси табыш жөндөмөдө туруп, этиш менен **башкаруу** жолу менен айкашат. Мисалы, *доско акчаны жиберүү* – *to send a friend some money* – доско акча салуу, *to tell a friend the news* – доско жсанылыхтарды айтып берүү. Багыныңкы компоненттин биринчи элементи тике жана экинчиси кыйыр объекттен болуп, предлогдук байланышка ээ болгон объекттик байланыштагы этиштик сөз айкашы төмөндөгүдөй структураны берет:

3) $V + N_{1d.o} + pr + N_{2ind.o}$ ($\Theta + Z_{1т.т} + \text{пред.} + Z_{2к.т}$). Мисалы, *to ask the teacher for help* – мугалимден жардам суроо, *to send a message to a friend* – доско маалымат жиберүү.

Кыргыз тилинде англий тилиндеги жогорку модель багыныңкы компоненттин биринчи элементи *табышы жөндөмөдөгү* тике объект, экинчиси кыйыр толуктооч болуп, этиш менен **башкаруу** жолу аркылуу айкашат.

Мисалы, *студенттке тапшырма берүү* – to give a task to a student, *публикага презентация кылуу* – to present a topic to the public .

Этиштин объекттик жана предикативдик валенттүлүгү менен башкаруу жолу аркылуу айкашкан татаал объекттик айкашуу

Мындай типтеги сөз айкаштарында негизги компоненти болгон өтмө этиш объекттик жана предикативдик валенттүлүккө ээ жана багыныңы компоненттин биринчи элементи зат атооч же ат атооч жана экинчи мүчөсү инфинитив аркылуу тике же кыйыр объект менен берилет. Англис тилинде мындай айкашуу төмөндөгүдөй: **V + Pron/obj + V_{inf}** (**Э + ат. атооч+этиш инф.**). Бул моделдеги ядро катары этиш түрдүү семантикалык талаага: каалоо, туум, сын пикир, ойлор, өтүнүч, буйрук ж.б. жана процесстин башталышын, аяктоосун туюндурган этиштердин тобуна тиешелүү. Мисалы, *I want him to return* – Мен анын кайрылып келишин каалайм. *They implored us to stay*– Алар биздин калып калуубузду өтүнүштү.

Кыргыз тилинде жогорку модель: **К.ат + жанд + Э.** англий тилиндеги этиштин семантикалык тобуна тиешелүү этиштердин тобу менен багыныңы компонентин биринчи компоненти ат атоочтон, ал эми экинчиси кыймыл атоочтордон туруп **башкаруу** жолу аркылуу айкашат. *Мен анын жооп бериишин кааладым* – I wanted him to answer.

Этиштин объекттик жана предикативдик валенттүлүгү менен ыкташуу жолу аркылуу айкашкан татаал объекттик айкашуу

Мындай типтеги объекттик этиштик сөз айкашынын негизги компоненти объекттик жана предикативдик валенттүлүккө ээ этиш, ал эми багыныңы мүчөсүнүн элементтеринин бири ядро менен зат атооч, экинчиси предикативдик байланыштагы инфинитивтен турат. Мындай структура англий тилиндеги этиштик сөз айкаштарына гана тиешелүү жана ыкташуу синтаксисттик жолу менен айкашат. Бул айкашуу төмөндөгүдөй моделде берилет: **V + N_{1d.o}+V_{inf}** (**Э + З к.т. + Э инф**). Мисалы, *to hear the wife sing*– аялдын ырдаганын угуу, *to see the boy run* – баланын чуркаганын көрүү ж.б.

Жогорку англис тилиндеги модель кыргыз тилинде багыныңы компоненттин биринчиси илик жөндөмөсүндөгү зат атоочтон, экинчиси кыймыл атоочтон туруп, этиш менен **башкаруу** жолу менен айкашууга ээ. Мисалы, *музыканттын ойногонун угуу* – to listen to the musician play, *бөбөктүн бийлегенин көрүү* – to watch the baby dance.

Англис жана кыргыз тилдериндең жөнөкөй жана татаал объекттик катыштагы этиштик сөз айкаштарынын анализин төмөндөгү таблицилардан байкоого болот:

I. V+ Pr (Э+Ат.ат) модели башкаруу жолу аркылуу

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
V+ Pr (Э+A.am) модели <i>тике объекттик башкаруу менен to ask her</i> – андан суроо, <i>to answer him</i> – ага жооп берүү, <i>to persuade them</i> – аларды ишендирүү ж.б. – башкаруу	A.am + Э (Pr + V). ага айттуу – to tell her, ага берүү – to give her. – башкаруу

II. V+ N_{c.c} (Э+З_{ж.ж}) модели ыкташуу жолу менен

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
1) Объекттик <i>валенттүүлүк айкашуу</i> – to run a shop – магазинди башкаруу, <i>to ride a bike</i> – велосипед тебүү. Предикативдүү <i>валенттүүлүк айкашуу</i>	1) З _{ж.ж} + Э. <i>телевизор көрүү</i> – to watch a TV, <i>газета окуу</i> – to read a newspaper – башкаруу . Предикативдүү <i>валенттүүлүк айкашуу</i>

<p>1. $V+V_{inf} (\mathcal{E} + \mathcal{E}_{inf})$ – to try to understand – түшүнүүгө аракет кылуу, to try to run – качууга аракет кылуу, to run to help – жардамдашууга чуркоо, to fly to catch – кармоого учун ж.б.</p> <p>2. $V+V_{ger} (\mathcal{E} + \mathcal{E}_{sep})$ – to stop running – чуркоону токтотуу, to start writing – жазууну баштоо, to begin flying – учуну баштоо, to quit crying – ыйлоону токтотуу ж.б. – ыкташтуу.</p>	<p>1) K.ам (<i>т.жс</i>) + Э. иштөөнү баштоо, сүйлөгөндү улантуу, окууга аракет кылуу.</p> <p>2) K.ам (<i>ч.жс</i>) + Э. учурашудан уялтуу, алып келүүдөн коркуу – башкаруу.</p>
--	---

III. Объектив- предлогдук айкашуу башкаруу жолу менен

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
<p>$V + pr + Pr (\mathcal{E} + \text{предел} + A.a)$. to run from him – андан качуу, to look at him – аны кароо, to wait for him – аны күтүү ж.б. – башкаруу.</p>	<p>$A.a + \mathcal{E}$. аны издеөө, аларды тиктен туруу ж.б. – башкаруу.</p>

IV. Объектив- предлогдук айкашуу ыкташтуу жолу менен

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
<p>1) зат атоочтук; 2) ат атоочтук; 3) герундийлик.</p> <p>1) Зат атоочтук объектив-предлогдук айкашуу</p> <p>$V + pr + N (\mathcal{E} + \text{предел} + 3)$. to walk along the street – көчөдө басуу, to fly to Moscow –</p>	<p>1) $\mathcal{Z}_{\text{б.т.жс.жс}} + \text{жанд} + \mathcal{E}$. to run to the cinema – киного баруу, шаарга баруу – to go to the city – башкаруу.</p> <p>2) $A.am_{шилт} + \text{жанд} + \mathcal{E}$. ошого ыраазычылык</p>

<p>Москвага учуу, <i>to speed up a train</i> – поезд иштегинде ылдамдатуу ж.б.</p> <p>2) Атоочтук объектик-предлогдук айкаштуу $V + pr + Pr$ ($\mathcal{E} + \text{предел} + A.a$): <i>to fly with this</i> – аны менен учуу, <i>to run with that</i> – аны менен качуу, <i>to thank for this</i> – бул нерсеге ракмат айттуу, <i>to agree with this</i> – мууну менен макул болуу, <i>to look at that</i> – тигил нерсени кароо ж.б.</p> <p>3) Герундийлик объектик-предлогдук айкаштуу $V + pr + V_{ger}$ ($\mathcal{E} + \text{предел} + \mathcal{E}_{ger.}$): <i>to prevent from speeding up</i> – ылдамдатуунун алдын алуу, <i>to save from dying</i> – өлүмдөн сактоо ж.б. – ыкташтуу.</p>	<p>бидириүү, ошону менен макул болуу – башиштуу.</p> <p>3) <i>K.am + жсанд + Э. качууну алдын алуу</i>, <i>өлүмдүн алдын алуу – башиштуу.</i></p>
---	--

Татаал объектилик катыштагы этиштик сөз айкаштары

V. Үкташтуу жолу менен жана кош объектилик валенттүүлүккө ээ болгон татаал объекттик сөз айкашы

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
<p>1) $V + N_{1d.o} + N_{2d.o}$ ($\mathcal{E} + \mathcal{Z}_{1m.m} + \mathcal{Z}_2$). <i>to choose a flower a present</i> – гүлдүү белекке тандоо, <u><i>to elect</i></u> <i>Marry a manager of the company</i> – Мериини компаниянын менеджери кылып тандоо.</p> <p>2) $V + N_{1ind.o} + N_{2d.o}$ ($\mathcal{E} + \mathcal{Z}_{1k.m} + \mathcal{Z}_{2 m.m}$). <u><i>to write</i></u> <i>Carrie a letter</i> – Кериге кат жазуу, <u><i>to send</i></u> <i>Carrie a</i></p>	<p>1. $\mathcal{Z}_1 + \mathcal{Z}_2 + \mathcal{E}$. <i>Асанды башиштуу</i> кылып шайлоо – <i>to elect Asan a manager, сүрөттүү белекке тандоо</i> – <i>to choose a picture as a present – башиштуу.</i></p> <p>2. $\mathcal{Z}_{m.m} + \mathcal{Z}_{k.m} + \mathcal{E}$. <i>доско акчаны жиберүү</i> – <i>to send a friend some money</i> – <i>доско акча салуу, to tell a friend the news</i> – <i>доско жанылыктарды айттып берүү –</i></p>

<i>message</i> – Керриге маалымат жиберүү ж.б.	башкаруу .
3) $V + N_{1d.o} + pr + N_{2ind.o}$ ($\exists + 3_{1m.m}$ + <i>пред.</i> + $3_{2k.m}$): <u>to ask the teacher for help</u> – мугалимден жардам суроо, <u>to send a message to a friend</u> – доско маалымат жиберүү – ыкташуу .	3. $3_{m.m} + 3_{k.m}$ + \exists . <i>студентке мапшырма берүү</i> – to give a task to a student, <i>публикага презентация кылуу</i> – to present a topic to the public – башкаруу

VI. Этиштин объекттик жана предикативдик валенттүүлүгү менен башкаруу жолу аркылуу айкашкан татаал объекттик айкашуу

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
$V + Pron/_{obj} + V_{inf}$ ($\exists + Am.$ <i>амтооч</i> + \exists <i>инф</i>). <i>I want him to return</i> – Мен анын кайрылып келишин каалайм. <i>They implored us to stay</i> – Алар биздин калып калуубузду өтүнүштү – башкаруу .	<i>A.am + K.am + Э башкаруу</i> жолу аркылуу айкашат. <i>Мен анын жооп бершиин кааладым</i> – I wanted him to answer – башкаруу .

VII. Этиштин объекттик жана предикативдик валенттүүлүгү менен ыкташуу жолу аркылуу айкашкан татаал объекттик айкашуу

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
$V + N_{1d.o} + V_{inf}$ ($\exists + 3_{k.m.}$ + \exists <i>инф</i>) – ыкташуу : <i>to hear the wife sing</i> – аялдын ырдаганын угуу, <i>to see the boy run</i> – баланын чуркаганын көрүү ж.б. – ыкташуу .	<i>З.ж. + K.am + Э. музыкантын ойногонун угуу</i> – to listen the musician play, <i>бөбөктүн бийлегенин көрүү</i> – to watch the baby dance – башкаруу

3.3.3. Этиштик сөз айкаштарындағы адвербиалдық айкашуу

Салыштырылып жаткан тилдерде бирдей эле этиштик сөз айкаштары *объекттик айкашуудан* сырткары ядро катары бышыктоочтуң түрдүү типтери аркылуу бириккен, *адвербиалдық айкашуусу* менен да мүнөздөлөт.

Этиштик сөз айкаштарында этиш менен берилген ар бир кыймыл-аракет же абал дайыма белгилүү бир жерде, убакытта жана кандайдыр бир жол менен өтүп, ар бир толук маанилүү этиш бышыктоочтун бардык тибин кабыл алат.

Этиштин адвербиалдык айкашуусунун мыйзам ченемдүүлүгү бышыктооч менен этиштин семантикалык жактан бири-бири менен туура келүүсү аркылуу жөнгө салынып турат. Семантикалык дал келүү, негизинен, этиштин кыймыл-аракетти билдирген бышыктооч менен айкашуусунда байкалат. Себеби мындай учурларда семантикалык айкашуу жогорку даражада берилет.

Азыркы күнгө чейин эки тилде тең эле бышыктоочтун классификациясы маанилерине карай бир нече түрлөргө ээ: *орун, мезил, себеп, сан-өлчөм, максат* жана башка типтер.

Этиштик сөз айкаштарынын мындай айкашуусунун компоненти негизги-ядро катары түрдүү топтогу семантикалык этиштердин тобунан болот да, багыныңкы элементи *орундук, мейкиндик, себептик, сан-өлчөм, максат жана кәэде сын-сыпат* маанилерди туюнтурган сөздөрдөн болот.

I. Орундук маани Verb + N_{place} (Э + З_{орунд.}) модели

Орундук маанини туюнтурган сөз айкаштарынын негизги компоненти дайыма көбүнчө кыймыл этиштер жана башка семантиканы берген этиштерден турат.

Англис тилинде адвербиалдык катыштагы кыймыл-аракеттин ордун билдириүүчүү этиштик сөз айкаштарынын компоненттеринин маанисине карай түрдүү семантикалык түстөрдү билдиришет.

1. Мындай моделдеги этиштик адвербиалдык сөз айкашынын компонентинин негизги элементи *to come – кел, to return – кайт, to go – жөнө – to go, to get – жет, to run – чурка, to leave – чык, to fly – уч, to run – жүгүр, кач, to move – көч, to move – жыл, to jump – секир* ж.б маанидеги кыймыл этиштерден, багыныңкы мүчөсү мейкиндик маанисиндеги, кыймыл аракеттин башталган жана болуп өткөн ордун, бир мейкиндиктин ичинен сыртка көздөй болгонун билдирген зат атоочтордон турат. Мисалы, *to go home* – үйгө баруу,

to run from school – мектептен качуу, *to come from the mountain* – тоодон келүү, *to jump from the water* – суудан секирип чыгуу, *to return from the journey* – саякаттан кайтуу. Ошондой эле кээ бир орундук маанидеги этиштик сөз айкаштары субъект тарабынан басып өтүлгөн кыймылды билдирген *to jump* – *секир*, *to cross* – *кеч*, *to pass* – *өт* этиштерден болсо. Мисалы, *to cross the water* – *сууну кечүү*, *to pass the mountain* – *тоодон ашуу*. Этиштик сөз айкаштарынын мындай модели **ыкташуу** жолу менен айкашат.

Кыргыз тилинде N place+Verb(З орунд +Э) модели менен берилет.

Багындыруучу компоненти англис тилиндеги жогорку маанидеги этиштердин тобунан, багыныңкысы **чыгыш** жөндөмөдөгү зат атоочтон болот. Мисалы, *эшиктен келүү*, *тоодон келүү*, *Кыргызстандан жөнөө*, *үйдөн кетириүү*, *жайллоодон түшүү*, *университеттен окуу*, *ордунан туруу*, *ашканадан ичүү*, *ашуудан ашуу*, *сууну кечүү* ж.б. Этиштик сөз айкаштарынын мындай модели кыргыз тилинде **башкаруу** жолу менен айкашат.

2. Негизги компонент катары этиш мейкиндиктеги аракетти билдируүчү жана *life* – *жашоо*, *work* – *ииштөө*, *build* – *куруу* маанисиндеги этиштер, ал эми багыныңкы элементи мейкиндиктеги кыймыл-аракеттин болуп өткөн ордун билдирген зат атоочтордон болсо. Мисалы, *to work in the park* – *паркта ииштөө*, *to be at the conference* – *конференцияда жүрүү*, *to be at the meeting* – *кенешмеде отуруу*, *to speak in the meeting* – *чогулушта сүйлөө*, *to answer at the exam* – *экзаменде жооп берүү*.

Кыргыз тилинде багындыруучу компоненти англис тилиндеги жогорку маанидеги этиштердин тобунан, багыныңкысы **жатыш** жөндөмөдөгү кыймыл аракеттин ордун туюндуурган зат атоочтон болот. Мисалы, *концертте бийлөө*, *чогулушта сүйлөө*, *астыда келүү*, *артында келүү*, ж.б. Кыргыз тилинде **башкаруу** жолу менен айкашат.

3. Англис тилинде этиштик сөз айкаштарынын арасынан кыймыл-аракеттин эмне аркылуу болгондугун, болгон жерин билдирген сөздөрдөн болсо, негизги ядросу *to enter* – *кир*, *to leave* – *чык* деген кыймыл этиштерден жана *to look* – *кара*, *to watch* – *көр* деген көрүүгө тишелүү этиштерден болот.

Мисалы, *to look through the window* – айнектен кароо, *to enter the door* – эшикten кирүү, *to look through the binocular* – дүрбүдөн кароо. Мындай сөз айкаштары ыкташуу менен айкашат.

Кыргыз тилинде болсо жогорудагыдай семантикалык мааниге ээ болгон этиштик сөз айкаштары, **чыгыш** жөндөмөдөгү кыймылдын ордун көрсөткөн зат атоочтордон жана негизи компонент катары **кир**, **чык**, **кара**, **көр** деген этиштер аркылуу берилет. Мисалы, *кузгүдөн кароо*, *тешиктен чыгуу*, *эшиктен чыгуу* ж.б. Жогорку этиштик сөз айкашы **башкаруу** жолу менен ўюшулду.

II. Мезгилдик маани Verb + N_{time} (Э + З_{мезг.}) модели

Англис тилиндеги мындай моделдеги этиштик сөз айкаштарынын багыныңкы компоненти мезгилдик маанидеги сөздөрдөн, ал эми багындыруучу элементи түрдүү семантикага ээ болгон этиштер эсептелет.

1. Этиштик сөз айкаштарынын мындай түрү адвербиалдык катышка ээ болуу менен, кыймыл-аракеттин кайсы мезгилде болгонун же өтөөрүн: жыл мезгилдери, күн жалпысынан эле мезгилдик катышты билдириүүчү сөз айкаштарынан болуп эсептелет. Мындай айкашуу **ыкташуу** жолу менен ишке ашат. Мисалы, *to rest in the summer* – жайда эс алуу, *to get up in the afternoon* – түштөн кийин туруу, *to see in time* – учурунда көрүү, *to leave in the evening* – кечинде кетүү.

Кыргыз тилинде N_{time} +Verb(З_{мезг} +Э) модели

Кыргыз тилинде мындай моделдер англис тили сыйактуу эле негизги компоненти түрдүү семантикага ээ болгон этиштердин тобуна жараша мезгилдик маанини туюнтурган **жатыш** жөндөмөдөгү зат атоочтордон куралат жана **башкаруу** синтаксистик жолу аркылуу ишке ашат. Мисалы, *чак түштө келүү, убагында кетүү, күүгүмдө жөнөө, жазда шитөө* ж.б.

1. Англис тилинде **o'clock** – saat деген сөз жана *in the morning*, *in the afternoon* деген сөздөр, эсептик сан менен сөз тизмеги катары келип, мезгилдик катышты билдириген татаал сөз айкаштарын жасайт. Ошондой эле азыркы англис тилинде **a.m** – эртең мененки saat, **p.m.** – кечки saatты туюнтурган

сөздөр азыркы күнде кецири колдонулат. Мисалы, *to go at 4 o'clock* – saat 4тө кетүү, *to come at 3 a.m.* – эртен мененки saat үчтө келүү, *to fly at 5 p.m.* – кечки saat 5те учуу, *to get up at 6 o'clock in the morning* – эртең мененки saat бда туруу. Мындай мезгилдик маанидеги этиштик сөз айкаштары предлогдордун жардамы менен жасалат да, **ыкташуужолу** менен айкашат.

Кыргыз тилинде мындай маанидеги этиштик сөз айкаштарынын модели англис тилинен айырмаланып, предлогдордун жардамы аркылуу жасалбайт, **жатышжөндөмөдөгү saat** деген сөз эсептик сандар жана *кечки, күндүзгү, эртең мененки ж.б* сыйктуу күндү билдириген сөздөр менен коштолуп, анын мезгилдик маанисин дагы тактап көрсөтөт. Мисалы, *кечки saat ондо жаттуу, эртең мененки saat алтыда чуркоо* ж.б. мындай мезгилдик катыштагы этиштик сөз айкаштары **башкаруу** жолу менен уюштурулат.

2) Англис тилинде жогорку мезгилдик маанини туюндуруган этиштик сөз айкаштары айдын атын билдириген жана ал айлардын мезгилдерин бөлүп көрсөткөн: *at the beginning* – башы, *in the middle* – ортосу, *at the end of* – аягында деген сөздөр менен бирге келип, мезгилдик маанини тактайт. Мисалы, *to rest in May* – бугу айында эс алуу, *to go in the middle of June* – кулжа айынын ортосунда кетүү, *to leave in the middle of the year* – жылдын ортосунда кетүү. Мындай этиштик сөз айкаштары **ыкташуу** жолу менен айкашат.

Ал эми кыргыз тилинде мындай мезгилдик маанидеги этиштик сөз айкаштарын жатыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен берилет: *ортосу, башы, аягы, орто ченисыяктуу* сөздөр кошулуп айтылып, мезгилдик маанини туюндурат. Мисалы, *бугу айынын 30да башталуу, жыл башында башталуу, кулжаса айынын орто ченинде өтүү* ж.б.

3) Англис тилинде кыймыл-аракеттин мезгилин, убакытты, саатты, минутаны, заманды ж.б деген сыйктуу сөздөрдүн алдында *this* – ушул, *that* – ошол, шилтеме ат атоочтор келип, мезгилди билдириген *this evening, this morning, at this moment, at this time, now* жана белгисиздик маанидеги *once – бир* сөзү менен синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарын уюштуруп турат.

Мисалы, *to come this evening* – ушул кечте келүү, *to fly at this time* – азыркы учурда чуркоо, *to live once upon a time* – өткөн бир заманда жашоо ж.б.

Мындай моделдеги этиштик адвербиалдык сөз айкашынын компоненттери да англис тилиндегидей эле кыргыз тилинде да **жатыш** жөндөмөсүндөгү мезгилдик маанини билдириген, *ушул*, *ошол*, *заман*, *убак*, *мүнөт* ж.б жана *бир* деген конкреттүү эмес мезгилди көрсөткөн сөздөр менен этиштин **башкаруу** жолу аркылуу берилет. Мисалы, *өткөн бир заманда жашоо, бир мезгилде келүү, ушул туну учуу*.

4) Англис тилинде *year, month, day, week* жана жаш сыйктуу сөздөргө кыймыл-аракеттердин мезгилдик катышын билдириген сан атооч же мезгил маанисиндең сөздөрдүн коштоосунда этиш менен сөз айкаштары жасалат. Мисалы, *to fly next year* – келерки жылды учуу, *to go last month* – өткөн айда баруу, *, to work from 5 year old* – беш жаштан иштөө ж.б.

Кыргыз тилинде жогорку маанидеги жыл, ай, жума, күн, жаш сыйктуу сөздөр **чыгыш** жөндөмөсүндө туруп, айрым сан атоочтун астында сан атооч же мезгил маанисиндең башка сөздөр менен этиш **башкаруу** жолу менен айкашып, кыймыл-аракеттин убактысын билдириген этиштик адвербиалдык сөз айкашын уюштурат. Мисалы, *2010-жылдан иштөө, кийинки жылдан баруу* ж.б.

Мезгилдик маани Verb + Adv. (Э + Такт._{мезг.}) модели

1. Багыныңкы компоненти мезгил тактоочтордон болгон кыймыл-аракеттин убактысын билдириген этиштик сөз айкаштары да англис тилинде кездешет. Мисалы, *to wake up early* – эрте ойгонуу, *to come late* – кеч келүү ж.б. Бирок мындай сөз айкаштарынын колдонулуу жыштыгы өтө аз. Кыргыз тилинде мындай модельдеги айкашуу этиш менен ыкташуу жолу менен айкашат. Мисалы, *кеч туруу, эрте баруу* ж.б.

2. Англис тилинде мезгилди билдириген тактоочтор: *today* – бүгүн, *tomorrow, next/last year (month, day, week)* – бүгүн, келерки/өткөн жылды (айда, күнү, жумада) багыныңкы компонент катары этиш менен айкашып кыймыл-аракеттин убактысын билдириет да ыкташуу жолу менен уюшулат. Мисалы, *to*

go tomorrow – эртөндөн кетүү, *to fly next week* – келерки жумадан учуу, *to come today* – бүгүн келүү.

Кыргыз тилинде болсо мындай модель да чектелүү жана биринчи компоненти катары **чыгыш** жөндөмөдөгү мезгил тактоочтор: *бүгүн, келерки/өткөн жылды* (*айда, күнү, жумада*) этиш менен **башкаруу** синтаксистик жолу менен айкашат. Мисалы, *эртеңден келүү, бүгүндөн киругү, саартан туруу* ж.б.

III. Сан-өлчөм маани Verb + N/Num (Э + З/Сан ат) модели

Англис тилинде мындай моделдеги этиштик сөз айкаштарынын негизги компоненти кыймыл этиштер жана багыныңкы элементи сан атоочтор айкашып айтылган катар сандардан же башка зат атоочтордон турат да компоненттеринин семантикасына карай өлчөмдү билдириүүсүнө карай бир нече топторго бөлөбүз:

1) Салмакты билдирген: *to get two kilograms* – эки килограммдан алуу, *to gather three tons* – эки тоннадан топтоо.

2) Мезгилдик өлчөмдү билдирген: *to work five hours* – беш saat иштөө, *to walk two days* – эки күн басуу.

3) Сан жагынан болгон өлчөмдү билдирет: *to consist of five members* – беш мүчөдөн туруу, *to drink two cups* – эки чыны ичүү

4) Мейкиндиктеги өлчөмдү билдирет: *to run two kilometers* – эки километр чуркоо, *to plough five hectors* – беш гектарды айдоо.

5) Баа, нарк аркылуу өлчөмдү туюнтурган сөз айкаштары: *to buy for twenty dollars* – жыйырма долларга сатуу, *to give ten roubles* – он рубль берүү, *to sell for fifty soms* – элүү сомдан алуу. Мындай структурадагы бышыктоочтук этиштик сөз айкаштары **ыкташуу** жолу менен айкашат.

Кыргыз тилинде : N /Num + Verb (З/ Сан.ат +Э) модели

Мындай структура кыргыз тилинде да жогорку англий тилиндеги берилген топтор сыйктуу эле негизги компоненти этиш, ал эми багыныңкы элементи сан-өлчөмдү туюнтурган **чыгыш** жөндөмөдө турган зат атооч же сан атоочтордон болуу менен **башкаруу** жолу аркылуу айкашат. Мисалы, эки

килодон алуу, жуз сомдон алуу, беш кишиден турруу, беш километрден жүгүрүү.

IV. Сын-сыпат мааниси Verb + N (Э + 3) модели

1. Англис тилиндеги мынданай структуранын негизги компоненти абстрактуу маанидеги зат атоочтордон, экинчиси кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн жана сын-сыптын билдириген этиштен турат. Мисалы, *to live happily* – жыргалчылыкта жашоо, *to live independently* – эркиндикте жашоо, *to live hardly* – кыйынчылыкта жашоо.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең сын-сыптын билдириген этиштик адвербиалдык этиштик сөз айкаштары сейрек кездешет. Кыргыз тилинде сын-сыптын билдириген бышыктоочтук этиштик сөз айкаштарынын биринчи элементи **жатыш** жөндөмөдөгү абстрактуу зат атоочтордон болуп, этиш менен **башкаруу** синтаксисттик жолу аркылуу айкашат. Курамындағы сөздөрдүн лексикалык маанисине карай, кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн жана сыптын туондуруп турат. Мисалы, *эркиндикте жашоо, кубанычта сүйлөө*.

2. Негизги компоненти *to cut – кес*, *to fall down – жыгыл*, *to love – сүй*, *to lie – жат* этиштеринен, ал эми багыныңкы элементи кыймыл-аракеттин кандай мүнөздө болгондугун жана амалын төмөндөгүдей: *from the bottom of the heart* – чын жүрөктөн, *face down* – көмкөрөсүнөн ж.б. сыйктуу сөздөр менен туондурат.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең сын-сыптын билдириген этиштик адвербиалдык этиштик сөз айкаштары сейрек кездешет. Мисалы, *to love from the bottom of the heart* – чын жүрөктөн сүйүү, *to cut by length* – туурасынан кесүү.

Кыргыз тилинде мынданай маанидеги этиштик сөз айкашы **чыгыш** жөндөмөдөгү зат атооч жана ядро катары этиш менен **башкаруу** жолу менен айкашат. Мисалы, *көмкөрөсүнөн түшүү*, узунунан кесүү ж.б.

Себептик мааниси Verb + N (Э + 3) модели

Жогорку структурадагы негизги компонент этиш багыныңкы түгөйү зат атоочтор менен айкашып кыймыл-аракеттин аткарылыш себебин билдирет. Бирок салыштырылып жаткан эки тилде тең мындай модель көп кездешпейт.

3) багыныңкы түгөйү абстрактуу маанидеги зат атоочтордон: *hunger* – ачкачылык, *poverty* – жокчулук, *laziness* – жалкоочулук ж.б. жасалат. Мисалы, *to suffer from poverty* – жокчулуктан жапа чегүү, *to die from hunger* – ачкачылыктан өлүү ж.б.

Кыргыз тилинде : N + Verb (З + Э) модели

Салыштырылып жаткан кыргыз тилинде жогорку модель ушундай эле кыймыл-аракеттин себебин көрсөткөн структурада багыныңкы элементи **чыгыш** жөндөмөдө туруп этиш менен **башкаруу** жолу менен айкашып берилет. Мисалы, *жокчулуктан согушуу, тартипсиздиктен кетүү* ж.б.

Салыштырылып жаткан тилдердеги этиштик сөз айкаштарынын адвербиалдык айкашуусуна жүргүзүлгөн анализдердин жыйынтыгы төмөнкү таблицада чагылдырылган:

Англис тилинде	Кыргыз тилинде
Орундук маани Verb + N place (Э + З орунд.) <i>to go home</i> – үйгө баруу, <i>to run from school</i> – мектептен качуу, <i>to come from the mountain</i> – тоодон келүү – ыкташуу.	N place+Verb(З орунд +Э) эшикten келүү, үйдөн кетириүү, жайлодон түшүү, ордунан туруу, ашканадан ичүү, ашуудан ашуу, сууну кечүү – башкаруу.
Мезгилдик маани Verb + N time (Э + З мезг.) <i>to come at 3 a.m.</i> – эртен мененки saat үчтө келүү, <i>to fly at 5 p.m.</i> – кечки saat 5те учуу, <i>to get up at 6 o'clock in the morning</i> – эртең мененки saat 6да туруу – ыкташуу.	N time +Verb (З мезг.ж.ж+Э) чак түштө келүү, убагында кетүү, күүгүмдө жөнөө, жазда иштөө ж.б. – башкаруу.
Мезгилдик маани Verb + Adv. (Э + Такт.мезг.) <i>to wake up early</i> – эртө ойгонуу, <i>to come late</i> – кеч келүү – ыкташуу.	(Такт.мезг.ч.г+Э) эртөңден келүү, бүгүндөн кириүү, саартан туруу – башкаруу.

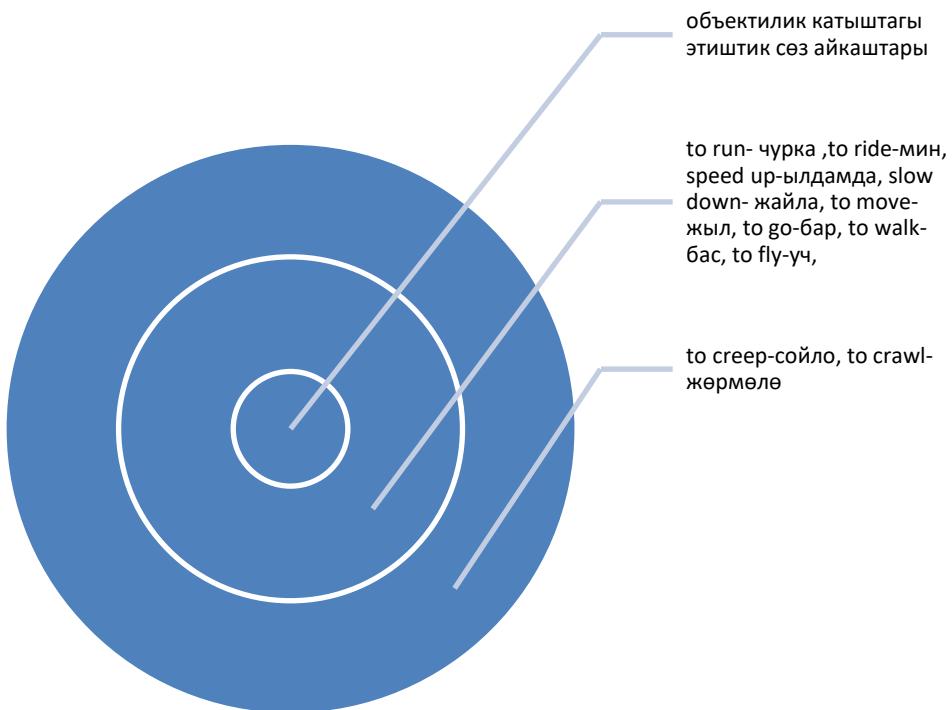
Сан-өлчөм маани Verb + N/Num (Э + З/Сан ат) модели

<p>1) Салмакты билдирген: <i>to get two kilograms – эки килограммдан алуу, to gather three tons – эки тоннадан топтоо.</i></p> <p>2) Мезгилдик өлчөмдү билдирген: <i>to work five hours – беш saat иштөө, to walk two days – эки күн басуу.</i></p> <p>3) Сан жагынан болгон өлчөмдү билдирет: <i>to consist of five members – беш мүчөдөн турруу, to drink two cups – эки чыны ичүү</i></p> <p>4) Мейкиндиктеги өлчөмдү билдирет: <i>to run two kilometers – эки километр чуркоо, to plough five hectors – беш гектарды айдоо.</i></p> <p>5) Баа, нарк аркылуу өлчөмдү туюнтурган сөз айкаштары: <i>to buy for twenty dollars – жыйырма долларга сатуу, to give ten roubles – он рубль берүү, to sell for fifty soms – элүү сомдон алуу – ыкташуу.</i></p>	<p>N/Num + Verb (3/ Сандат. ч.ж + Э) эки килодон алуу, жуз сомдон алуу, беш кишиден турруу, беш километрден жүгүрүү ж.б. – башкаруу.</p>
<p>Сын-сыпат мааниси Verb + N (Э + 3) to live happily – жыргалчылыкта жашоо, to live independently – эркиндикте жашоо, to live hardly – кыйынчылыкта жашоо – ыкташуу.</p>	<p>N + Verb (З.ж.ж + Э) эркиндикте жашоо, кубанычта сүйлөө – башкаруу.</p>
<p>Себептик мааниси Verb + N (Э + 3) <i>to suffer from poverty – жокчулуктан жапа чегүү, to die from hunger – ачкачылыктан өлүү – ыкташуу .</i></p>	<p>N + Verb (З.ч.ж + Э) жокчулуктан согушуу, <i>тартипсиздиктен кетүү – башкаруу.</i></p>

3.4. Үлдамдыкты билдирген этиштердин объекттик жана адвербиалдык этиштик айкашуусуна анализ

Салыштырылып жаткан тексте эмес эки тилдеги үлдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин тобундагы бардык эле этиштер семантикалык валенттүүлүгүнө карай этиштик сөз айкашын объектилик жана адвербиалдык катышта бирдей жарата албайт. Ар бир топтун өзүнө тиешелүү болгон кээ бир мүчөлөрү аркылуу тилдерде этиштик сөз айкаштарынын моделдеринин жасалышы түрдүүчө экендиги – тилдеги табигый кубулуш. Бул тилдик кубулушту талаача структурасынын көз карашы менен талаачанын борборуна этиштин тиешелүү болгон группасындағы этиштердин арасынан объектилик катыштагы айкашуунун бардык белгилерин толук камтыган этиштердин тобун, ал эми периферияда мындай айкашууга ээ эмес топтогу

этиштерди алып кароого болот. Ошентип, талаача структурасынын перифериясын этиштик айкашууга ээ болгон мүнөздөрдү максималдуу жоготкон, бирок кээде кандайдыр бир деңгээлде ошол белгилердин жок дегенде, бирөө менен байланышкан этиштер да ээлейт. Этиштердин мындай тобу ядродон алыстап периферияда жайгашышат. Демек, салыштырылып жаткан англис жана кыргыз тилдеринде тең эле периферияда жайгашкан этиштер мындай толуктоочтук комбинатордук касиетке ээ эместиги байкалат. Анализ ишибиздин объекти болгон английс жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдируүчүү кыймыл этиштердин мисалында берилет. Эскертуү: Мисалы, төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

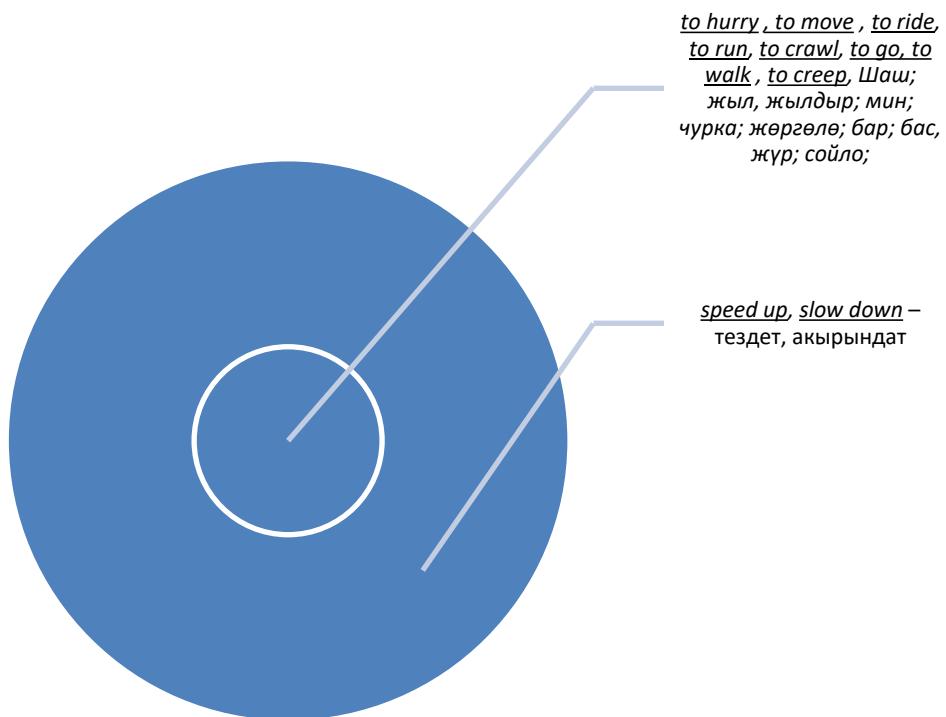

Жогорудагы этиштик объектилик айкашууну биздин изилдөө предметибиз болгон ылдамдыкты билдирген этиштердин тобунун мисалында карап көрдүк. Анализдин жыйынтыгы боюнча ал топтогу 11 этиштин арасынан бир нече этиштер: *to run – чурка, to ride – мин, speed up – ылдамда, slow down – жайла, to move – жыл, to go – бар, to walk – бас, to fly – учсыяктуу* этиштер объектилик этиштик сөз айкаштарын жасоодо ядрого жакын периферияда туруп, **активдүү**, ал эми *to creep – сойло, to crawl – жөрмөлө*

етиштери алыссы периферияда жайгашып, **пассивдүү** кызмат аткарып турат. Мисалы, *to move the furniture* (эмеректи жылдыруу), *to speed up the car* – машинаны ылдамдаттуу), *to slow up the boat* (кайыкты жайларатуу). Ал эми *to run* – чурка кыймыл этиши англис тилинин өзгөчөлүктөрүнүн бири болгон сөздөрдүн полисемантикалык касиетине карай, ал этиш чуркоодон башка да маанилерге ээ болуу менен: агуу, жүрүү, баруу маанилеринде англис тилинде Verb +Noun, кыргыз тилинде Зат атооч +Этиш, структурасын жарата алат. Мисалы, *He runs the school* (Ал мектепке барат). *The bus runs the street* (Автобус көчөде барат). *Ал ат минип чуркады.*

Демек, жогорку анализге таянуу менен биз, текстеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин саналуу гана мүчөлөрү объектиilik айкашууга ээ экендигин анализдедик. Ал эми бул топтогу этиштер кыймылдын ылдамдыгын билдирип тургандыктан, көбүнчө адвербиалдык айкашуу басымдуулук кылат.

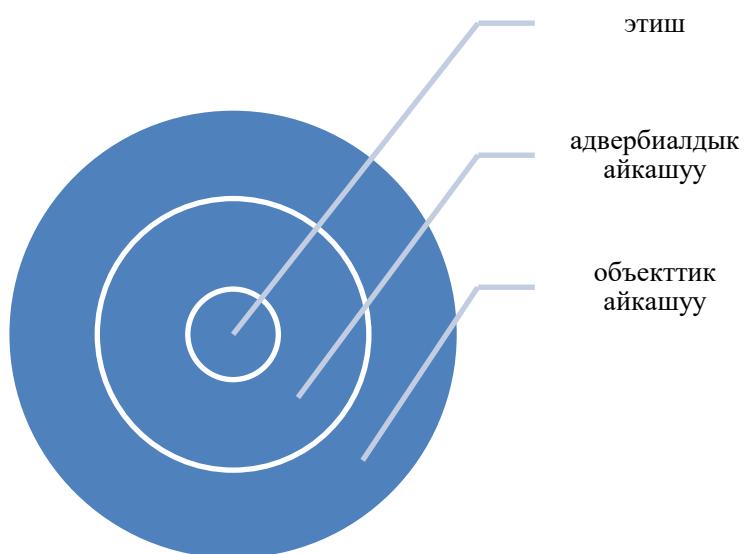
Биз анализге алган эки тилдеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин эки *speed up*, *slow down* (тездет, акырындат) этиштеринен башкасы бардыгы тен жогорку адвербиалдык айкашууга ээ.

Себеби жогорудагы анализде байкалгандай, изилдөөбүздүн предмети болгон кыймылдын ылдамдыгын билдириүүчү этиштердин тобунан болгондуктан, бул группадагы этиштерде *объекттик айкашууга* караганда *адвербиалдык айкашуу* активдүү экендиги далилденди. Ал эми *speed up, slow down* (тездет, акырындат (жайлат) этиштеринин семантикалык мааниси өзү ылдамдатуу же жайлатуу кыймылын билдирип тургандыктан, этиштердин адвербиалдык айкашуусу жок.

Жогоруда белгиленгендей, анализге алынган этиштердин тобунун мисалында эки тилде тең адвербиалдык айкашуу объекттик айкашууга караганда басымдуулук кылат. Ошондой эле этиш сүйлөмдө ядродо туруу менен өзүнүн компоненттерин аныктайт жана багындырып турат.

Мисалы, төмөнкү талаачадан бир нече көркөм чыгармалардын мисалында алынган анализдин жыйынтыгы, кыймыл этиштер менен кайсы айкашуу басымдуулук кылаары көрсөтүлгөн.

Жогору талаачада байкалгандай, этиш ядро катары ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин мисалында көбүнчө адвербиалдык айкашуу менен жакыныраак, ал эми объекттик катыш менен алсыыраак периферияда **комбинаторика** касиетине ээ. Этиштердин валенттүүлүк потенциалы жана этиш ядро катары компоненттерин тандоосу жана аныктоосу бул ал

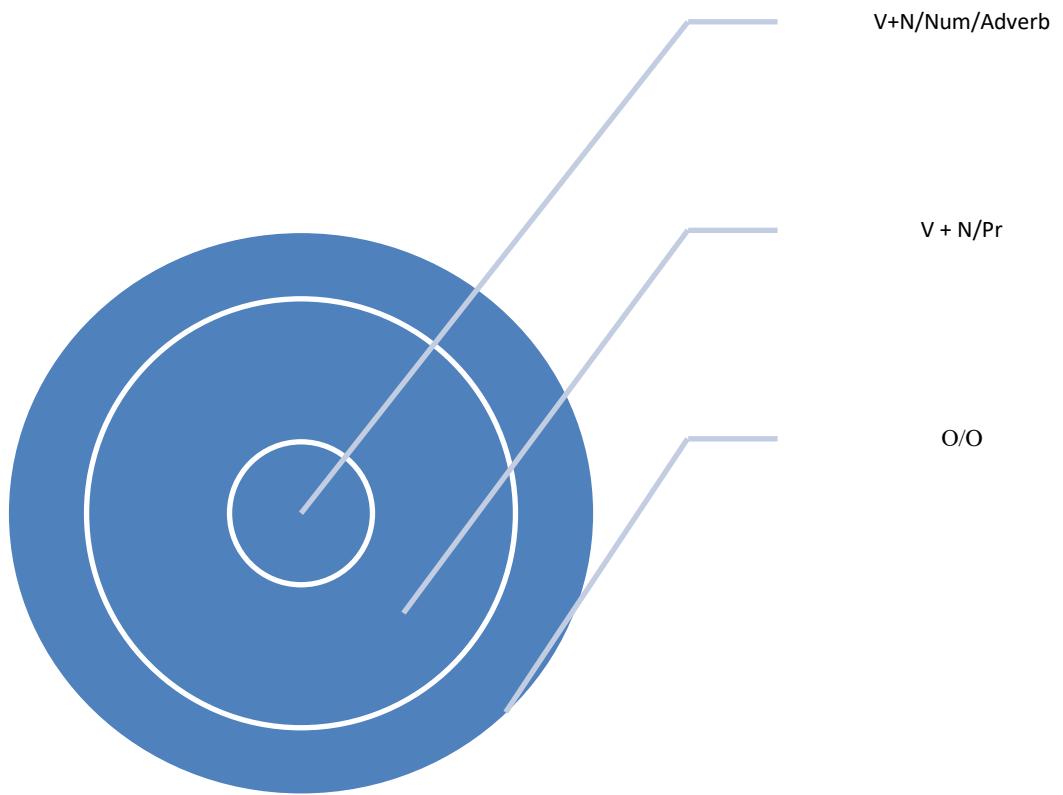
этиштердин семантикалык валенттүүлүгүнө, маанисине жана кайсы топтон экендине да байланыштуу.

Биз англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштердин объекттик жана адвербиалдык айкашуусун төмөндөгү таблица аркылуу жыйынтыктайбыз. (*Тиркемедеги 3.3.1.-таблицасын караңыз*).

Жогорку таблицадан биздин ишибиздин предмети катары алынган англис жана кыргыз тилдериндеги кыймылдын ылдамдыгын билдириген бир нече этиштерди алдык. Синтаксистик структурадагы этиштердин валенттүүлүк потенциалына карай айкашуусуна анализ жүргүздүк. Анализде этиштердин семантикалык маанилерине негиз кылышп карайбыз. Сүйлөмдө этиш ядродо туруусу менен башка мүчөлөрдү багындырып, ар түрдүү айкашууларды жасайт.

Демек, семантикалык *валенттүүлүк* синтаксисттик структурадагы айкашууларды аныктайт. Ошондой эле этиштик айкашуулардын *активдүү* жана *passivdүү* болуусу, алардын кайсы лексикалык топко тиешелүү экендине жана семантикалык мазмунуна да көз каранды.

Эскертүү: *V+N/Pr –объекттик айкашуу, V+N/Num/Adverb – адвербиалдык айкашуу, O/O – нөлдүк айкашуу.*

Схемадагы талаачада белгиленгендей этиштин лексикалык-семантикалық валенттүүлүгү синтаксистик структурада ишке ашат. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй этиштин синтаксистик структурасы анын лексикалык-семантикалық валенттүүлүгүнө көз каранды жана синтаксистик ядродо кайсы айкашуу эң *активдүү*, ал эми периферияда *ортопассивдүү*, акыркы айлампада *passivdүү* айкашуулар орун алгандыгы менен мүнөздөлөт.

3.5. Ылдамдыкты билдириген этиштердин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк маселеси

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин семантикалык жана синтаксистик потенциалы этиштин валенттүүлүгүн изилдөөдө чоң ролду ойнойт. Себеби этиштердин семантикалык маанилери алардын валенттүүлүк потенциалын аныктаса, ал потенциалы синтаксистик жол менен ишке ашат. Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин валенттүүлүк потенциалы анын семантикалык жана синтаксистик жөндөмдүүлүгүнүн негизинде

бааланат. Форма жана мазмунду билдириген философиялык-тилдик категория семантикалык жана синтаксистик валенттүүлүк түшүнүгүнүн өзөгүн түзөт.

Этиштин валенттүүлүгүнүн семантикалык жана синтаксистик категория катары каралышы анын компоненттерине гана анализ жасаганга мүмкүнчүлүк бербестен, “борбордук-периферия” шкаласындагы ордун аныктаганга да жардам берет. Актуалдашкан (синтаксистик) актанттар валенттүүлүк структурасынын борборунда жайгашышат, ал эми актуалдашпаган актанттар (семантикалык) периферияда жайгашат [164, 163-б.].

Жогорудагы гипотезаны тастыктоо максатында буга чейин лингвисттер тарабынан изилденбеген ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштердин лексикалык-семантикалык тобунун этиштин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк потенциалы каралат. Изилдөө ишибизде төмөнкү терминдер колдонулат.

Окумуштуу *E.A.Смирнова* **Актант-атрибутив** – кыймыл-аракеттин сыпатын мүнөздөгөн актант деген термин менен берген [122, 51-б.].

Бирок биз Л.Теньердин теориясына таянуу аркылуу ээ менен толуктоочту – **актант**, калган сүйлөм мүчөлөрүн **сирконстант** деп атоо менен анализ жүргүзөбүз. **Эскертуу: сирконстант-атрибутив** – кыймыл-аракеттин сыпатын мүнөздөгөн; 2. **сирконстант-локатив** – кыймыл-аракеттин кайсы тараптан же каралган бағытын жана ордун белгилөөчү актант; 3. **сирконстант-инструмент** – окуянын эмне менен (инструмент, курал, эмненин жардамы аркылуу) аткарылышын билдириген компонент; 4. **сирконстант–ризонтив** – кыймыл-аракеттин аткарылышынын себебин билдириүүчү компонент. 5. **сирконстант- temporativ** – кыймыл-аракеттин убактысын билдирет.

Салыштырылып жаткан тилдердеги биз анализге алган этиштердин дээрлик бардыгы тен **актант-субъект** жана **актант-объектке** ээ. Ошондой эле жогорудагы ЛСТ, биринчиiden, кыймыл-аракетти жана экинчиiden, ылдамдыкты билдирип тургандыктан, бул этиштердин тобунда *сирконстант-атрибут* өзгөчө мааниге ээ. Этиштер *кандай?* *кантип?* деген суроолорго жооп

катары өздөрүнүн семантикалык валенттүүлүгүнүн жыйынтыгында синтаксистик жактан **сирконстант-атрибуттарга** ээ экендигин аныктай алышты. Ошондой эле *to fly* – уч, *to go* – бар, *to walk* – жүр этиштеринин семантикалык валенттүүлүгү (каерде? каякка?) –**сирконстант-локатив** болуп эсептелет. Ал эми бир нече ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштерге жүргүзүлгөн семантикалык анализдин жыйынтыгы менен кыймыл-аракеттин ордун (*in front of the other* – башкалардын астында), кайсы жактан башталгандыгын жана ошондой эле кыймыл-аракеттин багытын (*to another place*–башка жакка) билдириген бул **сирконстант-локатив.** Сирконстант-инструмент *to fly* – уч, *to crawl* – сойло, *creep* – жөрмөлө этиштерине тиешелүү экендиги байкалды. Себеби бул топтогу этиштер эки тилде тең ылдамдыкты билдирип тургандыктан бул топто **актант-субъект, актант-объекттерге** караганда **сирконстант-атрибутив** эң күчтүү семантикалык валенттүүлүкту көрсөтөт. Себеби ылдамдыкты сүрөттөөдө бардык эле тилдерде *кантип?* суроолоруна жооп катары бул топтогу этиштер өздөрүнүн валенттүүлүгүн **сирконстант - атрибутив** аркылуу берет.

Эки тилде тең семантикалык компоненттер синтаксистик айкашуулар түрүндө актуалдуулукка ээ болушат

Биз иликтөөгө алган этиштердин тобунан *to hurry – шаш* этишинин валенттүүлүк структурасындагы актант–субъекттин кыймыл-аракети эки тилде тең эле зат атооч же ат атоочтор менен ишке ашат. Мисалы, *He hurried into his little room*[240, 299-б]. *He* – актант- субъект, *into his little room* – сирконстант-локатив. *He hurried to the library to look up the definitions of a dozen unusual words* [238, 57-б]. *He hurried* – актант-субъект, *to the library* – сирконстант-локатив, *to look up* – сирконстант-ризонтив, *the definitions of a dozen unusual words* – актант-объект. *Камчыбек сууга кокустан түшүп кеткен бала сымал апкаарып шашты* [236, 29-б]. *Камчыбек* – актант-субъект, *сууга – сирконстант-локатив, кокустан* – сирконстант-темпоратив, *түшүп кеткен бала сымал* – сирконстант-атрибутив, *апкаарып* – сирконстант-атрибутив, *шашты* –ядро. Бул сүйлөмдөрдө *to hurry – шаш* этиши ат атооч. Этиш *he* жана

энчилүү ат *Камчыбек* менен байланышуу менен аларды өзүнө актант-субъект катары кабыл алат. Ошондой эле бул этиш өзүнүн лексикалык валенттүүлүгүнүн актант-объекттин толуктоочтук айкашуу аркылуу жаратат. Мисалы, *He hurried me* (Ал мени шаштырды). Жогорку мисалда *to hurry – шаш* этиши *кимди?* *эмнени?* деген суроолорго жооп берүү менен көбүнчө зат атооч, ат атоочтор менен айкашуу аркылуу өзүнүн актант-объектисин пайда кылат. Көрсөтүлгөн мисалдар кыймылдын төздигин туюндурат.

1. *hurry – шаш*.

Жогорку эки текстеш эмес тилдердеги *hurry* – шаш этишин анализ кылыш көрсөк, бул этиш бир нече компоненттерге ээ. Ал компоненттер кыймылдын *кандай ылдамдыкта, ким? ким аткарғандығын, качан?, эмнеге, кантип* болгонун жана каякка карай багыт алганын да билдирет. Этиштин кыргыз жана англий тилдериндеги семантикалык-сintаксистик валенттүүлүк потенциалына карай алардын сүйлөмдөгү ордун анализдеп көрсөк, англий тилинде этиш – ядро катары ээден кийин турса, калган сүйлөм мүчөлөрү андан кийин гана жайгашышат. Ал эми кыргыз тилинде болсо тескерисинче көп учурда этиш ядро катары сүйлөмдүн ақырында жайгашшуу менен анын актанттары өзүнөн мурда туарын байкадык. Жогоруда айтылган этиштин компоненттеринин арасынан *who?/what?-ким?/ эмнє? – актант-субъект, каякка шашат? активдүү, ал эми калгандары периферияда жайгашшуу менен passivdүү болуп эсептелет.*

1. *She hurried on, tired perhaps, but no longer weary of foot*[240, 50-б.]. She – актант-субъект, *tired perhaps* – сирконстант-атрибутив, *but no longer weary of foot* – сирконстант-атрибутив.

2. *Кимдир бирөөлөр ат тоокуп, шашылып жатышкан экен*[234, 102-б.]. *Кимдир бирөөлөр – актант-субъект, ат тоокуп – сирконстант-атрибутив, шашылып жатышкан экен–ядро.*

2. Ал эми *to fly* –уч этиши эки тилде бирдей *ким учат?* *эмнє учат?* актант-субъектин, актант-объект *кимгє?* *эмнеге?, кандай?* *кантип?-сирконстант-атрибутив, каерде?* *Каякка?* сирконстант-локатив жана

сирконстант-инструмент эмне менен? деген суроолорго жооп берүү менен компоненттерин жаратуу аркылуу потенциалдуу этиштерден экендигин көрсөтө алат. Мисалы, *He flew into hardly repressed passion, and wished himself clear of the whole household* [240, 240-б.]. Не - актант-субъект hardly repressed passion – сирконстант-атрибутив.

... коюо ээрчишкен чымындар чаң аралаш учуп-конот [234, 36-б.]. Кошо ээрчишкен чымындар –актант-субъект, чаң аралаш - сирконстант-атрибут, учуп-конот - ядро.

3. *He had asked for two eyars, time was flying* [238, 183-б.]. *Time* – актант-субъект, *was flying* - ядро.

Төмөндөгү мисалдагы *to fly* – уч этиши болсо кыймылдын чымын аркылуу кимдир бирөөнүн же бир нерсенин бир жерден экинчи жерге канаттуунун же бир нерсенин жардамы аркылуу учкандыгын билдирет.

Жогорку мисалдарды карап көрсөк, *fly* – уч этишинин да алты мүчөсү байкалды. Ал компоненттер кыймылдын кандай абалда, качан, каякка, эмне же ким менен, кантип, эмнеге болгондугун баяндашат. **Актант-субъект** жана **актант-локатив** активдүү жана **сирконстант-атрибутив**, **актант-объект**, **сирконстант-ризонтив** жана **сирконстант-инструмент** пассивдүү актанттар катары кызмат кылышат.

3. Кыймыл этиштерден болгон *to ride*-мин, жүр этиши да актант-субъект, актант-объект, сирконстант-атрибутив, сирконстант-локативди камтыйт жана бул этиш *сирконстант-инструментке* ээ эмес. Себеби бул этиш окуянын ким? эмне? аткаргандыгын жана эмнени? кантип? каякка? эмнеге?, качан? ишке ашкандыгын далилдейт. Жогорку анализге алынган этиш кыймылдын *at минуу* менен *аттын жүрушүнүн* ылдамдыгын сүрөттөйт. Ал эми *ride* – мин, жүр этиши да бир нече компоненттери менен этиштик сөз айкаштарын уюштурат. Мисалы, 1. *He rode on trains, dressed in such nice clothes, was so strong, and ate in these fine places* [240, 84-б.]. (*Who, what, how, where*).

1. ... if they finished at three and ride on his wheel to Oakland [240, 139-б].
(*When, what, where*).

2. Drouet rode with her as far as the door, and then went about the neighbouring stores... [240, 203-б.]. (*Who, with whom, how, where*).

Жогорку мисалдарда *rode on trains*, rode with her сөз айкаштары жандоочтор *on*, *with* менен жасалып, контекстке карай машинасын айдоо жана ат же башка унаа менен жетүүнү билдирет.

Демек, анализге карай эки тилде бирдей to ride – атта жүр башка транспорттун түрү менен да жүрүүнү билдириэрин байкоого болот.

3. *Тигине, кимдир-бирөө алда кандай иши менен шашылып, кокту бойлой далбаңдан, кыштакты көздөй чаап бара жатат* [234, 59-б.].

4. – *ден* , *Карасакал кейип, өзү атка тырмышып минди* [236, 248-б.].
(Ким, кантип, эмнеге, кантип).

5. *Жамийла башын көтөрдү да, басып бара жатып, арабага ыргып минди* [234, 76-б.]. (Ким, кантип, эмнеге, кантип).

6. *Ошондо кең талаам, өзөнүм, тоолорум силкинип, өз элин атка мингизди* [234, 63-б.]. (Ким, кантип, эмнеге, кантип).

Ал эми эки салыштырылып жаткан эки тилде to run – чурка этиши актант-объекттен башка да компоненттерге ээ. Мисалы, *He ran away and spoke to one of a group of three men who were conferring together* [240, 41- б.]. Бул этиш кыймылдын тез-тез кадам менен өтө тез, бат ылдамдыгын сүрөттөйт.

1. Ал эми run – качуу, чурка этиши эки тилде бирдей эле 6 компонентке ээ. Мисалы, *1. But he had never run away* [238, 124-б.]. (*Who? When?*).

2. *You run around to Mr. Goggles and tell him* [239, 35-36-б.].

3) *Ага да карабай, дагы күчөп чуркадым* (ким, кимге, кантип) [234, 100-б.].

4. *Ордумдан тура жүгүрүп чоң сууга бети-колумду жуудум да, сайды тушалган аттарды көздөй чуркадым* [234, 81-б.]. (Кантип, эмнеге, эмнени, каякка).

Жогорку этиштин компоненттери да *кимдин?* же *эмненин?* *кантип?* *эмнеге?* *каякты көздөй?* *каерден?* *эмнеге?* жана *ким* же *эмне менен?* чуркагандыгын билдирет.

Жыйынтыгында, анализге карай эки тилде бирдей *to ride* - (*атта*) жүр башка транспорттун башка түрү менен да жүрүүнү билдириэрин байкоого болот. Этиштин айкашуусу сүйлөмдүн лексикалык-семантикалык маанисин аныктайт деп белгилейбиз.

To crawl – жөрмөлө этиши башка этиштерден айырмаланып, актант-субъект жана сирконстант-атрибуттарына гана ээ. Себеби бул этиштин жогорку актанттарын *ким?* *эмне?* *кантип?* *кандай?* суроолорунун жообу катары берет. Ал компоненттер бул этиш менен зат атооч, ат атооч жана тактоочтордун айкашуусу аркылуу ишке ашат. Мисалы, *I crawled out a deceritwreck* [239, 13-б.]. Бул этиш болсо кыймылдын ылдамдыгынын *абдан жай,* *араңдан зорго басып жүрүүнү* берет. Жогорку анализде белгилегендей *to crawl* – жөрмөлө этиши сүйлөмдө ядро катары эки тилде бирдей бкомпонентти пайда кылат. Себеби бул этиш ылдамдыгынын *ким?* *качан?* *каякка?* *каяктан?* *эмнеге?* *ким менен?* *кантип?* аткарылгандағын билдирет. Мисалы,

1. *I crawled out a decrepit wreck* [239, 13-б.] . (Who, what/how).
3. *Караңгыда темсөлөп үйгө келгенимде, биздин короодо дүрбөлөң түшип* [234, 101-б.]. (*Ким, качан, кантип, каякка, каерде, эмне*).
4. *Данияр бул жолу да өз дегенин бербей, нарыдан бери уруна чайпалып, алга басты*[234, 47-б.].

Ал эми *to go – бар,* *to walk* – жүр этиштери болсо бул топтогу этиштердин арасынан эң көп колдонулган жана валенттүүлүгү күчтүү этиштерден болуп эсептелет. Бул этиштер бардык компоненттерди пайда кылышат жана кыймылдын *ким?* *эмне?* *каякка?* *кантип?* *эмне менен?* ишке ашкандағын билдириүүчүү актанттар катары зат атооч, ат атооч жана тактоочтор менен айкашуу аркылуу процесс аткарылат. Мисалы, *She walked deliberately through the door and up to the gentleman* [240, 49-б.]. Ал күнү биз *адаттагыдаай станциядан чыгып, айылга кайтып бара жаткан элек*[234, 75-б.]. *I went to*

school when I was a kid [238, 19-б.]. Мен болсом көп кечикпей окууга жөнөдүм [234, 109-б.]. Бул этиштер болсо кыймылдын жай жана тез эмес бир жерден экинчи бир жерге барууну жана ошол белгиленген жерге жөө жана шашпастан баруу же жетүүнү билдириет. *Go - бар* этиши эки тилде тең 6 компонентке ээ. Этиштик сөз сүйлөмдөгү алган орду алардын активдүүлүгүнө жана күчтүүлүгүнө карай ирети менен берилген.

Мисалы,

1. *They went to see” The Mikado”one evening, an opera which was hilariously popular at that time* [240, 104-б.]. (*Who/What/Why*)

2. *Carrie went straight forward until she crossed the river, and then turned into Fifth Avenue* [240, 57-б.]. (*Who/How/Where*).

3. Ал күнү биз адаттагыдай станциядан чыгып, айылга кайтып бара жаткан элек [234, 75-б.]. (*Качан, ким, каерден, каякка*).

4. Тээ бир убакта дасторкон артынан жүйүртө басып, Курманжсан айым өзү келди[236, 54-б.]. (*Качан? кантип? ким?*).

3- сүйлөмдөгү *went/go* этишинин өткөн формасы, структуралык жактан этиш өзүнө 4 компонентти пайда кылуу менен *ким, каякка, качан* кыймыл-аракет ишке ашканын билдирип турат. Этиш англис тилиндегижай сүйлөмдөгү сөздөрдүн орду эрежеси боюнча эден кийин келет да, бардык калган мүчөлөрүн өзүнө багындырат. Ошондой эле сүйлөмдөгү жана текстеги контексти жаратат. *Go – бар* этиши ядро катары кыймылдын *каякка? качан? кантип?, эмнеге? кээде ким менен?* ишке ашырылгандыгын билдириет.

7. to walk – бас

Жогорку кыймыл этишинин өзү айтып турғандай ал этиш кыймылдын горизонталдык багытта жай басууну билдирип турат. Ошондой эле, ал этиш 4 компонентке ээ. Ал эми ал компоненттеринин арасынан *ким?/эмне басат?* активдүү жана калгандары пассивдүү компоненттерден болуп эсептелет.

8. Салыштырылып жаткан тилдердеги to creep – жөрмөлө этиши актант-объекттен башка бардык компоненттерди жаратууга потенциалы жетиштүү этиш болуп эсептелет. *Мисалы, creep–сойло.*

Ал эми *creep – сойло* этиши да б компонентке ээ. Мисалы , 1. *Instantly the blood crept warmly over her body* [240, 50-б.]. (How, what, how, where). 2.*Зоо жарыктарын, үңкүр болуп калган мөңгү алдына сойлон кириши* [236, 14-б.]. (ким, каякка, кантип кирди?)

Этиштердин тобуна кирген *speed up* –тездет жана *slow down* –акырындат этиштери болсо кыймылды тездетип же басандатып жиберүүнү билдирет. Ошондой эле бул этиштер бул тайпадагы ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштерден айырмаланып, *сирконстант-инструментке* ээ эмес. Себеби бул этиштер эмне менен (инструмент) деген сирконстант-инструментти талап кылбайт.

Ошондой эле кыймыл эмне себептен аткарылгандыгын **сирконстант-ризонтив** көрсөтүп турат.

Ал эми *speed up* - *тездем* этиши өзүнүн семантикалык валенттүүлүк потенциалы аркылуу эки тилде тең өзүнүн сүйлөмдөгү бир нече компонентин түзүп келет. Мисалы,

1. *Чу, аттарым, ылдамда! – деп арабаны тездете айдаады* [234, 20-б.].
(эмнени?кантип?)

2. *Ал машинаны кечикендиктен ылдамдатты.* (ким?эмнени?эмнеге?).

Бул этиш кыймылдын тездетүү процессин туюндуруу менен ким, эмнени, качан, эмнеге деген суроолордун жообу катары бир нече компоненттерди жаратып келет.

11. *slow down* – акырындат, басандат

slow down – акырындат этиши эки тилде тең 5 компонентке ээ. Этиштин компонентеринин сүйлөмдөгү алган орду алардын активдүүлүгүнө жана күчтүүлүгүнө карай ирети менен берилген.

Мисалы, 1. Данияр арабаны жайыраак айдап... [234, 54-б.]. (Ким?
эмнени?).

Жогорку топтогу ылдамдыкты билдириүүчү кыймыл этиштери сүйлөмдө ядро катары калган мүчөлөрдү ээни, толуктоочту **актант**, калган мүчөлөрүн **сирконстант** катары өзүнө багындыруу менен кабыл алат. Бул топтогу

кыймыл этиштерди бардык эле тилдерде көбүнчө 5,6 кәэде көп элементтүү болуу менен, компоненттерин анализдеп көргөнүбүздө мындай этиштер толук маанилүү ылдамдыкты туондурган кыймыл этиштер болгондуктан, сүйлөмдө бышыктоочтук айкашуу басымдуулук кылат.

Ал эми англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдириген этиштердин тобундагы бир нече этиштердин арасынан *to go – бар* этишинин ядро катары “борбордук-перифериядагы” жана анын семантикалык-синтаксистик компоненттеринин жайгашуусун изилдөөнү туура деп таптык.

1. *They went to see “The Mikado” one evening, an opera which was hilariously popular at that time* [240, 104-б.]. (Who/What/Why)

2. *She went to bed one night before Hanson* [240, 78-б.]. (Who/Where/When).

1. *She went to one of the great department stores and bought herself one* [240, 78-б.]. (Who/Where).

2. *They went through Monroe Street to the old Windsor dining -room* [240, 82-б.]. (Who/How/Where).

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *went – go (бар)* этишинин өткөн формасы, структуралык жактан этиш өзүнө бир нече компоненттерди пайда кылуу менен *ким, каякка, качан, кантип, эмнеге* кыймылдын ишке ашканын билдирип турат. Этиш англий тилиндеги жай сүйлөмдөгү сөздөрдүн орду эрежеси боюнча ээден кийин келет да, бардык калган мүчөлөрүн өзүнө багындырат. Сүйлөмдөгү жана тексттеги контекстти жаратат. Ал этиш бир нече валенттүү жана сүйлөмдүн курамын аныктайт.

Жогорку мисалдарда көрүнгөндөй эки тилде тең О валенттүү этиштин сүйлөмдөгү синтаксистик структурасында анын айкашкан элементи жок болгондуктан окшош. Ошондой эле толук маанилүү этиштер менен толуктоочтук айкашууларды байкоого болот.

1) Бир валенттүү айкашуу:

N/Pr + V модели We ran (Биз чуркадык). Go home!- Уйгө жөнө!

Бул сүйлөмдүн структурасында *go - бар* этиши англий тилинде буйрук сүйлөмдүн формасында *home* (уйгө) каякка деген суроого жооп берүү менен

этишке карай орун бышыктоочтуктук милдетти аткарат. Англис тилинде *go-bar* этиши толуктоочтон мурун турса, ал эми кыргыз тилинде бул моделдеги сүйлөмдөрдө этиш толуктоочтон кийин келет.

2) Эки валенттүү айкашуу:

1. *Go home quickly!*-*Үйгө тез жөнө!*
2. *I went to my medical man* [239, 54-б.].
3. *He rode a horse* – *Ал атты минди.*
4. *Carrie walked with him* [240, 94-б.].

Жогорку мисалда байкалгандай, англий тилинде этиш ядро катары сүйлөмдүн башында же ээден кийин келсе, кыргыз тилинде болсо сүйлөмдүн аягында орун алат.

3) Уч валенттүү же андан көп валенттүү объекттик жана адвербиалдык айкашуу:

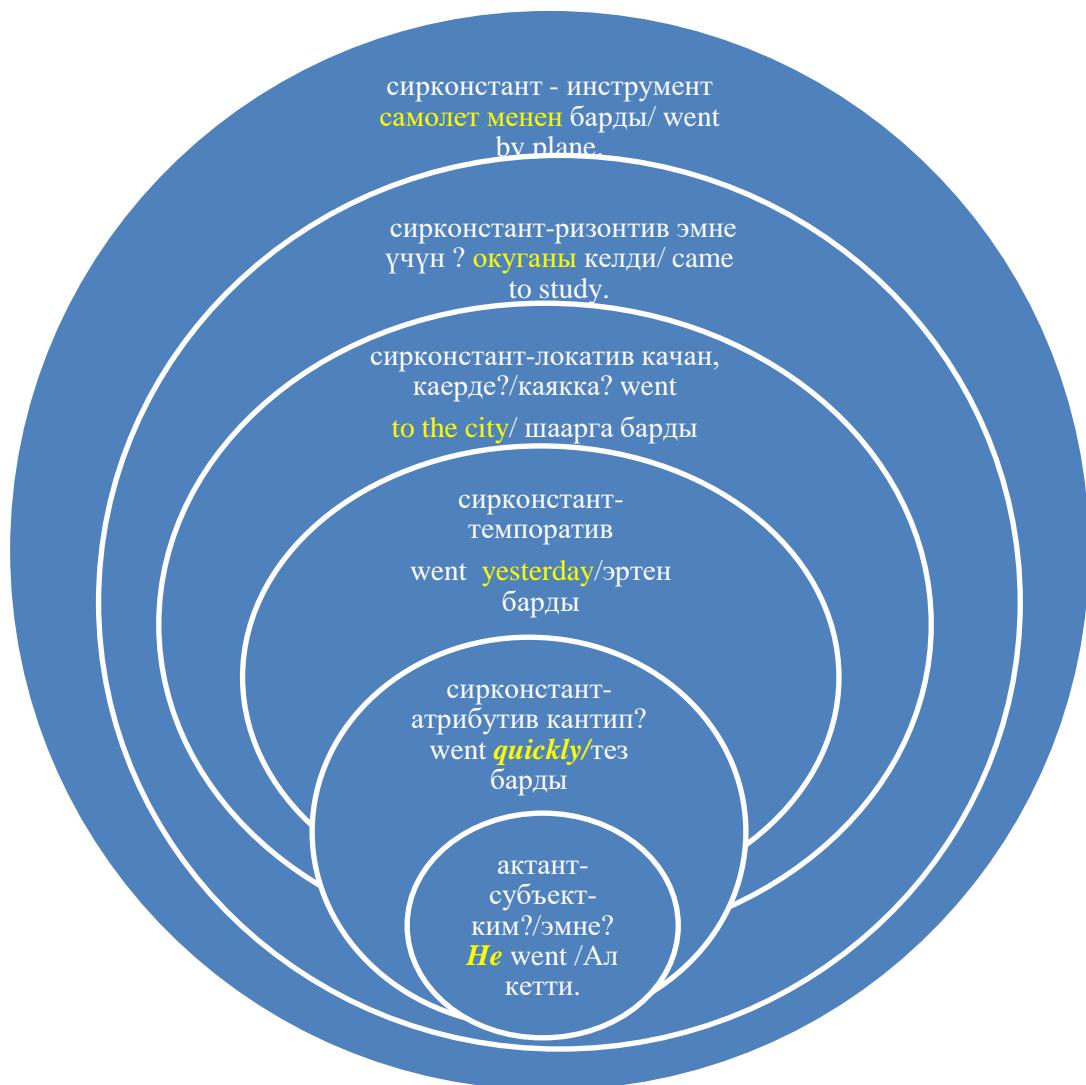
1. *She went to bed one night before Hanson* [240, 78-б.]. *Ал бир күнү Хенсондон мурун уктаганы кетти.*
2. *Then we'll go to the show to-night* [240, 96-б.]. *Андан кийин биз кечинде шоуга барабыз.*
3. *Мына эртең да айылга жөнөймүн* [234, 3-б.].
4. *Тигине алдыда Жамиила жесөн бара жатат* [234, 39-б.].
5. *Мен болсом көп кечикпей окууга жөнөдүм* [234, 109-б.].

Жүргүзүлгөн анализдердин жыйынтыгы көрсөткөндөй англий жана кыргыз тилдеринде этиш ядро катары семантикалык-синтаксисттик валенттүүлүгүнө карай сүйлөм мүчөлөрүн аныктайт. Ошондой эле кыргыз тилинде этиш сүйлөмдө көбүнчө акыркы, ал эми англий тилинде ээден кийин турары далил болду.

Биз анализге алган англий жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштеринде семантикалык валенттүүлүгү кенен экендиги байкалды. Мындај жыйынтык талдама сөздүктөрдөгү башында өзүнүн айланасында жок элементтерди акырындал кошумча элементтерди өзүнө тарткандыгында болуп эсептелет.

Биз тектеш эмес английс жана кыргыз тилдериндеги этиштин валенттүлүгүн семантикалык жана синтаксистик деңгээлде, комплекстүү окуп үйрөнүүдө гана биле алабыз деп айтабыз. Андан сырткары, С.Д.Кацнельсондун оюн далилдөө иретинде этиштин валенттүлүгүн семантикалык-грамматикалык категория катары да кароо туура деп эсептейбиз. Себеби бул категория валенттүлүктү тилдин майда системаларына чейин изилдеп билүүгө жардам берет.

Ошондой эле биз английс тилиндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин семантикалык-синтаксисттик валенттүлүгүн изилдөөнүн жыйынтыгы катары биз ал **этиштердин айкашуу талаасын** түзө алдык. Жогорку топтоту этиштердин арасынан биз *to go* – бар этишинин мисалында ал этиштердин семантикалык компоненттеринин жайгашуу траекториясын аныктадык. Мисалы, *He quickly went to the city to study by plane yesterday (Ал тезинен кечээ шаарга самолет менен окуганы кетти).*

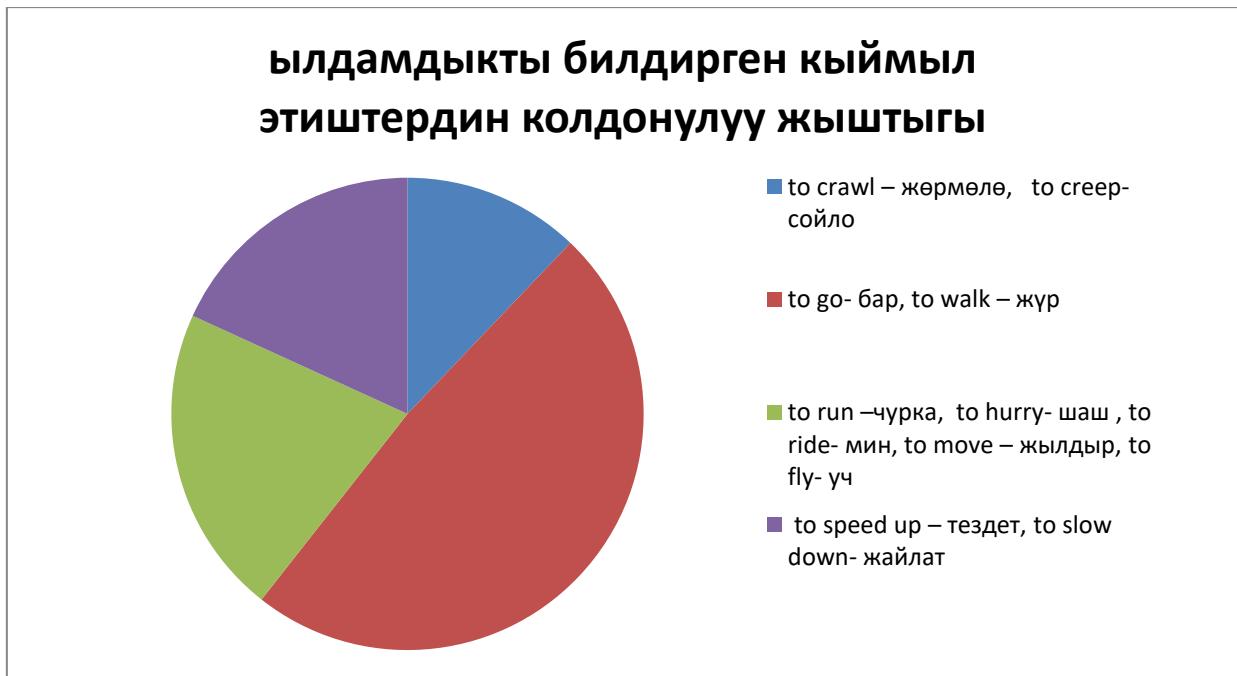

Жогоруда байкалгандай эки тилдеги биз изилдөөнүн предмети катары алган ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүгүнүн потенциалы жогорку компоненттерди жасайт жана ал элементтердин жардамы аркылуу сүйлөмдүн синтаксисттик структурасын аныктайт. Этиш ядро катары ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин тобунан болгондуктан *актант-субъект, сирконстант-локатив, сирконстант-атрибутив, сирконстант-темпоратив жогорку активдүү*, ал эми *сирконстант-риzonтив жана сирконстант-инструменттер пассивдүү* кызмат аткарышат.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең этиштин валенттүүлүгүн семантикалык-синтаксистик категориилар аркылуу изилдөө менен алардын текстеш эмес англий жана кыргыз тилдериндеги этиштин валенттүүлүгүнүн “борбордук-периферия” аркылуу структуралык абалын аныктайт.

Ошондой эле ал этиштин тобунда сирконстанттар: *атрибутив*, *локатив*, *ризонтив* жана *инструмент ядродо*, ал эми *сирконстант-ризонтив* жана *сирконстант-инструменттер* *периферияда* жайгашкандығы далилденди.

Изилдөө ишибиздин далили катары биз англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген 11 кыймыл этиштердин көркөм чыгармалардын мисалында колдонулуш жыштыгына анализ жүргүздүк. Англис жана кыргыз тилдериндеги бир нече адабий чыгармалардан 1000 мисал талданды. Ал мисалдардын арасынан эки тилде тең *to go* – бар, *to walk* – бас этиштери **эн жогорку** колдонулуу жыштыгына ээ. Андан кийин *to run* – чурка, *to hurry* – шаш, *to ride* – мин, *to move* – жыл, *to fly* – уч – **ортосу**, ал эми калган этиштер *to speed up* – тездет, *to slow down* – жайлап – **төмөн**, *to crawl* – жөрмөлө, *to creep* – сойло **эн төмөн** жыштыкта колдонуларын айгинеледик. Биз ал анализди төмөндөгүдөй жыйынтыктап диаграмма аркылуу берүүгө жетиштик.

Изилдөөбүздүн жыйынтыгында, биз салыштырылып жаткан англис, кыргыз тилдерде ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин эки тилде колдонулуу жыштыгы бирдей экендиги айкын болду.

Үчүнчү баптан алынган тыянактар

Жогорку бапта биз англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарындагы ылдамдыкты билдируүчүү этиштердин мисалында этиштин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк касиеттерин, пресуппозиция кубулушун, морфологиялык комбинаторикасын, автокомбинаторикасын жана этиштин эки тилдеги позицияларын синтаксистик тоскоолдук кубулушу аркылуу кароо менен, этиштин валенттүүлүгү анын сөз айкаштарында ишке ашарын көрсөтө алдык. Ошондой эле, этиштин андай касиеттери салыштырып жаткан эки тилде тең семантикалык-логикалык валенттүүлүгүнө карай этиштик сөз айкаштарын синтаксистик мамиледе уюштурууда негизги ролду ээлегендигин далилдөөгө жетиштириши.

Анализдерде байкалгандай салыштырылып жаткан эки тилде бирдей эле ылдамдыкты билдирген этиштердин да **этиштин автокомбинаторикасы** бар, алар мисалдар аркылуу берилди. Эки тилдеги этиштик сөз айкаштарындагы этиштердин валенттүүлүгү өзүнүн элементтеринин санын аныктайт жана кыргыз тилинде да англис тили сыйктуу *бир компоненттүү этиштик сөз айкаштары* өтө аз санда, эки, *уч компоненттүү этиштик сөз айкаштары* көбүрөөк жана *төрт, беш компоненттүү этиштик сөз айкаштары* көп санда кездешерин, ал эми андан да *көп компоненттүү этиштик сөз айкаштары* аз санда колдонууга ээ экендиги далилденди.

Ошондой эле, бул бапта биз англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын жасалуу жолдоруна семантикалык жана синтаксисттик өңүттөн анализ жасадык.

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин семантикалык жана синтаксистик потенциалы этиштин валенттүүлүгүн изилдөөдө чоң ролду ойнойт. Себеби этиштердин семантикалык маанилери алардын валенттүүлүк потенциалын аныктаса, ал потенциалы синтаксистик жол менен ишке ашат. Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин валенттүүлүк потенциалы анын семантикалык жана синтаксистик жөндөмдүүлүгүнүн негизинде бааланат.

Салыштырылып жаткан эки тилде бирдей этиштик сөз айкаштары компоненттеринин маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай *адвербиалдык* жана *объектилик* катышты билдирет. Эки тилде тен *объектилик катыштагы этиштик сөз айкаши* багыныңкы компоненти конкреттүү предметтерден, кээде абстрактуу маанидеги сөздөрдөн, ал эми *негизги компонент – ядро* катары түрдүү семантикалык мааниге жана валенттүүлүккө ээ болгон этиштерден турат. Кыргыз тилинде *жөндөмө категориясы* да этиштик сөзайкаштарын жасоодо негизги кызмат аткарат. Кыргыз тилинен айырмаланып, англис тилинде *нөлдүк айкашуу* да бар. Бирок ал комбинаторика англий тилинде сейрек кездешет. Аба ырайын туюндуурган кээ бир этиштердин тобунда гана байкоого болот. Мисалы, *It rains (It is raining)* – Жамғыр жаап жатат. Ошондой эле, салыштырылып жаткан эки тилде тен этиштик сөз айкаштарындагы нөл валенттүүлүк оозеки кепте же контексте синтаксистик айкашуусуз эле кездешет.

Жыйынтыгында, англий жана кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын объектилик жана бышыктоочтук катышына, алардын синтаксистик айкашуу жолдоруна анализ жүргүзүү төмөндөгүдөй жыйынтыктарды берди:

- 1) англий тили флексивдик, кыргыз тили агглюнтивдик тилдердин тобунан болгондуктан, англий тилине караганда кыргыз тилинде айкашууну жасоодо жөндөмөлөрдүн ролу жогору экендиги;
- 2) этиштик сөз айкаштарынын модели англий жана кыргыз тилдери тектеш эмес тилдер катары компоненттеринин орду түрдүүчө болгондугу;
- 3) кыргыз тилинде англий тилинен айырмаланып, этиштин өздүк эмес формалары болгон инфинитив жана герундийдин жоктугу, ал эми кыргыз тилинде алардын эквиваленти катары атоочтуктар жана кыймыл атоочтор менен берилгенди;
- 4) ал эми кээ бир структураларда эки тил бирдей *башкаруу* айкаштарына ээ экендиги байкалды.

5) этиштик сөз айкаштарынын объекттик айкашуусунда англис тилинде **ыкташуу**, ал эми кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксистик айкашуу жолдору басымдуу экендиги далилденди.

6) салыштырылып жаткан эки тилде тең этиштик сөз айкаштарынын адвербиалдык айкашуусунун компоненти негизги-ядро катары түрдүү топтогу семантикалык этиштердин тобунан болот да, багыныңкы элементи *орундук, мейкиндик, себептик, сан-өлчөм, максат жана кээде сын-сыпат маанилерди туюнтурган сөздөрдөн болгондугу;*

7) адвербиалдык катыштагы этиштик сөз айкаштарынын моделдери англис тили герман жана кыргыз тили түрк тилдеринин тобунан болгондуктан, алардын жайгашуу позициялары түрдүүчө экендиги;

8) адвербиалдык катыштагы этиштик сөз айкаштарынын синтаксисттик айкашуунун жолдору англис тилинде ыкташуу жана кыргыз тилинде башкаруу басымдуулук кылгандыгы;

9) англис тилинен айырмаланып кыргыз тилдеринде адвербиалдык катыштагы этиштик сөз айкаштары жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрдүн мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу этиш менен айкашса, англис тилинде предлогдордун жардамы аркылуу ишке ашкандыгы айырмачылык катары далилденди.

Үлдамдыкты билдириүүчүү кыймыл этиштери эки тилде тең сүйлөмдө ядро катары калган мүчөлөрдү ээни, толуктоочту **актант**, калган мүчөлөрүн **сирконстант** катары өзүнө багындыруу менен кабыл алат. Бул топтогу кыймыл этиштерди бардык эле тилдерде көбүнчө 5,6 кээде көп элементтүү болуу менен, компоненттерин анализдеп көргөнүбүздө мындай этиштер толук маанилүү ылдамдыкты туюнтурган кыймыл этиштер болгондуктан, сүйлөмдө адвербиалдык айкашуу басымдуулук кылат.

Демек, биз англис тилиндеги ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштеринин семантикалык-синтаксисттик валенттүүлүгүн изилдөөнүн жыйынтыгы катары биз ал **этиштердин айкашуу талаасын** түзө алдык. Жогорку топтогу этиштердин арасынан биз *to go* - бар этишинин мисалында

ал этиштердин семантикалық компоненттеринин жайгашуу траекториясын аныктадык.

Жогорку этиш ядро катары ылдамдыкты билдирген этиштердин тобунан болгондуктан *актант-субъект*, *сирконстант-локатив*, *сирконстант-атрибутив* **жогорку активдүү**, ал эми *сирконстант-ризонтив* жана *сирконстант-инструменттер пассивдүү* кызмат аткараары далилденди.

**IV БАП. АНГЛИС ТИЛИНИН СӨЗ АЙКАШТАРЫН ОКУТУУДАГЫ
ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР ЖАНА ТИЛДИК
ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ**

4.1. Кыргыз тилдүү тайпаларда английс тилинин этиштик сөз айкаштарын окутуунун лингводидактикалык мааниси

Чет тилдерин үйрөнүүдөгү актуалдуу маселелердин бири сөз айкаштары, кайсы сөздөр дайыма бирге колдонулат жана кайсы сөздөр айкашып колдонулбай тургандыгында. Практикада кыргыз тилдүү тайпаларда английс тилинин сөз айкаштарын окутуунун дидактолингвистикалык жагы таасирдүү. Англис тилин чет тили катары окутуудагы сөз айкашын окутуунун пайдалуу жактары жана аны окутуунун жолдору жөнүндө көптөгөн төмөнкү чет элдик окумуштуулардын: Ж. Фөрс (Firth.J.R., 1952), Ж. Синклайр (Sinclair J., 1991), Майкл Луис (Michael Lewis., 1993), Х. Жанг (Zhang X., 1993), Г. Вулард (Woolard, G., 2000), Селсия Мөрсиа; М. Олштейн (Celce-Murcia, M.; Olshtain, E., 2000), У. Яңг жана А. Хендрикс (Ying. Y. and Hendricks, A., 2004), Н. Несселхауф (Nesselhauf, N., 2005), А. Паастити (Parastitu, A., 2005), А. Браши (Brashi, A., 2006), Паул Нейшн (I.S.P.Nation, 2008), Сюза Ходней (Souza Hodne, L., 2009), А.Мойния (Mounya, A., 2010) ж.б эмгектер бар болсо да, азыркы күндө окутуунун натыйжалуу усулдарын изилдеп үйрөнүү дагы деле болсо көптөгөн изилдөөлөрдү талап кылат. Г. Вулард бул боюнча: (Woolard, G, 2000) “Көп сөздү үйрөнүү бул жаңы сөздөрдү эле үйрөнүү эмес, бул тааныш сөздөрдү эле жаңы сөз айкаштарында пайдалануу”, -деп эң туура белгилеген [214, 31-б.]. Чет элдик окумуштуу Н.Несселхауф (Nesselhauf, N., 2005) тилдик каражаттардын баары тең (мисалы, семантикалык прозодия, прагматика жана стилистика) кадимки эле контекстте үйрөтүлөөрүн белгилеген [199, 269-б.].

Окумуштуу Паул Нейшндин (I.S.P.Nation, 2008) эмгектерине таянуу менен, английс тилиндеги оозеки жана жазуу кебинде жалпы колдонулуучу сөздөрдүн тизмегинин (GSL) алгачкы 1000 сөзүн анализдеп көрсөк , анда 84,3% пикир алышууга, 82,3% адабий чыгармаларга, 75,6% газеталарга жана 73,5% академиялык тексттерге тиешелүү экендиги аныкталган [198, 117-б].

Ал эми англис тилин чет тили катары окутууга алгылыктуу салым кошкон В.Д.Аракин да сөз айкаштарын колдонууну билүү чет тилдерин үйрөнүүдө зарыл экендигин жана айрыкча сүйлөө жана жазуу иштеринде студенттер көп каталарды кетирээрин, эне тилиндеги тилдик көрүнүштөр сөз айкаштарын туура колдонууда да таасирин тийгизээрин белгилеген [15, 248-б]. Демек, эгерде студент сөздөрдүн айкашуусун жакшы билбесе андаанглис тилинде ал угуу, окуу иштеринде, ал эми оозеки жана жазуу иштеринде андан да көбүрөөк кыйынчылыктарга дуушар болот. Америкалык окумуштуу Рандал Гвин (Randall Gwin) (2009) Кыргызстанда көп жылдан бери иштеп келип өзүнүн “A Way to Connect” деген английс тилин окутуу үчүн жазган эмгегинде: “эгерде сиз чет тилин үйрөтүүнү кааласаңыз, анда, сөзсүз, грамматиканы билүү менен баштоонуз зарыл”, – дейт. Грамматикасыз тил үйрөнүү мүмкүн эмес деген ойду берет жана өз кеңешинде алгач сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун билүү да зарыл деп белгилейт [204, 143-б]. Демек окумуштуунун оюуна макул болуу менен биз дагы тил үйрөнүүдөгү көптөгөн каталар жана интерференциялар грамматикалык билимдин жетишсиздигинен да келип чыгат дейбиз.

Жалпылап айтканда, английс тилин чет тили катары үйрөнүүчүлөр үчүн (ЧТ) сөз айкаштарынын (коллокация) сөздүгүн аз билүү аларга сүйлөө, жазуу, угуу жана окуп түшүнүү жөндөмдүүлүктөрүн калыштандырууда бир топ тилдик кыйынчылыктарды алыш келет. Ошондой эле коллокациялардын бири-бири менен туура келишин билбөө, алардын синтаксистик структурасын жана семантикалык маанилерин түшүнбөө жана адаштыруу жөн гана тилди грамматикалык жактан туура эмес сүйлөөгө гана эмес, сөздүн лексикалык маанисин жана информацияны туура эмес түшүнүүгө жана аны жеткирип берүүгө да таасирин тийгизет.

Демек, английс тилин чет тили катары кыргыз тилдүү тайпаларда үйрөтүүдө да сөз айкаштарынын лингводидактикалык жагы практикада мааниге ээ.

Этиштик сөз айкаштарды окутуунун натыйжалуу усулдары

Англис тилин чет тили катары үйрөнүүчүлөр үчүн (ЧТ) коллокацияны билүү жана пайдалануу алардын английс тилинин чыныгы жана таза түшүнүктүү болушуна алып келүү менен, английс тилинин жазуу жана сүйлөө стилин ондоого таасирин тийгизет. Мисалы, английс тилинде кээ бир сөз айкаштарын туура келген сөз айкашы менен гана колдонуу төмөнкү таблицада анализденет: (*Тиркемедеги 4.1.1.- таблицаны караңыз*).

Көптөгөн окумуштуулардын коллокация жана анын ЧТ катары окутуунун усулдарын жана эффективдүү жолдорун изилдеген изилдөөлөрүн жана ойлорун эске алганда, алардын баардыгы азыркы английс тилин окуп үйрөнүү жана аны туура колдонуу үчүн коллокацияны туура пайдалануу, сүйлөөчүнүн оюн туура берүүгө, оной жана туура информация алууга жана жазуу түрүндө да берүүгө эффективдүү тилдик маселелердин бири экендигин белгилөөгө болот.

Студенттердин **синтаксистик** структураны туура түзүүсү жана андагы этиштик сөз айкашынын семантикалык маанисин толук түшүнүүсү английс тилин тез, туура жана ар түрдүү формадагы (диалог, текст, кат түрүндө, макала, монолог, презентация, дилбаян ж.б.) иш-аракеттерде тил билүү жөндөмдүүлүктөрүн (угуу, жазуу, окуу жана сүйлөө) калыптаандырууга жана өстүрүүгө шарт түзөт. Чет тилдерин үйрөтүүдө сөз айкаштарын активдүү сөз айкаштарынан болгон этиштик сөз айкаштары боюнча студенттердин билиминин жогору болуусу чет тилин, эффективдүү, тез үйрөнүүгө жана аны туура интерпретациялоого, ишин жакшы өздөштүрүүгө, катормо, грамматикалык, лексикалык жана синтаксистик жактан да билимин жеткиликтүү калыптаандырууга жардам берет. Демек, чет тилиндеги этиштик сөз айкаштары боюнча студенттердин билиминин ар тараптан жакшы деңгээлде болуусу жана сөз айкаштары боюнча сөз байлыгы алардын тилди жакшы өздөштүрүүсүнө жана түшүнүүсүнө жол ачып берет деген ойдобуз.

Белгилүү окумуштуу Ж.Р.Форстун (Firth.J.R., 1952) ою боюнча **коллокация** – тилдин эки же андан ашык сөздөрдүн айкашуусунан түзүлгөн тилдин туруктуу формалары, ал сөздөрдүн ордун айкындап турат [183, 81-б.].

Ал эми тилчи Сюза Ходней (Souza Hodne, L, 2009) англис тилин окутууда жана үйрөнүүдө буга чейин коллокация маселесине көп көнүл бурулбай келген жана тилдик материал катары жеткиликтүү басым жасалбагандыгын белгилейт [210, 3-12-бб.].

Биз дагы жогорку окумуштуунун оюн негизге алуу менен, мектептердеги англис тилин окутуу боюнча окуу китептеринде коллокация жөнүндө маалыматтар мурунку учурларда берилбөгендигин, бирок азыркы күндөгү Оксфорд жана башка басмалар даярдан жаткан заманбап окуу китептеринде, негизинен, коллокация лексикалык жана грамматикалык материал катары берилип, ал окутуунун бардык жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууда жана өстүрүүдө эффективдүү үйрөтүү менен окуу материалы катары өз салымын кошуп келгендигин белгилөөгө болот. Англис тилинде сөз айкаштарын окутуп үйрөтүү жана аларды билүү чет тилин үйрөнүүгө керек болгон бардык компетенцияларды калыптандырууга, (*жазуу, сүйлөө, окуу жана угуу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууга жана аларды жасакыштырууга*) өз салымын кошот.

Студенттердин коллокациялык компетенциясын калыптандыруу менен бирге университеттин деңгээлиндеги бакалавр багытында төмөндөгүдөй компетенцияларды калыптандырууга да өз таасирин тийгизет. Мисалы: ИК-3, ПК-14, ПК-11, ПК-12. Азыркы күндө сөз айкаштарын (коллокацияны) үйрөнүү үчүн көптөгөн окутуу жана өз алдынча үйрөнүү булактары кагаз жана электрондук түрдө сунушталып келет. Мисалы, *окуу китептери, сөздүктөр, интернет сайттар, онлайн окуулар жана көнүгүүлөр*.

Коллокация азыркы заманбап академиялык максаттагы англис тилин ЧТ катары окутуу максатында жазылган ар бир окуу китептеринде кенири берилип, алар кыска тексттер, диалогдор, таблица жана башка формадагы контексттерде да берилген. Мисалы, Оксфорд, Кембридж басмасы жарыкка чыгарган окуу китептеринде лексикалык жана грамматикалык материал катары берилүү менен тексттерди окуп тушунүүдө, сөздөрдү үйрөнүүдө,

жазуу жана сүйлөө бөлүктөрүндө да коллокация кецири каралып келгендигин байкоого болот.

Мына ошондуктан да, азыркы күндө ОшМУдагы дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин бакалавр багытындағы студенттерине англис тилин чет тили катары окутууда Оксфорд университетинин басмасы чыгарган “Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes”, Oxford University Press, Paul Dummett and Jon Hird - “Англис тилин академиялык максатта окутуу курсу” окуу китебин сунуштоону чечтик. Бул китептерде английс тили боюнча билим берүүнүн бир нече деңгээлдери каралган: A2- баштапкы деңгээл, B1- босого (пороговый) деңгээл, B1+ орто деңгээл, B2- орто деңгээлден жогору, C1- профессионалдык деңгээл, C2- кецири жана толук деңгээл. Бул окуу китептеринде сөз айкашын окутууга багытталган темаларды анализдөө менен бул баптын негизги максаттарынын бири кыргыз тилдүү тайпаларда английс тилин чет тили катары окутууда сөз айкаштарынын актуалдуулугун жана алардын ролун аныктоо болуп эсептелет [202, 175 б.].

Эскертуү: ЭСА-этиштик сөз айкаштары, CA-сөз айкаштар, ЧТ-чет тили, AL-академиялык тил, VOC-сөз үйрөтүү, ААМ-англис тили академиялык максатта.

“Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes”, “Англис тилин академиялык максатта окутуу курсу” окуу китеби боюнча анализ жүргүздүк (*Тиркемедеги 4.1.2.- таблиџаны караңыз*)

Англис тилин академиялык максатта (ААМ) окутуу үчүн арналган заманбап окуу китептерин анализдөө менен английс тилин окутуудагы сөз айкаштарынын жана этиштик сөз айкашынын орду практикада маанилүү экендигине ынандык. Себеби жыйынтыктарга таянсак этиш же этиштик сөз айкаштары академиялык тил (AL) жана сөздөрдү үйрөтүүнү (VOC) камтыган ар бир темада пайдаланылганын байкоого болот. Мисалы, *A2 деңгээлиндеги китептеги он теманын ичинен жетөөндө сөз айкаши жөнүндө маселе каралса, анын ичинен алты темада этиштик сөз айкаштары каралат.* Ошондой эле кийинки тилдик деңгээлге багытталган окуу китебинде B1 баары

10 тема болсо, анын ичинен сегизинде коллокация маселеси каралып, В1+ деңгээлинде 12 теманын *он биринде* сөз айкаштары байкалса, анын ичинен *11 темада* тең этиш жана этиштик сөз айкаштарынын санынын өсүшү төмөндөгүдөй жыйынтыктарды далилдейт:

1) кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (окуу, жазуу, сүйлөө, угуу) калыптандырууда этиш же этиштик сөз айкаштары статистикалык анализдин жыйынтыгы боюнча окуу китебинин 95% түзөт жана алардын англис тилин үйрөнүүдө ролу күчтүү экендигин айгинелеп турат;

2) студенттердин билиминин улам жогорку тилдик деңгээлине көтөрүлүшүнө карай этиш же этиштик сөз айкаштары боюнча темалардын көбүрөөк камтылышы студенттерге грамматикалык, синтаксистик, структуралык жана семантикалык маанилерин үйрөнүү аркылуу англис тилин өздөштүрүү эффективдүү экендигин далилдеп турат;

3) EAP (ААМ) окуу китеперинде этиш жана этиштик сөз айкаштары боюнча материалдар да акырындал жөнөкөйдөн татаалга карай, семантикалык-синтаксистик анализдер аркылуу берилүү менен тилди теренирээк анализ кылып үйрөнүүгө шарт түзөт;

4) этиштердин жана этиштик сөз айкаштарынын академиялык жазуу иштеринде да тексттерди перифраза жасоодо, дил баяндарды жазууда, кыймыл-аракетти чагылдырган бардык ситуацияларда, проблема жана аны чечүүнү, себептер жана алардын таасирлерин баяндоодо бардык эле тилдер сыйктуу активдүү тилдик материал болуп эсептелет.

Азыркы окуу китеперинен сырткары ар түрдүү деңгээлдеги англис тилин үйрөнүүгө арналган окуу булактарында коллокация жөнүндө маалымат берилет.

Бирок коллокация азыркы окуу китеперинде грамматикалык материал катары окутулуп жаткан менен, тилчи Несселхаф (Nesselhauf, 2005) айткандай, аларды кантип үйрөтүү жана үйрөнүүдөгү кыйынчылыктар жана аларды кандай жоюу жолдору жеткиликтүү изилдене элек деп айта алабыз. Англис тилин ЧТ катары үйрөнүүдө сөз байлыгын байытуу эң башкы маселелерден

булуп эсептөлөт жана коллокацияны билүү алар үчүн көп маанилүү сөздөрдү жана аларды жакын синонимдери менен салыштырып үйрөнүүгө да жардам берет. Коллокация билиминин жетишсиздиги бул студенттердин англис тилинде жазуу сабаттуулугуна да кедергисин тийгизет, логикалык байланышы начар жана сөз айкаштарынын түгөйлөрүн туура эмес тандоо маселесине алыш келет.

Окумуштуулардын Мөрсия жана Олштейндик (Celce-Murcia, Olshtain, 2000) көз караштары боюнча англис тилин ЧТ катары үйрөнүүдө сөз айкашын начар билүү, алардын жазуу ишинин сапатына да, сөзсүз, өз таасирин тийгизет [180, 141-б.]. Окумуштуулар Браши (Brashi, 2005), А.Паастити (Parastitu,A, 2005) жазуу ишинде коллокацияны туура пайдалануу адамдарга маалыматты туура жана ачык түшүнүүгө жардам берет. Англис тилин жакшы билүү жана каталарды кетирбөө үчүн студенттер туура сөз айкашын колдонуусу зарыл деп белгилешкен [173, 1-б.]. Окумуштуу Х.Жанг (Zhang, X, 1993) коллокация бул англис тилин ЧТ катары үйрөнүүдө жазуу иштеринин сапатын аныктоочу параметри сыйктуу кызмат кылат деген ойду билдириет [216, <https://www.researchgate.net>]. Коллокацияны жакшы билүү оозеки сүйлөгөнгө караганда да жазуу ишинде, формалдуу жазуулардада таасири тиерин айтууга болот.

Окумуштуулар А.Мония; Яңг жана А.Хендрикс (Mounya, A, 2010, Ying and Hendricks, 2004) коллокацияны жакшы билүү, мыкты жазуу ишине алыш барат деп табуу менен, коллокацияны үйрөтүп, студенттердин коллокациялык компетенциясын жогорулатуу максатында эксперимент жүргүзгөн [197, 170-б.; 215, 51-78-бб.]. Эксперименттин жыйынтыгы менен коллокацияны окутуу студенттердин тилди туура, түшүнүктүү, көркөм сүйлөөгө жана расмий тилде жазуудагы ордун көрсөтүүгө жетишкен.

Биз дагы жогорудагы окумуштуулардын пикирлерин негизге алуу менен бирге окуу китеpterин анализдеп, жыйынтыгында коллокация үчүн грамматикалык жана лексикалык материалдар ар бир теманын жазуу иштерине арналган бөлүгүндө көбүрөөк камтыларын жана ошол эле учурда

жазуу иштери менен бирге практиканат деп белгилейбиз. Ал эми ушул сөз айкаштарынын материалдарын студенттерге үйрөтүүнүн маанилүү жолдорун жана аны үйрөнүүдөгү кыйынчылыктары, аларды кантин жолго салуу жолдорун анализдөө иши да бул баптын негизги максаттарынын бири болуп эсептелет.

Англис тилин чет тили катары үйрөнүп жаткан кыргыз тилдүү тайпалардагы студенттер үчүн коллокацияны үйрөнүүнүн пайдалуу жактарына анализ жүргүзүүдөгү жыйынтыктарыбыздын натыйжасын төмөндөгүдөй белгилейбиз:

а) Окумуштуу Паул Нейшн (Nation I.S.P, 2008) коллокацияны жакшы билүүнүн бир артыкчылыгы студенттин англис тилин эне тили катары сүйлөөчүлөргө окшош сүйлөөгө жана жазууга мүмкүнчүлүк жаратышы болуп эсептелет [198, 117-б.];

б) коллокация компетенциясынын дагы бир артыкчылыктарынын бири тилди жаңы үйрөнгөндөр сөзду же грамматиканы теренцирээк өздөштүрө элек учурунда да тилди продуктивдүү пайдалана алуусунда;

в) коллокацияны окуп үйрөнүүдө студенттерге мурун билген сөздөрүн жаңы сөз айкаштарын үйрөнүү менен ал сөз айкаштарын калыс пайдаланууга жардам берет;

г) англий тилинде сүйлөгөндө өз оюн билдириүүдө сөз айкаштардын позициясын так аныктап жана туура айтууга жардам берет. *Smoking is strictly forbidden - natural than smoking is strongly forbidden.* Тамеки чегүүгө катуу тыюу салынат – ал эми төмөнкү вариант туура эмес. Лексикалык жактан мааниси туура келбейт - *тамеки чегүүгө күчтүү тыюу салынган*;

д) англий тилинде бир нерсени айтуу үчүн аны түшүнүктүү, стилистикалык жактан логикалык ырааттуулукту иликтөө менен көркөмдүү жана ачык айкын берүү үчүн альтернативдүү варианттык кызматты аткаруу менен стилистикалык боёк берип турат. Мисалы, *кээ бир ойду көркөмдөө берүү учүн аны башка жолдор менен беребиз*. Бул кубулуштар көбүнчө көркөм чыгармаларда көп кездешет.

1. *It was very cold and very dark – It was bitterly cold and pitch-dark.* Күн абдан суук жана караңғы болчу. Күн ызгаардуу суук жана көзгөт сайса көрүнгүс караңғы эле.

ж) жазуу ишинде стилди ондоого жардам берет: instead of saying something poverty *causes crime* –, poverty *breeds crime* +; жасырчылык кылмышка алып келет; a big meal-, a substantial meal+, чоң тамак эмес, күчтүү тамак десе туура болот;

з) коллокацияны жакшы билүү тексттерди окуп түшүнүүдө жана информация берүүдө, диалогдорду угуу жолдору менен үйрөнүүдө жана туура жазууда мааниге ээ;

е) фонетикалык жактан да студент сөздү туура айтуу үчүн ага коллокациялык сөз байлыгы таасирин тийгизет. Студент сөз айкашын аныктоо менен таза тыбыштарды айтуу жөндөмдүүлүгүнө ээ боло алат. Эгерде студенттин коллокациялык билими жогору болгон болсо, ал сөз айкаштарын ажырата алуу менен сөздөрдү айырмалай билип, контексттин мазмунун да жеткиликтүү түшүнүүгө жардам берет. Мисалы, *to knead flour/character-kamyrdы, aralaشتыруу / мүнөздү калыптандыруу*, ал эми *to need help/money* – бул эки сөздүн айтылышы жана угулушу бирдей болгону менен маанилери жана коллокация чөйрөсү дагы ар башка. Ошондуктан студенттерди угуу учурунда да алгач коллокацияларды айырмалап алууга жана бул алардын информациины туура түшүнүүгө, кабыл алуусуна жардам берет.

к) студенттин коллокациялык билиминин жогору болуусу, аны бизнес жана дипломатиялык, жалпы эле жакшы көтөрмочу болуу ийгилигине алып келет.

Жогорудагы окумуштуулардын ойлоруна таянып, коллокацияны билүүнүн зарылчылыгын айтуу менен биз англис тилин чет тили катары үйрөнүүчүлөр үчүн аны үйрөнүү – бул актуалдуу тил маселелеринин бири деп эсептейбиз. Коллокацияны кыргыз тилдүү тайпаларда кантит эффективдүү окутуу жана андагы күтүлүүчү кыйынчылыктарды жана аларды жоюунун жолдору жөнүндө сөз кылабыз.

Коллокацияны үйрөнүүдөгү төмөндөгүдөй күтүлүүчү кыйынчылыктар жана аны жоюу үчүн сунуштарды белгилеп өтөбүз:

1. Англис тилин ЧТ катары үйрөнүүдө кездешүүчү тилдик маселе бул алардын жакын синоним сөздөрдү өзгөчө алардын коллокациясы аркылуу түшүнүү болуп эсептелет. Өтө жакын синоним сөздөр булар окшош мааниге ээ, бирок ар түрдүү айкашууга ээ болгон сөздөр. Бардык эле мааниси өтө жакын синоним сөздөр бардык сөздөр менен айкаша бербейт. Мисалы, *strong – powerful* – кайраттуу - күчтүү эң жакын маанидеги синоним сөздөрдөн болуп эсептелет, бирок *strong tea – powerful computer*, *кайраттуу чай – күчтүү компьютер* деп колдонулуп коллокацияны жакшы билбөө маселесине алыш келет. Бул эки сөз бир маанини түшүндүргөн сөздөр болгону менен, лексикалык ички маанисине карай бардык сөздөр менен ошол маанини бере албайт. Ал эми кыргыз тилинде кайраттуу чай дей албайбыз коюу чай деп, бирок күчтүү компьютер экен деп колдонообуз. Демек, синонимдердин семантикалык айырмачылыктарын жана алардын айкашуу жолдорундагы өзгөчөлүктөрүн билбөө да тил үйрөнүүчүлөргө кыйынчылык жаратат;

2. Коллокациянын англий тилин экинчи чет тили катары үйрөнүүдө, ал тилде туура сүйлөө, жазуу жана информация алуу да ролу бар экендигине макул болуу менен, англий тилин ЧТ катары үйрөнгөн тайпаларда студенттер үчүн коллокацияны ажырата билүү жана табуу кыйынчылык жаратуу менен сөз айкаштарын практикада туура эмес пайдалануу жактары көбүрөөк деп айта алабыз . Мисалы, *fast* – тез деген сын атооч сөз *cars* – машиналар деген сөз менен айкашат дагы, *glance* – *көз караш* деген сөз менен айкаша албайт – *fast cars* – *ылдам машиналар/quick glance* – *ылдам көз караш* деп айтылбайт. Мисалы, (*Тиркемедеги 4.1.3.- таблицаны караңыз*)

Жогорудагы мисалдар далилдегендей, англий тилинде сөз айкаштарын каалаган эле сөз менен айкаштырып түзүп сүйлөөгө болбойт, сөз айкаштарын жасоодо, сөзсүз, алардын лексикалык- семантикалык мазмунуна көңүл буруу маанилүү. Албетте, студенттерге мындай билимдин жетишсиздиги тилдик

маселени пайда кылыш, сөз айкаштарын туура эмес жасоого жана колдонууга алыш келет;

3. Бардык эле тилдердеги коллокацияларды (сөз айкашын) үйрөнүү окуучулардын оозеки жана жазуу кебинин байышына өбөлгө түзөт. Англис тилинде кээ бир коллокациялар туруктуу же болбосо күчтүү, ал эми айрымдары болсо ачык формада бир маанини берүү үчүн бир компонент ар түрдүү сөздөр менен айкашуусу мүмкүн. Мисалы, *take a photo*, сүрөткө тартуу – бул күчтүү коллокацияга ээ, ал эми ошол эле кезде *keep to/stick to the rules* – эрежеге таянуу деген сөз айкаштары андай күчтүү эмес болуп эки формасы тен бир зат атооч менен айкашып келет. Мисалы, (*Тиркемедеги 4.1.4.- таблицаны караңыз*)

Ал эми жогорудагы таблицада көрсөткөн далилдерге таянуу менен биз англий тилинде лексикалык-семантикалык маанилерине карай сөз айкаштары туура келген эле синоним сөздөр менен айкаша алbastыгын жана ал айкашуудагы сөздөрдүн лексикалык валенттүүлүк касиетине да көз каранды болот деп айта алабыз. Себеби англий тилинде *look* жана *watch* этиштери синоним сөздөр болуу менен кыргыз тилинде *кароо*, тиктөө дегенди билдирет. Бирок лексикалык мааниси боюнча *look* этиши – *бир нерсени кароону*, ал эми *watch* этиши көрүүнү туюндурат. Албетте, студенттерге мындай билимдин жетишсиздиги тилдик маселени пайда кылыш, сөз айкаштарын туура эмес жасоого жана колдонууга алыш келет. Сүйлөө кебинин стилдик жактан тайкылыгына, логикалык ырааттуулуктун жоктугуна алыш келет;

4. Ал эми чет тилин үйрөнүү учурунда коллокацияны татаал сөздөрден жана идиомалардан айырмалоо дагы студенттер үчүн көптөгөн кыйынчылыктарды жаратат. Ошондуктан окутуучулар үчүн студенттерге татаал сөздөрдү жана идиомалардын айырмачылыгын түшүндүрүү зарыл. Англис тилиндеги татаал сөздөр да кыргыз тилиндегидей эле эки же андан ашык сөздөрдө сөз бирдиктеринен түзүлүп, кээде дефис менен ажыратылып, кээде бирге жазылат. Мисалы, *car park* – машина коюучу парк, *post office-post*, *narrow-minded* – акылы тайкы, *tea pot* – чай демдөөчү чайнек;

5. *Идиомалар* - бир нече компоненттен турган сөз бирдиги жана алар өз өзүнчө эмес жалпы маанини берген туруктуу сөз айкаштарынын бир тобу болуп эсептелет. Мисалы, *pass the buck – is an idiom meaning “to pass responsibility for a person to avoid dealing with it oneself”* – өзүн жоопкерчиликten алыстаттуу максатында бирөөгө жүктөп салуу маанисинде-куйругун түйүп качуу. Бул идиома эки компоненттен туруу менен бир ишти башка адамга оодарып салуу деген маанини берет. Студент коллокацияны идиома же татаал сөздөр менен адаштырат;

6. Коллокацияны жакшы билбegenдикten компоненттердин түгөйүн туура эмес тандоо, мисалы, *do, make* (*жасоо, аткаруу*) этиштери англис тилинде экөө төң синоним сөздөр болуп кыргыз тилинде жасоо дегенди билдиргени менен ал сөздөрдү бардык эле сөздөр менен айкаштырып, каалагандай колдонууга болборт. Мисалы, *do housework – уй жумушун аткаруу бирок make friends* – достошуу синоним сөздөр менен айкашып келип, лексикалык интерференцияны пайды кылат.

7. Студенттин англис тилинде сөз байлыгы жарды болуусу да коллокацияны үйрөнүүгө жана колдонууга өз кедергисин тийгизбей койборт;

8. Тексттерди жана диалогдорду окуп түшүнүүдө, сөздөрдү сөз айкашы катары контексте окуп түшүнбөстөн, аларды сөздөр катары кароо менен текстти окууда көп убакыт талап кылуу менен аны жеткиликтүү түшүнө албайт;

9. Жазуу иштерин (жат жазуу, дилбаян) жазууда жана англис тилин угуу жолу менен үйрөнүүдө, эгерде студенттин сөз айкашы боюнча билими начар жана жеткиликтүү болбосо ал жакшы ийгиликке ээ болборт. Туура эмес жазат жана оюн логикалык жактан туура айтып жеткире албайт. Мисалы, студент жат жазуу учурунда көбүнчө предлогдуу сөз *айкаштарын I am interested in, He is proud of* деген сүйлөмдөгү сөз айкаштарын жакшы билсе туура жазат жана так түшүнө алат;

10. Студенттердин сөздүк запасы (коллокация) аз болсо, котормо иштеринде, презентация жасоодо жана публикада терс таасирин тийгизет;

11. Англис тилинде студент контекстке туура келген сөздү, жана сөз айкаштарын табууда жана алардын предлогдор менен айкашуусундагы туура келген коллокациялык компетенциясынын жетишсиздиги да терс таасирин тийгизип, адашууну пайда кылат. Мисалы, кээ бир сөз айкаштары такыр эле предлогсуз эле айкашууга ээ; Мисалы: *to go home – уйгө баруу эч кандай предлогсуз колдонулат*, ал эми *to depend on – бирөөгө көз каранды болуу* деген сөз айкашын студент *to depend in* деп колдонсо, контексттеги семантикалык-логикалык мааниси да түшүнүксүз болуп калат. Бул студенттин сөз айкашы боюнча билиминин начардыгын көрсөтөт;

12. Англис тилиндеги кээ бир сөз айкаштары кыргыз тилинде бир эле сөз менен берилет. Мисалы, *get divorced* – ажырашуу, *have lunch* – түштөнүү, *make friends* – достошуу;

13. Кыргыз тилдүү студент англис тилин которуу учурунда да ар түрдүү кыйынчылыктарга дуушар болот. Мисалы, жатыш жөндөмөдөгү (-да) сөздөр (*Бишкекте, уйдө, короодо, дүкөндө ж.б.*) англис тилинде (*In Bishkek, at home, in the yard, in the shop*) ар түрдүү предлогдор менен берилет. Ошондуктан аларды эстеп калуу да негизги кыйынчылыктардын бири болуп эсептелет (*Тиркемедеги 4.1.5.- таблицаны караңыз*).

14. Англис тилиндеги сөздөрдү кыргыз тилине сөзмө-сөз каторсо, туура эмес жыйынтык берет, себеби англис тилиндеги бизнес жааты дагы коллокацияга өтө бай. Эгерде бизнестик жана дипломатиялык иштерди алып барууда коллокациялык байлыгы жарды болсо, туура эмес катормо жасоого алып келет, натыйжада туура эмес келишимдер түзүлүшү мүмкүн же айрым бир пикир келишпестиктер жарагат. Мисалы, 1. *Let's write up your contract* (*Келиңиз сиз менен биз контракт түзөлү*). 2. *Just key in your PIN at the ATM and you can make a deposit* (*Банкоматтагы пинк кодунузду жазып (терип) эле сиз акчаны ала аласыз*). Биз жогорку мисалды катормонун туура варианты катары бердик, бирок студент башка жол менен ар бир сөздү өз-өзүнчө тике каторуп коюшу толук мүмкүн;

15. Англис тилиндеги сөздөр кыргыз тилине караганда полисемантикага ээ болгондуктан, бир эле сөз бир нече сөздөр менен айкашып, студенттерди адаштырууга алыш келет жана эстөөгө кыйынчылык туудурат. Мисалы, *to go abroad*, *to go by train*, *to go skiing*, *to go swimming*, *to go mad and others* – чөт өлкөгө баруу, поезд менен баруу, лыжса тебүү, сууга сүзүү, акылдан адашыу, ачка журуү жана башка көптөгөн предлогдор менен айкашып келген сөз айкаштары бар. Сөздүктөгү маанилери боюнча анализ жасап көрсөк; *to go – бар* этиши 27 маанини билдирип, предлогдор менен айкашып, ар түрдүү сөз айкаштарын жасай алат (*Тиркемедеги 4.1.б. – таблицаны караңыз*).

16. Англис тилин үйрөнүүдө студенттердин (коллокация боюнча) грамматикалык, лексикалык жана синтаксистик жактан билими жарды болсо, тексттин, сүйлөмдөрдүн мазмунун түшүнүүгө тескери таасирин тийгизет. Мисалы, *I go to school every day by bus* (*Мен мектепке ар күнү автобус менен барамын*). Мында студент мектепке баруу деген этиштик сөз айкашын башка предлог менен чаташтырып койсо, *I go after/in school* анда ал сүйлөмдөгү синтаксистик структура да бузулуп, контексттик мазмунга да өз кедергисин тийгизет;

17. Студент сөздөрдөгү тыбыштарды туура айтуу учун да (фонетикалык жактан) коллокациялык компетенциясын өнүктүрүү керек (мисалы, тыбыштарды айтуу, айырмалоо ж.б.)

Англис тилин ЧТ катары кыргыз тилдүү тайпаларда сөз айкаштарын, этиштик сөз айкаштарын үйрөтүүдө жана үйрөнүүдөгү проблемаларды кантип чечүүнүн маанилүү жолдорун жана аларды аудиторияда эффективдүү үйрөтүүнүн ыкмаларын сунуштадык. Көптөгөн анализдердин негизинде төмөнкү усулдарды ылайыктуу деп тандап алдык. Жаңы сөздөр жана сөз айкаштары грамматика бөлүгүндө түшүндүрүлүп, бирок алар (кеп ишмердүүлүгүнүн) жазуу, окуу, сүйлөө жана угуу иш-аракеттеринде практикаланды.

Англис тилинде коллокацияны окутуу боюнча көптөгөн изилдөөлөрдүн ээси Л.Майкл (Michael Lewis, 1993) “The lexical approach” деген эмгегинде

лексикалык жолдун эффективдүүлүгүн баса белгилеген [196, 95-б.]. Ошондой эле белгилүү усулчу Ж.Скривенер (Jim Scrivener, 2011) өзүнүн “Learning Teaching” деген әмгегинде лексика менен грамматика байланышта келет, ал эми сөзгө караганда лексика өзүнүн чөйрөсүнүн кенендиги менен айырмаланарын белгилеген. Лексика жалпы сөздөрдү, сөз айкаштарынын жеке маанилерин, туруктуу сөз айкаштарын, тилдеги даяр формадагы фразаларды (chunks) камтыса, грамматика болсо тилдеги жалпы эрежелерге баш ийүү менен сөз айкаштарынан жаңы фразаларды жана сүйлөмдөрдү түзө алат дейт [207, 187-б.].

Окумуштуу Д.Willis айткандай, англис тилиндеги лексикалык бирдиктерди окутуу студенттерге жетишкендиктерди алыш келет. Д.Вилис (Willis, D, 1990) тил үйрөнүүчүлөрдүн натыйжалуу билим алуусу сөздүн маанисин түшүнүүсүнө байланыштуу жана ал түшүнүктүү ассимиляциялоо процессине убакыт керектелет деген жыйынтыкка келген [213, 33-б.]. Ал эми белгилүү окумуштуу жана англис тилинде коллокацияны үйрөтүүнүн чебери болгон М.Люис (Michael Lewis, 1993) болсо бул ойлорду жактап, лексикалык жол негизинен үйрөнүүчүлөрдүн сөздөр жана сөз айкашы боюнча билимин жогорулатууга багытталгандыгын белгилейт. Анда тилди түшүнүүнүн маанилүү бөлүгү, бул лексикалык фразалар катары chunkstarды (даяр сөз айкаштар) жаратып, ал эми ошол chunkstar болсо грамматикалык жактан аларды куруучу материал катары кызмат кыла тургандыгын айтып өткөн [196, 95-б].

Жогорудагы белгиленген теориялык, практикалык анализдерди жана күтүлүүчү кыйынчылыктарды эске алыш, биз англис тилиндеги коллокацияларды окутуунун лексикалык жолун маанилүү жол катары тандап алдык. Эгерде студенттин грамматикалык компетенциясы жеткиликтүү болуп, бирок лексикалык билими начар болсо, анда ал оюн толук билдири албай логикалык жактан жарды кылып берүүсү мүмкүн. Студенттин сөз жана коллокация байлыгы анын грамматикалык жактан туура сүйлөмдөрдү түзүп, аларды контексттерди түзүүсүнө чийки зат катары кызмат кылат да толук даяр

продукцияны жаратууга жардам берет. Ал эми контексттер жазуу, сүйлөө, окуу жана угуу иштеринде практикаланып ишке ашат. Коллокацияны лексикалык жол менен окутууга грамматиканы окутууга караганда басым жасоону белгилей кетүү зарыл. Себебитилдеги даяр сөз айкаштарын жакшы билүү студенттин грамматиканы түшүнүүгө, өздөштүрүүгө жардам берет. Практикада тил үйрөнүүдө биз тандаган ыкмаларды сунуштайбыз:

1. Студенттерге алгач мотивациялоо жолу менен алардын чыныгы англис тилин сүйлөөчүлөрдөй деңгээлге жетүү үчүн сөз айкаштарын жаттоо керектигин жана алардын сөз айкаштары боюнча билими жеткиликтүү болсо, ошончолук алардын англис тилиндеги сүйлөөсү да жогору болооруна ынандыруу керек. Мисалы, аларга бир текстти окууга берүү менен экинчи жолку тапшырмада тексттеги активдүү сөз айкаштарынын астын сыйзырып жана аны кийинки оозеки диалог же ролдук оюндарда пайдалануусу аркылуу да жогорулатуу менен сөз айкаштары сүйлөмдөрдү түзөрүн, ал эми сүйлөмдөрдүн тизмегинен параграфтар тексттерди пайда кыларын түшүндүрүү керек .

2. 1) студенттерге коллокация деген эмне экендигин түшүндүрүү;

2. 2) аларды кантип жазып алууну жана эстөөнү үйрөтүү менен, жазуу жана сүйлөө ишмердүүлүгүндө практикалап, акырында алардын ишин текшерип, сөз айкаштарын канчалык туура колдонгонуна жараша баалоо керек; окутуучу кайсы сөз айкаштары өтүлүүчү темага лексикалык же грамматикалык материал катары туура келерин тандоосу зарыл;

3. Орто деңгээлдеги кыргыз тилдүү тайпалардагы грамматикалык сабакта *коллокация* деген эмне экендигин жана алардын кайсы сөз түркүмдөрү менен коллокациялык валентүүлүгү күчтүү экендигин түшүндүрүүгө болот. Этиштин, зат атоочтор, сын атооч жана тактоочтор менен айкашуусу, кээ бир сөз айкаштары туруктуу түгөйлөргө ээ экендигин жана сөздөрдү эске сактоодо ошол түгөйлөрүн унутпоого жана алар аркылуу тилди туура жана так сүйлөөгө жетишерин түшүндүрүү менен бирге ар түрдүү иш-аракеттерди аткартууга болот;

4. Жогорку деңгээлдеги студенттерге коллокациянын типтерин түшүндүрүү менен көптөгөн иш-аракеттер аркылуу жаңы сөздөрдү жаттоодо, тексттерди, диалогдорду окуп түшүнүүде, угуп түшүнүүдө, ар түрдүү тилдик ТОЕФЛ сыйктуу экзамендерде, жазуу иштерин: жат жазуу, дил баяндарды жазууда чоң салым кошорун жеткирүү керек жана аларга мотивациялык ар түрдүү аудиториялык иш-аракеттерди жүргүзүүгө болот. Мисалы, дил баянды жазуудан мурда студенттерге маалыматтарды чогултуу тапшырмалары берилет. Андан кийин мээ чабуулу учурунда ошол темага байланыштуу сөз айкаштарынын тизмегин кластер же тизмек түрүндө эске келген сөздөрдү жаздырыбыз. Керектүү гана тизмектерин тандап, керексиздерин сыйып салуу менен биз студенттерди дил баян жазуу ишине даярдап, ал сөз айкаштарын сүйлөмдөрдө берүүгө үйрөтөбүз. Мисалы, *How I can be a good person, How can be healthy, What is a good type of life* жана башка өтүлгөн сөз айкаштары жана сөздөрдү камтыгандай же студенттер үчүн жакын темаларды сунуштоо менен ишке ашырууга болот;

5. Академиялык деңгээлдеги тайпаларда болсо, коллокацияны контексттен жана аларды сөздүктөр аркылуу үйрөнүү керектигин да айттуу пайдалуу.

6. Кыргыз тилдүү тайпадагы студенттерге англис тилиндеги сөздөр көп маанилүү экендин, тексттеги контекстти түшүнүү үчүн сөздөрдү жана сөз айкаштарын өздөштүрүү керек. Сөздүктөрдөн сөздөрдү табууда да, сөз айкаштар жардамга келет. Мисалы, бир эле сөз бир нече сөздөр менен сөз айкаштарын жасай алат жана алар ар түрдүү лексикалык маанини беришет. Мисалы, *way* деген сөз төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ. Мисалы, (*Тиркемедеги 4.1.7. – таблицаны караңыз*).

7. Аларга кээ бир англис тилинде көп колдонулуучу сөз айкаштарын салттуу окутуунун ыкмасы деп эсептелгени менен аларды жаттоо тапшырмаларын берүү жолу менен да машыктыруу иштерин жүргүзүү бол англис тилин кыргыз тилдүү тайпаларда, сүйлөө кебиндеги жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө багытталган аудиторияларда натыйжаларга ээ.

Сөз айкаштарынын тизмегин жаттап келгенден кийин ал сөздөр студенттердин текстти, диалогдорду, макалаларды окууда жана керек болсо оозеки презентацияларындажана жазуу иштерин жазууда чоң салымын кошоооруна ишенидирүү керек. Ошондуктан англис тилин үйрөтүүдө, белгилүү тема боюнча активдүү сөздөр жана сөз айкаштары үйрөтүлүп андан кийин гана ошол тема боюнча ар түрдүү иш-аракеттер аткарылат. Себеби, бул ыкма ал тема боюнча тил жаатында гана эмес, контексттик мазмунду түшүнүүгө да жардам берет. Студенттер жогорку сөздөрдү окутуунун схемасында көрсөтүлгөндөй лексика өзү коллокация жана өзүнчө турган сөздөр жана туруктуу эки же андан ашык сөз айкаштарынан сырткары англис тилиндеги даяр формада колдонулуучу Chunks тар да бар. Мындай формадагы сөз айкаштарын өз алдынча иш катары жаттоого берүү менен алардын кандай жаттагандарын жана эффективдүү пайдалана ала тургандыгын аудиторияда сүйлөө жана жазуу иш-аракеттеринин жыйынтыгы менен баалоого болот. Мисалы, эгерде сиз “*My working day - Менин жумушчу күнүм*” деген темада өзүнүн күнүн презентациялоо жолу менен айтып берүүгө берсениз, анда сиз студентке алдыңкы сабакта бул темага тиешелүү этиштерди жана сөз айкаштарын түшүндүрүп берсениз болот. Мисалы, “*My working day*”- “Менин жумушчу күнүм” деген тема боюнча төмөндөгүдөй этиштик сөз айкаштарын үйрөтүүгө болот. Мисалы, (*Тиркемедеги 4.1.8.-таблицаны караңыз*). Мындай ыкма студенттердин билген сөз айкаштарын өз ойлорун логикалык жактан шайкеш келтирүү менен грамматикалык жактан туура жазууга жана лексикалык жактан туура келген сөз айкаштарын тандоого жардам берет. Жогорудагы таблицада берилгендей кылыш сөздөрдү жаттоо жана аларды англис тилинде жазуу, угуу, окуу жана сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн естүрүүдө да жардам берет;

8. Англис тилин ЧТ катары үйрөнүүчүлөр үчүн английс тилинен кыргыз тилине которууда жана аны түшүнүүдө лексикалык жактан кээ бир сөздөр сөз айкашы аркылуу ар түрдүү предлогдор же башка жолдор менен берилүүсүн түшүндүрүү керек, өзгөчө студенттер үчүн кыйынчылыктарды жараткан бул

предлогдордун (жандоочтордун) ар түрдүү сөз айкаштарында кыргыз тили агглюнативдүү тил болгондуктан – *de-*, *da-*, *de* ж.б мүчөлөр менен берилет да, ал эми англис тили флексивдүү тил болгондуктан – *in*, *at*, *on* берилерин үйрөтүү үчүн аларды ар түрдүү иш-аракеттер аркылуу калыптандырууга болот. Аларды таблица түрүндө түшүндүрүп, мисалдарды кийин белгисиз тексттен предлогдуу этиштик сөз айкаштарын жуп менен иштөө аркылуу жазып чыгып, аларды кыргыз тилине которуу иштерин жүргүзүп, ал эми үй тапшырмасына 10 предлогдуу этиштик сөз айкашын пайдаланып, белгилүү бир темада жазуу ишин аткаруусун же диалог, презентация жасоо формаларын сунуштоого болот;

9. Студенттердин сөз кебин жана сабаттуулугун өстүрүү максатында коллокацийларды жаттатуу менен алардын эске тутуусун текшерүү максатында ар түрдүү белгилүү темада ошол сөз айкаштарын камтыган текстти же сөздөрдү жат жазуу катары жаздырып же текшерүү жолу менен берсе болот. Же ал сөз айкаштарын ар түрдүү интерактивдик оюндар аркылуу да текшерүүгө болот. Мисалы, *Hangman* мында студент доскага тескери карай отурат да калган окуучулар мугалим көрсөткөн сөз айкашын табууга ага жардам беришет, *Bingo* оюнун уюштурууда студенттерди 3-4 тайпага бөлүп ар бир тайпага окшош эле сөз айкаштарынын тизмектерин эки бөлүккө ажыратып берип аларды туура келтирип табуусуна тапшырма беребиз. Кайсы тайпа биринчи бүтсө *Бинго* деп кыйкырат. Андан кийин аны жалпы аудитория менен текшеребиз;

10. Англис тилиндеги угуу иштеринде дагы студенттердин англис тилин жакшы түшүнүүсү үчүн биринчиiden, аларга ошол тексттерди же диалогду угузуу учурунда сөз айкаштарын жазып алууга жана андан кийинанын ичинен аларды таблица аркылуу этиштик жана атоочтук деп классификациялоого үйрөтүү жолу менен аларды угуу учурунда да сөз айкаштарын айырмалоо жана аларды билүү да негизги ролду ойнойт. Аларды бир нече иш-аракеттер аркылуу сөз айкаштарын айырмалоого машыктыруу керек. Мисалы, аларды жазып алуу же астын сыйзуу аркылуу;

11. Студенттер үчүн көп сөз айкашын туура пайдаланууда кыйынчылык жараткан тилдик маселелерден болуп *do housework*- үй жумушун аткаруу бирок *make friends* - достошуу синоним сөздөр менен айкашып келип, лексикалык интерференцияны пайда кылаарын жана студенттерге аларды пайдаланууда өтө сак болууну үйрөтүү керек . *Do – Make* этиштери бирдей жасоо, аткаруу дегенди билдириет, бирок алар бардык сөздөр менен айкаша албайт. Студенттерге айырмачылыгын бир нече мисалдар менен түшүндүргөндөн кийин, аларга өз алдынча иш катары аларды жаттоого берип жана ал сөз айкаштарын текшерүү максатындаар түрдүү жазуу, сүйлөө жана башка көндүмдөргө багытталган тапшырмаларды берип, негизги басым сөз айкаштарынын туура колдонуусу экендигин студенттерге алдын-ала айттуу керек;

12. Студенттерге ар түрдүү негизги тапшырма көрсөтүлгөн иш-аракеттерди берүү да пайдалуу. Мисалы, *Case Studies*, *ролдук оюндар*, *диалогдор*, *интервьюлар* жана башка иш-аракеттер;

13. Академиялык жана билим деңгээли жогорку тайпаларда окутуучу англис тилинде кенири кездешүүчү коллокациялардын тизмесин сунуштоо менен аларды эске сактап жана келечекте туура жана так сүйлөөгө жардам бергидей максатта ар түрдүү тексттерде жана диалогдордо, көнүгүүлөрдө окутуунун интерактивдик жолдору менен англис тилин коммуникативдик жол менен үйрөнүү аудиториясында да ишке ашырса болот;

14. *Dictogloss* аркылуу окутуучу бир окуяны окуп берүү же угузуу жолу менен да студенттерге негизги сөз айкаштарын угуу учурунда жазуу жана аларды кайра тексттин оригиналы менен салыштырып жазуу жолу менен үйрөтүү да пайдалуу. Текстти эки жолу угушкандан кийин студенттерге тексттин оригиналын берип бош орундарды сөз айкаштары менен толтуруу аркылуу эстешет. Андан кийин тексттин тууралыгын аудитория менен текшерип өздөрүнө ушул темага жакын темада ангеме жазып келип аудиторияга айтып берүүсүн жана сөз айкаштарынын астын сыйзууну унупаш керек;

15. Англис тилиндеги фильмдерди көрсөтүү менен этиштик сөз айкаштарын эффективдүү үйрөтүүгө болот. Мисалы, *Мистер Бин жана үнсүз Чарли Чаплиндин* кинолору да студенттердин коллокация кебин өстүрүүгө чоң жардам берет. Мисалы: студенттер көрүү учурунда этиштик сөз айкаштарын тизмектеп, андан кийин аларды пайдалануу менен фильмди айтып берүү жолдору маанилүү ыкмалар. Англис тилинде сөз айкаштарын пайдалуу үйрөтүүнүн жолдору, ыкмаларынын практикада түрлөрү көп. Бирок алардын арасынан эң эффективдүүсүн тандоо бул окуутуучунун билимине, талантына, чыгармачылыгына, тажрыйбасына байланыштуу болот.

Жыйынтыктап айтканда, биз жогорудагы англис тилин экинчи чет тили катары кыргыз тилдүү тайпаларда коллокацияны үйрөтүүнүн зарылчылыгын эске алыш, аны үйрөтүүдөгү жана үйрөнүүдөгү тилдик кыйынчылыктарды жоюунун жана аны кантип калыптандыруу керектигин айтып өттүк. Айрым бир иш-аракеттерди жана интерактивдүү ыкмалардын сабактарда пайдаланылып, жакшы натыйжасын берген усулдарды сунуштадык. ЖОЖдордо окутуу процессинде практикаланган иштердин натыйжасын, жыйынтыгын берүүгө аракет кылдык.

4.2. Сөз айкаштарындагы тилдик интерференция жана аны прогноздоонун жолдору

Ар бир студент, окуучу, бүтүрүүчү жана кызматкер чет тилин, анын ичинен англис тилин, үйрөнүүсү коомдун талабы болуп келүүдө.

Көп тилдүүлүк студенттердин жана тил үйрөнүүчүлөрдүн жергиликтүү жана чет өлкөлөрдөгү эмгек базарындагы атаандаштыкка жана билим алууга туруштук берүүгө жана калыптанууга инструмент катары кызмат кылат. Ошондуктан ЖОЖдо азыркы баллондук үч тепкичтүү билим берүүдө да чет тилин, анын ичинде англис тилин, үйрөтүүгө басым коюлуп, иштер жүргүзүлүүдө.

Жогорку окуу жайындагы көп жылдык практика көрсөткөндөй англис тилин окутууда студенттин эне тилинин тийгизген таасири табигый көрүнүш

катары **тилдик интерференция** актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. Бул маселе студенттин оозеки жана жазуу кебинде даана байкалат. Ал эми чет тилин үйрөнүүдө тилдик интерференция процессин эне тилин жардамчы, таяныч тил катары эффективдүү уюштуруу зарыл. Бул максатты практикалоо үчүн англис тилин үйрөнүүдө кыргыз тили эне тили болгон студенттерде пайда болгон негизги маселелерди изилдөө жана аларды жоюунун жолдорун аныктоо керек.

Тилдик интерференция маселеси тилчилерди гана кызыктырбастан, башка илимдин тармактарында курс катары да окутулуп келүүдө. Бул маселени окутуунун баалуулугу дүйнөлүк илимдин, маданияттын, техниканын жана технологиялардын заманбап өнүгүүсүндөгү билимге болгон практикалык талап болуп эсептелет. Ошондуктан биз дагы илимий ишибиздин актуалдуулугунун бири ушул маселе деп белгилөө менен, жогорку окуу жайларында англис тилинин окутуучусу багытында гана эмес, башка котормочу, гид-котормочу, юрист, бизнес жана менеджмент ж.б кесиптик багыттарга да “Тилдик интерференция” курсун практикалоону алгылыктуу деп эсептейбиз.

Интерференция (лат. Inter – өз-ара, жана ferio – тиешелүү, жакындайт) – кош тилдүүлүктөгү тилдер системасынын байланышы. Алар башка тилди үйрөнүүдөн жаракат да, ошол тилдин системасы менен нормасынан четтең, тилдик каталарды пайда кылат. Интерференция эки тилде сүйлөгөн адамдын тилинде башка тилдеги сөздөрдүн акцент менен айтылышы же эне тилдин таасири астында экинчи тилдин нормасынын жана грамматикалык туура системасынын бузулушу катары мүнөздөлөт. Ал *туруктуу* жана *туруксуз* болушу мүмкүн. Интерференция тилдин бардык бөлүгүнө мүнөздүү, бирок фонетикада көп байкалат.

Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктө “*интерференция*” феноменине төмөндөгүдөй аныктама берет: “Интерференция” (от лат.inter- между собой, взаимно и “ferio” – касаюсь, ударяю) - взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при контактах языков,

либо при индивидуальном освоении неродного языка; выражается в отклонении от нормы и системы второго языка под влиянием родного” [<http://slovar.cc/rus/linguist/1465836.html>].

Интерференция – эне тили менен үйрөнүп жаткан тилдердин дифференциалдык белгилеринин аралашып кетүүсү [111, 104-б.].

Тилди үйрөнүп жаткан адамдын эне тили чет тилин үйрөнүүдө таасириң тийгизбей коё албайт. Чет тилдерин үйрөнүүдөгү жана окутуудагы интеренференция маселеси боюнча жалпы эле тил илиминде көптөгөн көз караштар бар.

Окумуштуу, стилист В.А.Виноградов, *интерференция* кош тилдүүлүк шартында тилдик системалардын, бир тилдеги структуралардын же элементтердин өтүп кетүүсүнүн негизинде келип чыккан өз ара катышы деп эсептейт [43, 197 б.].

А.А. Аракин салыштырма типология жана англис тилин чет тили катары окутуунун усулу жөнүндө изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Көбүнчө туура эмес тандап колдонуу үйрөнүп жаткан чет тилинде эне тилинин таасири астында көптөгөн каталар пайда болот. Окумуштуу каталар боюнча жүргүзгөн анализинин негизинде аларды эки топко бөлгөн: 1) өтүлгөн материалды жакшы өздөштурбөгөндүктөн келип чыккан каталар. Ал каталарды бышыктоо жолу менен жоюуга болот; 2) эне тилинин чет тилин үйрөнүүдөгү таасириң пайда болгон туруктуу каталар [14, 248-б.]. А.А. Аракин студент тилди абдан жакшы үйрөнүп калган учурга чейин тилдин бардык структуралык деңгээлдеринде тең эне тилине тиешелүү мыйзам-ченемдүүлүктөрдүн таасириңде сүйлөйт деген ойду берген. Ошондой эле окумуштуу тилдердин ортосундагы интерференция маселеси келип чыгат деп белгилеген [14, 250-б.].

Тилчи Е.М. Верещагин болсо эне тили чет тилин колдонууга таасириң тийгизгендиңтен, бир тилдин кээ бир элементтеринин экинчи тилге өтүшү жана интерференция түшүнүктөрү адамдын бардык иш- аракетинде байкалат жана анын жыйынтыгы онтологиялык планда бул эки түшүнүк бирдей көрүнүш деп эсептейт[38, 17-б.].

Жогоруда белгиленген В.А.Виноградов (1954), Е.М.Верещагин (1966), В.Д. А.Аракин (1989), В.В.Алимов (2011) ж.б интерференция процесси тилди үйрөнүп жаткан адамдын сүйлөгөн тилдеринин бири-бирине тийгизген таасиринен келип чыгат деп белгилешет.

Салыштырма типологияда лингвистикалык маселелер көрүнүктүү орунду ээлейт. Кош тилдүүлүк маселеси салыштырылып жаткан тилдердин системасындагы окшоштук жана айырмачылыктарын аныктоо процесстери болуп эсептелет [33, 259-б.].

Салыштырма типологияны прикладдык дисциплина катары колдонуу чет тилдерин окутуу усулу аркылуу ишке ашат. Тилдердин системасын салыштырууда типология ар бир тилдин системалык өзгөчөлүгүн аныктайт. Салыштыруунун негизинде аныкталган окшоштуктар жана айырмачылыктарды көрсөткөн моделдер студенттерди такыр башка тил дүйнөсү менен таанышууга жардамчы материал катары кызмат кылат. Бул маселе Л.В.Щерба белгилегендей ар түрдүү структурадагы же текстеш эмес тилдерди окутууда негизги ролду ойнойт. Салыштырма типологиянын чет тилдерин үйрөтүүдөгү актуалдуу маселелеринин бири болуп тилдик интерференция эсептелет [168, 96-б.].

Чет тилдерди окутуунун методикасында интерференция маселеси окумуштуулардын арасында карама-каршы пикирлерди жаратууда. Азыркы чет тилдерин окутуу методикасында үч глобалдык психолингвистикалык гипотезалар (моделдер) бар. Алар: “контрастивдик”, “окшоштук” жана “тилдер аралык” гипотезалары [49,49-б]. Мындай гипотезалардын жактоочулары чет тилдерин окутууда интеренференцияга басым жасоонун зарылчылыгы барбы же жокпу деген ойлорду пайда кылат, себеби алардын оюу боюнча контрастивдик гипотезага таянуу менен чет тилин окутууда энетилден өзгөчөлөнгөн лингвистикалык көрүнүштөр чет тилиндеги каталарды пайда кылат деп белгилешет. Ал эми «окшоштук» гипотезасынын жактоочусу Н.Д.Гальскова чет тилин ошол тилди үйрөнүп жаткан

мамлекеттен алыс, табигый чөйрөдө окутулбагандыгы да каталарды жаратат деп билдирген [49, 53-б.].

Ал эми үчүнчү гипотеза боюнча чет тилин үйрөнүүдөгү каталар бул интерференциянын негизинде пайда болот жана ошол эле учурда тилдик материалдарды жана окутуунун каражаттарын, иш-аракеттерди жакшы өздөштүрбөгөндүктөн пайда болот. Мындай каталар студенттин чет тилин баарлашуу каражаты катары гана колдонуусунда кездешет.

Т.П.Цапко “интерференция – эне тилдеги окшош элементтеринин моделдерин алмаштыруу жана өзүнүн эне тилиндеги жана чет тилиндеги эки кодду жана эки түрдүү тилдик норманы толук айырмалай албашы” [156, 321-322-бб.].

Жалпылап айтканда, интерференцияны окутуунун жана аны прогноздоонун зарылчылыгы барбы же жокпу деген окумуштуулардын пикирлерин анализдеп келип, биз көп жылдык тажрыйбабыздан улам, интерференция маселеси боюнча студенттердин каталарын жоюуга үйрөтүү зарыл деп белгилейбиз. Айрыкча тилди жаңы баштоочулар арасында бул маселе – актуалдуу. Себеби бир тилде сүйлөп жатканда адамдын мээси талап кылышкан тилге бурулганы менен, эне тилиндеги система өз таасирин тийгизбей койбойт. Студент алгач эне тилинде ойлонуп, элестетип, андан кийин гана аны чет тилинде трансформациялап берүүгө аракет кылат. Демек, *тилдик интерференция маселесин изилдөө жана прогноздоо чет тилин, англис тилин окутууда зарыл.*

Тилдик интерференцияны прогноздоо үчүн студенттерге чет тилин үйрөтүүдө эне тилинин ролун жана анын ордун аныктоо зарыл. Чет тилин эне тилинин базасында окутуу өзүнүн *оң* жана *терс* таасирин тийгизет.

Оң таасири болуп студенттердин эне тили боюнча билими аналогиялык жол менен (салыштырып) окууга кызмат кылат. Бул учурда студенттер тыбыштарды айтууда, эне тилиндеги лексиканы пайдаланып, сөздөрдүн маанисин жана грамматикалык структураларды да салыштырып үйрөнүшөт. Мисалы, англис тилиндеги [ɔ:] тыбышы кыргыз тилиндеги [θ:] тыбышы,

этиштердин формасы, чактары менен салыштырып үйрөтүү да эффективдүү. Синтаксистик структураларды да салыштырып үйрөнүү пайдалуу.

Ал эми *терс таасири* болсо бул чет тилин окуп үйрөнүүдө жана окутууда эне тилинин системасы чет тилин үйрөнүүгө тилдик субстрат катары таасирин тийгизбей коё албайт. Мындай тилдик субстрат тилдин бардык деңгээлинде байкалат. Эне тилинин таасири астында көптөгөн гибриддик (майда) тилдер пайда болот. Мисалы, Pidgin English (в Восточном Китае и Японии), Beach- La- Mar English (на берегах Тихого океана), Kroo English (в Африке) ж.б [33, 158-б.].

Мындай майда тилдердин тыбыштарды айтуу, сөздөрдүн формасы жана тилдик конструкциялары англис тили бөтөн тил катары ошол элдин тилдик субстратынын тийгизген таасири менен түшүндүрүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, эне тилинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен тилдик интерференцияны төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүгүгө болот: **фонетикалык, семантикалык, лексикалык, грамматикалык, орфографиялык, стилистикалык, лингвистикалык аймак-тануу** жана **социалдык- маданий.**

Ишибиздин негизги максаттарынын бири болгон кыргыз тилдүү тайпаларда этиштик сөз айкаштарын окутуудагы пайда болгон интерференцияларды жана аларды прогноздоонун жолун аныктоо болгондуктан, грамматикалык, семантикалык жана лексикалык интерференцияларга маалымат берүү жетиштүү.

Грамматикалык интерференция

Чет тилин үйрөнүүдөгү грамматикалык интерференция морфологиялык жана синтаксистик болуп бөлүнөт. Англис тилин окутууда жана үйрөнүүдө алардын эне тили боюнча грамматикалык жактан (морфологиялык, синтаксистик) билиминин жетишсиздиги башка тилди үйрөнүүдө грамматикалык интерференциянын жаралуусуна шарт түзөт.

Америкалык окумуштуу Рандал Гвин (Randall Gwin) Кыргызстанда көп жылдан бери иштеп келип өзүнүн “A Way to Connect” деген англис тилин

окутуу үчүн жазган эмгегинде эгерде сиз чет тилин үйрөтүүнү кааласаңыз, анда сөзсүз грамматиканы сүйүү менен баштоонуз зарыл дейт. Грамматикасыз тил үйрөнүү мүмкүн эмес деген ойду берет жана өз кеңешинде алгач сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун билүү да зарыл деп белгилейт [204, 143-б.]. Демек окумуштуунун оюна мақул болуу менен биз дагы тил үйрөнүүдөгү көптөгөн каталар жана интерференциялар грамматикалык билимдин жетишиздигинен да келип чыгаарына ынандык.

Кыргыз тилдүү аудиторияларда негизги каталардын бири, англис тилиндеги жай сүйлөмдөгү сөздөрдүн орду болуп эсептелет. Себеби англис тилинде сүйлөмдөгү структура жай формада грамматикалык мыйзамга ылайык сөзсүз төмөнкү моделде болсо SVO, ал эми кыргыз тилинде сөздөрдүн орду эркин келет SVO, SOV же VSO¹.

1. Англис жана кыргыз тилдериндеги үч компоненттүү сүйлөмдөр структуранын ичинде изоморфтук жана жогорку денгээлде алломорфтук болуп түрдүүлүккө ээ. Мисалы, Англис тилинде: *I went to my medical man* [239, 12-б]. *I* – ээ, *went* – баяндооч, *to my medical man* – толуктоооч. SPO – ээ–баяндооч – толуктоооч. Кыргыз тилинде: 1) Данияр унчукпай келе берди. Данияр – ээ, унчукпай – бышыктоооч, келе берди – баяндооч [235, 222-б]. 2) Данияр арабасын токтото берип... [235, 223-б]. Данияр – ээ, арабасын – толуктоооч, токтото берип – баяндооч (SOP).

2. Англис тилинде жаксыз сүйлөмдөр *It am* атоочу жана *to be* жардамчы этишинин жардамы менен берилет. Кыргыз тилинде болсо бир эле сөз бир сүйлөмдү берет жана ал эч кандай жардамчы этишсиз эле жасалат.

Мисалы, англий тилинде: *It is evening* [239, 24-б.]. *It is spring*.

Кыргыз тилинде: *Кеч. Жаз. Жол алыс* [235, 213-б.]. – *It is far from here*.

3. Англис тилиндеги колдонулган *to have*, *to be* жардамчы этиштери менен түзүлгөн фразаларды колдонуудагы интерференция студенттерде көп

¹Лингвистикалык адабиятта жалпы кабыл алынган структурасы төмөнкүдөй кыскартуулар менен берилет. SVO (ээ, баяндооч, толуктоооч) жана SOV, Ошондой эле төмөндөгүдөй кыскартуулар да колдонулат: SPO жана SOP.

кездешет, себеби кыргыз тилинде *to be* кызматчы этиши жок. Кыргыз тилинин агглюнативдик тилдерден болгондуктан *to be* кызматчы этишинин функциясын атооч жөндөмөсүнө уланган жак мүчөберет.

Англистилинде: *I am a chemist* [239, 13-б.]. Мен аптекармын. *I am a student-* Мен студентмин. *He is a doctor* – Ал доктор. *He is 18.* Ал 18де.

Кыргыз тилинде: *Мен чоң үйдүн баласымын* [235, 196-б.]. *I was from the Big House* [237, 16-б.]. *My father was an old carpenter. After saying his morning prayer at dawn he went to work in the carpentry shop in the common yard, where he stayed till late in the evening* [237, 16-б.]. *Карыган атам жыгач уста,* колхоздун жүрүп турған ушул тақтай араба, шады араба баарысы дээрлик ошол кишинин колунан чыгып турат-таңда намазын окуп устаканасына кетет да, күн бата келет [235, 196-б.]. Жогорку мисалда Ч.Айтматовдун «Жамийла» чыгармасынын кыргызча жана Файнна Глаголеванын англис тилиндеги көрмосун салыштырып көрүп, биз англис тилиндеги *to be* жардамчы этишинин кыргыз тилинде кээде – мын, -мин, -быз, -сың жак мүчөлөрү жалганып берилсе, кээ бир учурларда эч кандай мүчөсүз берилгендигин белгилейбиз. Себеби көрмө ишинде көрмочунун негизги идеяны берүүгө аракет кылуусу жана көрорулуп жаткан тилдин грамматикалык интерференциясы да өз таасирин тийгизет да синтаксистик структуранын позициялары да ар түрдүү болот. Кыргыз тилиндеги көрмө бир узун сүйлөм менен берилсе, англис тилинде ал эки сүйлөм менен көрорулат. Ал эми *to have–бар* деген жардамчы этиши кыргыз тилинде *бар* деген сөз менен берилет. *George has a cousin* Жорждун эки бир тууган агасы *бар* [239, 15-б.]. *I had them all-* Менде бардыгы *бар* [239, 9-б.].

Жогорудагы мисалда көрсөтүлгөндөй *to have* этиши толук маанилүү этиш катары кыргыз тилинде *бар* этиши менен көрорулат жана бардык санда бир эле формада колдонулгандыктан, англис тилинде 3-жак жекелик санда *to have has* формасында берилет. Ошондой эле бул этиш жардамчы этиш катары англис тилинде чактардын жасалуу жолдорунда колдонулат. Бүткөн перфектик чактардын формаларында кызмат кылат. Мынданай айырмачылык да

грамматикалык интерференцияны пайда кылат. Мисалы: *I had walked into that reading-room a happy, healthy man* [239, 13-б.]. Мен ал окуу залына бактылуу жсана дени-сак адам катары келген элем. Бул сүйлөмдө to have этиши walked негизги этишине жардамчы этиш катары колдонулуп, окуянын өткөн чакта белгилүү бир мезгилге чейин бүткөндүгүн далилдейт.

4. Студенттер сүйлөмдөгү этиштик сөз айкаштарынын позицияларын туура тандоодо да адашууларды кездештируүгө болот. Ал эми этиш ядро катары сүйлөмдө башка сүйлөм мүчөлөрү этиштен мурда же кийин турушу мүмкүн. Англис тилинде тактооч сөз түркүмүндөгү этиштен кийин, ал эми кээде инверсияга учуралган кезде мурун колдонулуп калуусу мүмкүн. Ал эми кыргыз тилинде болсо тактооч этиштен мурда жайгашат.

Модель Verb + Adverb- (Этиш + тактооч)

Жогорудагы моделдегидей английс тилинде тактоочтор гана этиштен кийин келе альшат.

1. The diagnosis seems in every case to correspond exactly with all the sensations that I have ever left [239, 10-б.].

Бул мисалда биз to correspond is a verb, exactly – an adverb. Бирок английс тилинде тактоочтор этиштин астында да келип колдонулат.

Мисалы, 1. I got down the book, and read all I came to read; I idly turned the leaves, and began to indolently study diseases, generally [239, 10-б]. (verb).

2. We smiled sadly at one another ... [239, 15-б.].

3. *Idly-* adverb; *Turned-* verb

Жогорку мисал биздин английс тилинде тактоочтор этиштин алдында да келет деген ойго далил боло алат. Англис тилинде мынданай моделдеги сөз айкаштары ыкташуу синтаксистик байланышуу жолу менен айкашат. Ал эми кыргыз тилинде этиш жана тактооч да английс тили сыйктуу эле ыкташуу синтаксистик айкашуу жолу аркылуу колдонулат да, тактооч этиштин астында келип айкашат да төмөндөгүдөй модель менен берилет:

2 1 1 2

Adv+ Verb- Тактооч + Этиш

Мисалы, 1. Колхоз уюшулганда аталарыбыз короо-жайларды бир жерден жанаша тургузуушуптур [234, 5-б.].

4. – Айдай берсин, аны эмне карышкыр жейт беле!- деп, тиги чоң арабакечтерди туурап, чырт түкүруп, камчыны сүйрөй, жайбарақат тенгелип бастым [234, 10-б.].

5. Айыл арасындагы жигиттер, өзгөчө фронттон кайтып келгендер Жамийлага кызыгып, тийишип жүргөндөрүн алда нече байкагам [234, 10-б.].

1 2 1 2

Verb + Noun (Этиш+Зат атооч)

Бул моделдеги сөз айкашында этиш ядро, ал эми зат атооч болсо адьюнкт-багыныңкы компонент. Этиштер ар түрдүү физикалык иш аракеттик этиштер: *to write*- жаз, *to close*-жас, туюм этиштери: *to see* - көр, *to feel*-чөз, речтик этиштер: *to tell*-айт, *to describe*-сүрөттө боло алышат. Жогорку моделдеги сөз айкашынын адьюнктуу болуп зат атоочтун бардык түрлөрүү: конкреттүү, абстрактуу, жандуу жана жансыз зат атоочтор боло алышат.

Англис тилинде болсо бул модель боюнча этиш жана зат атооч жолу менен айкашат да, сөз айкашынын туруктуу ордун сактайт. Мындай модель боюнча англий тилинде зат атооч адьюнкт катары, ал эми этиш кернел – ядро катары келет. Мисалы, 1. Students would have no need “to walk the hospitals” if they had me [239, 12-б.].

1. I followed the directions, with the happy result- speaking for myself- that my life was preserved, and is still going on [239, 14-б.].

Жогорку мисалдарда to walk –этиш –ядро – кернел, the hospitals – адьюнкт, followed – этиш- ядро, the directions – адьюнкт. Ал эми кыргыз тилинде бул модель боюнча зат атооч бардык жөндөмөлөрдө туруу менен ал этиш менен синтаксистик башкаруу жолу менен айкашат да төмөнкүдөй модель аркылуу берилет:

2 1 2 1

Noun + Verb Зат атооч + этиш

Мисалы, *Анда биз, бир кур өспүрүм балдар, колхоздо араба айдал, сүү суугарып, чөп чаап, айттор, согушта салғылашып жаткан эр бүлөлөрдүн оор тушишүгү биздин мойнубузда* [234, 4-б.].

Бул мисалда араба – зат атооч – багыныңкы- адъюнкт, айдал- этиш – багындыруучу- кызматты аткарат жана багыныңкы компонент багындыруучу - этишке багынып тургандыктан же болбосо этиш адъюнкт менен башкаруу жолу менен айкашат. Ошондуктан кыргыз тилинде мындай модель Зат атооч + Этиш (Noun + Verb) структурасы менен берилет.

6. Кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилиндеги этиштик фразалық, башкача айтканда, предлогдук сөз айкашынын эне тилинде мындай этиштин айкашуу формасы болбостон, толук маанилүү этиш болуп калышы да тилдик интерференция маселесин жаратат. Мындай интерференциянын түрү эне тилинин тийгизген таасири менен жасалат.

Мисалы, *I would also like to comment (to comment on) the second part of the title. We don't have enough money to pay (to pay for) a flight.*

Англис тилиндеги to comment on кыргыз тилинде толук маанилүү этиш to comment менен берилет.

7. Англис тилиндеги этиш предлогдуу жана толук маанилүү предлогду талап кылбаган этиш катары колдонулат. Мындай модельдеги эки форма түрдүү маанилерди берет. Англис тилиндеги этиштердин мындай кубулуштары да грамматикалык интерференцияны пайда кылат. Мисалы, 1. *You go to the university, attend to (attend= go to) classes but you don't learn anything about real world.* 2. *Once, a shop assistant refused to attend (attend to=serve) her* [229, LS19].

8. Англис тилиндеги этиш предлогдуу этиш катары колдонулат, бирок студенттердин “to” бөлүкчөсү инфинитивдин бөлүкчөсү эмес предлог экендигин түшүнбөй калуусу да грамматикалык интерференция жаратат.

Мисалы, 1. *She had consented to marry (consented to marrying) him only after he had conducted a thorough search...* 2. *So when women prove their skills, men object to appreciate (object to appreciating) them and give (giving) them their*

due [229, LS19]. Мисалда көрсөтүлгөндөй consented to marry (consented to marrying) бул сөз айкашында “to” бөлүкчөсү marry инфинитивинин элементи эмес, ал предлогдуу этиш consented to фразалык сөз айкашынын компоненти болуп эсептелет.

9. Студенттердин транзитивдик этишти транзитивдик эмес же тескерисинче колдонуу менен синтаксистик каталарды кетиришет. Мисалы, 1) *The state should help parents to grow up better generations.* 2) *He or she begins to look for another love, splitting up the relationship.*

Салыштырып көрсөк: I grew up in the countryside (интразитивдик), Bringing up children (helping them to grow up) is not always easy (transitive). Jane and Shane have split up (интранзитивдик). They've ended their relationship (транзитивдик).

10. Сүйлөмдүн деңгээлинде атайын котормолордо да синтаксистик интерференция байкалат. Мисалы, кыргыз тилиндеги “Мен чачымды кырктыргым келип жатат” деген фразасына английс тилиндеги “to have smth done” атайын конструкциясы колдонулат. *I'd like to have my hair cut.* Ал эми кыргыз тилдүү студенттер мындай сүйлөмдөрдү активдүү же пассивдүү инфинитив менен беришет. Мисалы, *I'd like to cut my hair; I'd like me hair cut* деп туура эмес которуусу мүмкүн.

11. Англис тилине которууда чактардын ээрчишүүсү да синтаксистик интерференцияны жаратат. Айрыкча тике сөздү кыйыр сөзгө өткөрүү учурунда көп кездешет. Мисалы, *Ал агасынын Минскиге кеткенин жана качан келәэрин билбестигин айтты – He said that his brother had gone to Minsk and he did'nt know when he would be back.* Жогорку сүйлөмдүү английс тилинин чактардын ээрчишүү мыйзамына ылайык үч этишти тең өткөн чактардын биринде берүү керек. Бирок студент *кеткенин* – өткөн чакта берип, ал эми *келәэрин билбестигин айтты* – деген сүйлөмдүн бөлүгүн учур келер чакты колдонуп которуусу мүмкүн.

Жогорку белгиленген тилдик интерференцияларды жоюу үчүн студенттерге английс тилинин грамматикасы сабагында морфология жана

этиштин валенттүүлүгү, толук маанилүү жана кызматчы этиштердин айырмачылыгын, алардын этиштин ядро катары кайсы сөз түркүмдөрү менен айкашуусун жана сүйлөмдөгү позицияларын билүү синтаксистик интерференцияны жоюуга көмөк көрсөтөт.

Семантикалык интерференция

Англис тилиндеги этиштик сөз айкаштарын жана коллокация тизмегин жакшы билбегендиктен, студенттер компоненттердин түгөйүн туура эмес тандоого туш болушат. Мисалы, *do or make*, англий тилинде экөө төң синоним сөздөр болуп кыргыз тилинде *жаса*, *аткар* дегенди билдиргени менен, ал сөздөрдү бардык эле сөздөр менен айкаштырып, каалагандай колдонууга болбойт. Мисалы, *do housework*- уй жумушун *аткаруу бирок make friends* - достошую синоним сөздөр менен айкашып келип, лексикалык интерференцияны пайда кылат. *do – make* этиштери бирдей эле кылуу жасоо, аткаруу дегенди билдирет бирок алар бардык сөздөр менен айкаша албайт. Мисалы, *make the bed* –төшөк жыйноо - *I need to make the bed every day* (Мен күнүгө төшөгүмдү жыйнашым керек). *Do the homework* – тапшырма аткаруу – *My son does his homework after dinner* (*Менин уулум кечки тамактан кийин тапшырма аткарат*).

Англис тилиндеги сөздөр кыргыз тилине караганда көп полисемантиказа ээ болгондуктан, англий тилиндеги этиштик сөз айкаштарын үйрөнүүдө студенттерде семантикалык интерференция да тоскоолдук жаратат. Көбүнчө айкашуусу күчтүү этиштер *to go, to take, to put, to give*. Мисалы, *to go abroad, to go by train, to go skiing, to go swimming, to go mad and others* – чет өлкөгө баруу, поезд менен баруу, лыжа тебүү, сууга сүзүү, акылдан адашуужана башка көптөгөн предлогдор менен колдонуулуучу *сөз айкаштары*. Сөздүктөгү маанилери боюнча анализ жасап көрсөк; *to take* этишин алыш карасак ал негизинен зат атооч менен 27 маанини билдириүү менен ар түрдүү сөз айкаштарын жасай алса, ал эми предлогдор менен айкашуу аркылуу көптөгөн фразалык этиштик сөз айкаштарын түзө алат [218, 324-325-66.].

Бул англис тилинде бир эле этиштин бир нече тактооч сөздөр же предлогдор менен айкашуусунун натыйжасында этиштик фразаларды жасашы лингвистикалык адаштууга же лексикалык интерференцияны жаратат. Мисалы, англис тилинде: *I will not take up your time, dear boy, with telling you what is the matter with you* [239, 13-б.]. *Кымбаттуу балам, мага эмне болгону жөнүндө айтып мен сиздин убактынызды алгым келбейт.* Эгерде студент негизги этиш айкашып түзгөн фразалык этиштик сөз айкашын жакшы билбесе жана анын маанисин контекст аркылуу түшүнүү жөндөмдүүлүгү начар болсо сүйлөмдөгү ойду туура эмес кабыл алуу менен сапатсыз котормо ишине алыш келет. Мисалы, студент *will not take up your time* этиштик сөз айкашындагы этиши *to take up one's time* – *кимдир бирөөнүн убактысын алуу* деген коллокацияны айырмалай албаса, анда ал сүйлөмдөгү ойду семантикалык, лексикалык жана логикалык жактан туура эмес интерпретациялайт. Студент алуу деген этишти убакыт зат атооч сөзү аркылуу сөз айкашынын маанисин түшүнсө болот. Себеби ал этишинин маанисине убакыт зат атоочу контексттик түс берип турат.

Семантикалык каталардын басымдуусу студенттердин англис тилиндеги этиштик фразалык сөз айкаштарын толук маанилүү этиштин мааниси менен жакын болгондуктан, адаштырган учурунда пайда болот. Мисалы, *He has to find out (discover) new means to fight against them. Students could not put on (wear) a scarf in winter* [229, LS17].

Жогорку мисалдарда көрсөтүлгөндөй студент *to find out* этиштик фразалык сөз айкашын (*discover*) толук маанилүү этишинин мааниси менен адаштырат. Мындана маселе студенттердин этиштик фразалык этиштердин маанисин жакшы түшүнбөгөндүктөн келип чыгат. Эгерде студент сөз айкашы жогорудагыдай интерференцияларга туш болсо анда информацияны туура эмес түшүнөт.

Кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилин окутууда студенттерге этиштик сөз айкаштарын контекст аркылуу окуп түшүнүү да тилдик маселени жаратат.

Студенттин этиштик сөз айкашынын жана этиштин семантикалык маанисин жакшы айырмалап түшүнбөгөндүгү туура эмес сүйлөмдүү, кепти, текстти туура эмес түшүнүүгө жана которууга алыш келет. Себеби жогорку мисалда көрсөтүлгөндөй англ ис тилинде бир эле этиш бир нече маанини бергендиңтен жана студент предлогдордун айкашуусу менен жасалган фразалык этиштик сөз айкаштарынын семантикалык түшүндүрмөсү боюнча билими жакшы болбой да тилдик интерференция маселесин жаратат. Мисалы: 1) *He took a book from my sister* (Ал менин карындашымдан китеptи алды). Бул сүйлөмдөгү *a book* зат атоочу этиштин лексикалык- семантикалык маанисин аныктайт. Этиштен кийин келген китеп деген зат атоочтун жардамы аркылуу этиштин маанисин аныктоого болот. 2) *The invaders took the village.*

Которуу учурунда студенттер эне тилиндеги окшош сөздүү жолуктурдуу менен сөздүктүү карабай эле кыргыз тилиндеги сөздөр менен окшоштуруп эле колдонот. Мындай туура эмес иш-аракет студенттердин которуу иштеринде туура эмес интерпретациялоо маселесин пайда кылат. Жогорудагыдай маселени жаратуучу сөздөр көбүнчө жазылышы же айтылышы окшош болгон сөздөрдүн тобун түзөт. Мисалы, (*Тиркемедеги 4.2.1.-таблицасын караңыз*).

Андан сырткары, интернационалдык термин сөздөрдү да туура эмес которууга алыш келет. Мисалы, *globalization, communication, information, test* ж. б сөздөр. Аларды окшоштуруу же салыштыруу менен которуп коюу коркунучу бар. Мындай катаны жоюу үчүн студенттерге атайын (ложные друзья переводчика) сөздөрдүн тизмегин билүүгө жана сөздүк менен туура иштөөгө үйрөтүү керек.

10. *Семантикалык каталардын* басымдуусу студенттердин англ ис тилиндеги этиштик фразалык сөз айкаштарын колдонгондо этишти туура, бирок анын компонентин адаштырууда да жарагат. Мисалы,

- *They fill up (fill in) many forms.*
- *It is a task, which must be carried on (carried out) using the brain [229, LS17].*

Ошондой эле англий тилин үйрөнүүчүлөр этиштик сөз айкаштарын жасоодо тескерисинче этиштик фразалык сөз айкашынын компонентин туратандап, ошол эле кезде негизги этишти туралык сөздөрдөн колдонуп алышат. Мисалы, 1) *We tried to come back to (go back to) Los Angeles.* 2) *Sadam Hussein had the power to shut off (turn off) the heat in millions of homes* [229, LS 17].

Бул семантикалык интерференция англий тилиндеги студенттердин этиштик фразалык этиштердин маанисин жакшы түшүнбөгөндүгүнөн жана алардын туура компоненттерин адаштыруусунан келип чыгат.

12. Кээ бир учурда англий тилиндеги этиш ар түрдүү маанидеги бир нече предлогдор менен айкашуусу мүмкүн. Мисалы, *The group ... consists in (consists of) five students (=is made up of five students)*.

13. Англий тилиндеги этиш предлогдук эмес бирок этиштик фразалык сөз айкашынын компоненти болгон туунду зат атооч предлог менен колдонулат. Мисалы, *Discuss something – a discussion about something, you doubt something – doubts about something, contact someone - you are in contact with someone*.

- *A general feeling of emptiness prompted some students to doubt about (doubt) the value of their university degrees.*
- *For years they have been discussing about (discussing) it.*
- *We must contact with (contact) people in other countries* [229, LS19].

Жогорудагы мисалда көрсөтүлгөндөй *contact with* этишии *байланышта болуу* (карым-катнашты сактоо), (*contact*—*байланышуу*) деп түрдүү лексикалык-семантикалык маанини берет.

14. Англий тилиндеги этиш предлогдуу жана толук маанилүү этиш предлогду талап кылбаган этиш катары колдонулат. Мындай эки форма түрдүү маанилерди берет. Англий тилиндеги этиштердин мындай кубулуштары да грамматикалык интерференцияны пайдаланып берет.

Мисалы, 1. *You go to the university, attend to (attend= go to) classes but you don't learn anything about real world.* 2. *Once, a shop assistant refused to attend (attend to =serve) her* [229, LS19].

15. Англис тилиндеги этиш предлогдуу этиш катары колдонулат, бирок студенттер “to” бөлүкчөсү инфинитивдин бөлүкчөсү эмес предлог экендигин түшүнбөй калышы мүмкүн.

Мисалы, 1. *She had consented to marry (consented to marrying) him only after he had conducted a thorough search... 2. So when women prove their skills, men object to appreciate (object to appreciating) them and give (giving) them their due* [229, LS19]. Мисалда көрсөтүлгөндөй consented to marry (consented to marrying) бул сөз айкашында “to” бөлүкчөсү marry инфинитивинин элементи эмес, ал предлогдуу этиш consented to фразалык сөз айкашынын компоненти болуп эсептелет.

Стилдик интерференция

Англис тилин үйрөнүүчүлөр расмий эмес оозеки кепте жана расмий жазуу иштеринде этиштик сөз айкаштарын колдонууда этияттык менен колдонуусу зарыл. Этиштик сөз айкаштары, этиштик фразалык сөз айкаштары оозеки кепте расмий жазуу иштерине караганда көбүрөөк колдонулат. Студенттер академиялык жазуу иштеринде лексикалык жана семантикалык жактан шайкеш келген сөз айкаштарын туура тандап алуусу зарыл. Академиялык максаттагы англий тилин үйрөнүүдө этиштик фразалык сөз айкаштарын мүмкүн болушунча аз колдонуу же аны толук маанилүү этиштер менен перифразалап берүү сунушталат. Ал эми тескерисинче кээде студенттер толук маанилүү этишти, жакын маанини берген этиштик фразалык сөз айкаштарын пайдаланып жазышат. *Мисалы,*

- *Their communities ought to organize meetings to talk about (discuss) the epidemic.*
- *The problem that I am interested in and I want to speak about (discuss) the epidemic* [229, LS20].

Жогорку стилдик ката да англий тилин үйрөнүүчүлөр үчүн стилдик интерференция маселесин пайда кылат.

Социо-маданий интерференция

Бул тилдик интерференция да кыргыз тили менен англис тилинин атамекендери түрдүү материкитерде жайгашкан жана кыргыз тили түрк жана англис тили индоевропа тилдеринин тобуна киргендиктен кыргыз тилдүү тайпалардын арасында көптөгөн каталарды пайда кылат. Себеби, эки тилди алыш жүрүүчү калктын менталитети, каада-салты, үрп-адаты, диндик ишенимдери, улуттук баалуулуктары, маданияты, улуттук маданияты да артүрдүү. Мындай интерференция өзгөчө коммуникация учурунда окшош, реалияны, көрүнүштөрдү, маданий жүрүм-турумдарды өздөрүнүн эне тилиндеги түшүнүктөрү менен беришет. Мисалы, кээде студенттер фразанын контекстеги маанисин өздөштүрбөгөндүктөн “*Thank you*” – ракмат деген фразага “*please*” – орус тилиндеги *пожалуйста* менен адаштырып “*please*” – деп жооп берет же *I'm fine thanks*, стандарттуу жооптун ордуна “*How are you?*”, “*How do you do?*” деген фразага жооп кылып өздөрүнүн жашоодогу проблемаларын айта башташат. Англис тилиндеги “*Nice to meet you*” (“Таанышканыбызга кубанычтуумун” деген фразаны туура эмес түшүнүү менен «*Good*» (жакшы) деп жооп беришет. Бул интерференциянын тибин жоюу үчүн студенттердин англис тилдүү лингвомаданиятын жакшы өздөштүрүү максатында социо-маданий компетенцияларды калыптандыруу менен бирге аларды этиштик сөз айкаштары катышкан фразаларды туура пайдаланууну үйрөтүү керек.

Төртүнчү баптан алынган тыянактар

Сөз айкашы деген бардык эле тилдерде маанилери жана грамматикалык формалары боюнча өз ара байланышта болгон толук маанилүү сөздөрдүн айкашын айта алабыз. Ошондуктан англис тилин чет тили катары үйрөнүүчүлөр үчүн аларды жакшы жана туура колдоно билүү зарыл деп белгиледик. Жогоруда коллокация жана анын чет тили катары окутуунун усулдарын жана эффективдүү жолдорун изилдеген окумуштуулардын изилдөөлөрүнө жана ойлоруна сереп салсак, алар азыркы англис тилин окуп үйрөнүү жана аны туура колдонуу үчүн коллокацияны туура пайдалануу, сүйлөөчүнүн оюн туура берүү, оной жана туура маалымат алууга жазуу

түрүндө да берүү эффективдүү тилдик маселелердин бири экенин белгилешет. Биз коллокацияны этиштик сөз айкаштарын сабактарда колдондук. Айтылган маселелерди ЖОЖдо практикада эксперимент жүргүзүү менен тастыктастык.

Студенттердин келечекте мыкты котормочу болуусу үчүн коллокацияны жакшы билүү керек. Бизнесте да, дипломатиялык иштерде сөз байлыгынын жогору болуусу маанилүү ролду ойнойт. Англис тилинде бир ойду айтууда туура жана так айтууга жардам берет жана аны түшүнүктүү, стилистикалык жактан көркөмдүү жана так берүү үчүн альтернативдик вариантык кызматты аткаруу менен стилистикалык жактан боёктуулукту жана тактыкты берип турат. Ошондой эле жазуу ишинде да стилди ондоого жардам берет.

Коллокацияны жакшы билүү тексттерди окуп түшүнүүдө жана информация берүүдө, англий тилинде тексттер, диалогдорду угуу жолдору менен үйрөнүүдө да бир топ натыйжага ээ. Демек, жогорку ойлорду анализдөө менен биз, англий тилин чет тили катары үйрөнүүдө сөз айкаштарын билүү жана аларды туура колдонуу англий тилин өздөштүрүүдө жана аны колдонууда эффективдүүлүктү берет деп жыйынтыктоо менен айтууга болот.

Жогорку белгиленген грамматикалык, семантикалык, стилдик, социалдык-маданий тилдик интерференцияларын жоюу үчүн студенттерге англий тилинин грамматикасы сабагында морфология жана этиштин валенттүүлүгү, толук маанилүү жана кызматчы этиштердин айырмачылыгын, алардын этиштин ядро катары кайсы сөз түркүмдөрү менен айкашуусун жана сүйлөмдөгү позицияларын билүү синтаксистик интерференцияны жоюуга көмөк көрсөтөт. Ошондой эле студенттердин англий тили боюнча лингвомаданиятты жакшы өздөштүрүү максатында социомаданий компетенцияларды калыптандыруу менен бирге аларды этиштик сөз айкаштары катышкан фразаларды өтө этиялтык менен пайдаланууну үйрөтүү керек. Эгерде студент негизги этиштин айкашуусу менен жасалган фразалык этиштик сөз айкашын жакшы билбесе жана анын маанисин контекст аркылуу

түшүнүү жөндөмдүүлүгү начар болсо сүйлөмдөгү ойду туура эмес кабыл алуу менен сапатсыз көрмө ишине алыш келет.

Жогорудагы белгиленген кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилин үйрөтүү жана колдонуудагы тилдик интерференцияларды болтурбоо үчүн айрыкча англис тилинин баштапкы дөңгээлинде көбүрөөк көңүл буруп, англис тилиндеги тилдик өзгөчөлүктөргө басым жасоо керектигин белгилейбиз.

КОРУТУНДУ

Сөз айкашынын мыйзам-ченемдүүлүктөрү жана **валенттүүлүк** тилдик маселеси лингвистикада актуалдуу маселелердин бири экендигине талаш жок. Адабий изилдөөлөрдүн негизинде биз ушул мезгилге чейин тил илиминдеги сөз айкашы жана валенттүүлүкту изилдөө чөйрөсүндө көптөгөн эмгектер топтолсо да, ал теориялар дагы деле толук изилдене элек тил маселелеринин бири экендигине ынандык. Сөздөрдүн байланышын мүнөздөгөн теориялардын бири бул – *валенттүүлүк* жана *сөз айкашы теориясы*.

Валенттүүлүк сөздүн башка толук маанилүү сөздөр менен айкаша алуу жөндөмдүүлүгү болсо, анда сөз айкашы ошол касиеттерди жайылтуу күчүнө ээ. Изилдөөбүздүн объекти болгон этиштик сөз айкаштарын жасоодо валенттүүлүк негизги ролду ойнойт. Себеби, этиш семантикалык валенттүүлүгүнө карай өз компоненттерин тандоо менен, синтаксистик айкашуу жолдору аркылуу этиштик сөз айкаштарын уюштурат. Демек, валенттүүлүк сөздүн семантикалык жактан айкашуу жөндөмдүүлүгү болсо, анда ал мүмкүнчүлүк синтаксистик дөңгээлде сөз айкашын жасоо менен, чагылдырылат. Семантикалык валенттүүлүк синтаксистик айкашуу жолдору аркылуу ишке ашат.

Жүргүзүлгөн анализдердин жыйынтыгы катары биз текстеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин валенттүүлүгүн семантикалык жана синтаксистик дөңгээлде комплекстүү окуп үйрөнүүдө гана билүүгө жетишебиз деп айтабыз. Окумуштуу С.Д.Кацнельсондун оюн далилдөө иретинде этиштин валенттүүлүгүн семантикалык-грамматикалык категория катары да кароо

принцибине таяндык. Себеби, бул категория валенттүүлүктүү тилдин майда системаларына чейин изилдеп билүүгө жардам берет. Жалпылап айтканда, ар бир тилдин өзүнүн жалпы жана майда системалары бар. Ал эми ошол майда системалардын ич ара мамилеси аркылуу гана тилдеги жалпы система жарагат.

Диссертациялык изилдөөнүн **жыйынтыгында** негизги теориялык жана практикалык жыйынтыктар, ошондой эле, бул багыттагы мындан аркы изилдөөлөрдүн жолдорун жана перспективаларын бердик. Англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдириген этиштердин мисалында этишин **семантикалык-синтаксистик валенттүүлүк** касиеттерин, пресуппозиция, морфологиялык комбинаторикасын, автокомбинаторикасын кароо менен этишин валенттүүлүгү анын сөз айкаштарында ишке ашарын көрсөтө алдык.

Изилдөө иши төмөндөгүдөй жыйынтыктарды көрсөттү:

- 1) сөз айкашынын закон ченемдүүлүктөрү жана валенттүүлүк теориясына салым кошкон (жалпы тил илиминде, кыргыз тил илиминде, түркологияда) окумуштуулардын изилдөөлөрүн;
- 2) английс жана кыргыз тилдериндеги кыймыл этиштеринин семантикалык-синтаксистик валенттүүлүгүн, алардын компоненттеринин жардамы аркылуу сүйлөмдүн синтаксистик структурасында аныктагандыгын;
- 3) изилдөөнүн *материалдары* жана негизинен жалпы тилдерди салыштырып изилдөөлөрдө көцири жайылтылган *методдорду*;
- 4) этишин ар кандай касиеттери салыштырып жаткан эки тилде төң семантикалык-логикалык валенттүүлүгүнө карай этиштик сөз айкаштарын синтаксистик курамды уюштурууда негизги ролду ээлегендигин (мисалдар аркылуу);
- 5) этиштик сөз айкашынын позициясы текстеш эмес тилдерде түрдүүчө орун алгандыгын көрсөтүп, мындей тилдик өзгөчөлүктүү окумуштуу В.В.Бурлакова негиздеген “*синтаксистик барьер*” (синтаксистик тоскоолдук) эрежесин талдоого алынгандыгын;

6) анализдердин жыйынтыгында англис тилиндеги сөздөрдүн комбинаторикалык принциптерин толук түшүнүү үчүн, сөздөрдүн формалдуу белгилерине гана көнүл бурбастан алардын кандай класстарга бөлүнүшүн, ошол топтогу сөздөрдүн семантикасына да көнүл бурулгандыгын;

7) валенттүүлүк тобунун компоненттеринин санына карай ылдамдыкты билдирген этиштер бир нече топторго: *нөл*, *бир*, *эки*, *уч*, *төрт* жана көп компоненттүү этиштер бөлүнүшүн;

8) англис тилиндеги этиштерде нөл валенттүүлүк жок, бирок жаратылыштагы кубулуштарды туюндурган этиштердин тобу менен кездешерин жана англис тилинде кыргыз тилинен айырмаланып, ат атооч *It* (ал), *to be* (бол) жардамчы этишинин формасы болгон *is* (бол) аркылуу уюшулган жаксыз сүйлөмдөрдүн англис тилинде бар экендигин;

9) англис тили флексивдик, кыргыз тили агглюнативдик тилдердин тобунан болгондуктан, англис тилине караганда кыргыз тилинде айкашууну жасоодо жөндөмөлөрдүн роли жогору болорун;

10) кыргыз тилинде англис тилинен айырмаланып, этиштин өздүк эмес формалары инфинитив жана герундийдин жоктугу, ал эми кыргыз тилинде алардын эквиваленти катары кыймыл атоочтор менен берилгендигин;

11) объекттик катыштагы кээ бир структураларда эки тил бирдей башкаруу айкаштарына ээ экендигин;

12) этиштик сөз айкаштарынын объекттик жана адвербиалдык айкашуусунда англис тилинде **ыкташуу**, ал эми кыргыз тилинде **башкаруу** синтаксистик айкашуу жолдорунун басымдуу экендигин;

13) этиштик сөз айкаштарынын моделдери англис тили герман жана кыргыз тили түрк тилдеринин тобунан болгондуктан, алардын жайгашуу позициялары түрдүүчө экендигин;

14) англис тилинен айырмаланып кыргыз тилдеринде адвербиалдык катыштагы этиштик сөз айкаштары **жатыш** жана **чыгыш** жөндөмөлөрдүн мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу этиш менен айкашса, англис тилинде

предлогдордун жардамы аркылуу ишке ашкандыгын айырмачылык катары далилденгендин;

15) этиш өзөк (ядро) катары ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштеринин тобунан болгондуктан *актант-субъект, сирконстант-локатив, сирконстант-атрибутив жогорку активдүү*, ал эми *сирконстант-ризонтив* жана *сирконстант-инструменттер пассивдүү* кызмат аткарышын;

16) он бир этиш ядро катары ылдамдыкты билдириген кыймыл этиштердин мисалында көбүнчө адвербиалдык айкашуу менен жакыныраак, ал эми объекттик менен алысыраак периферияда **комбинаторика** касиетине ээ. Этиштердин валенттүүлүк потенциалы жана этиш ядро катары мүчөлөрүн башкаруусу жана аныктоосу бул ал этиштердин кайсы топтон экендигине да байланыштуу. Ошондуктан, ал этиштердин тобунун эки тилде тен колдонулуш жыштыгы бирдей экендигин;

17) коллокациянын тексттерди окуп түшүнүүдөгү жана маалымат берүүдөгү, үйрөнүүдө жана туура жазуудагы ролун;

18) кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилинин этиштик сөз айкаштарын окутуунун лингводидактикалык маанисин жана андагы кездешүүчү тилдик интерференцияны прогноздоонун жолдорун сунуштоо менен эне тилинин тийгизген таасирин ачып көрсөттүк.

Демек, чет тилин үйрөнүүдө эне тилинин тийгизген таасири чоң, тилдик интерференция табигый көрүнүш экендиги белгилүү. Англис тилин үйрөнүүдө эне тилин таяныч тили катары алып, салыштыруу аркылуу үйрөнүү жана эне тилдеги билими чет тилин үйрөнүүдө таасирин тийгизет.

Жогорудагы белгиленген кыргыз тилдүү тайпаларда англис тилин үйрөтүү жана колдонуудагы тилдик интерференцияларды болтурбоо үчүн айрыкча англис тилинин баштапкы деңгээлинде көңүл буруп, англис тилиндеги тилдик өзгөчөлүктөргө көбүрөөк басым жасоо керек.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст]/И. Абдувалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 284 б.
2. **Жапаров, А.** Кыргыз тили[Текст]: 9-10-кл. үчүн окуу китеби/А. Жапаров, Б. О. Орузбаева, Э. Абдулдаев.– Фрунзе: Мектеп, 1968. – 143 б.
3. **Аблаков, А.** Словосочетания, образованные способом управления в казахском языке[Текст]:автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.Аблаков. – Алма-Ата, 1987. –51с.
4. **Абрамов, Б.А.** О понятии семантической избирательности [Текст] / Б. А. Абрамов //Инвариантные синтаксические значения и структуры предложения: докл. на конф. по теорет. проблемам синтаксиса. – М., 1965. – 5-15-66.
5. **Адмони, В.Г.** Завершенность конструкции как явление синтаксической формы[Текст]/В. Г. Адмони // Вопр.языкознания. – 1958. –№1. – С. 111-117.
6. **Азыркы** кыргыз адабий тили(фразеология, морфология, синтаксис, фонетика, лексикология, лексикография, стилистика, текст таануу, лингвопоэтика[Текст]/ред. Б.Ө.Орузбаева. – Бишкек:[б-сыз], 2009. – 928 б.
7. **Алимов,В.В.** Интерференция в переводе:на материалепрофессионально ориентированной межкультурной коммуникации и перевода в сфере профессиональной коммуникации[Текст]: учеб. пособие/В. В. Алимов. – М.: Комкнига, 2011. – 230 с.
8. **Андабекова, Ж.** Словосочетания имен существительных в киргизском языке[Текст]: автореф. дис. ...канд.филол. наук: 10.02.02/Ж.Андабекова. – Фрунзе, 1979. – 40 с.
9. **Апресян, Ю.Д.** Синонимия и синонимы [Текст]/Ю. Д. Апресян // Вопр.языкознания. – 1969. – №4.– С. 75-91.
10. **Апресян, Ю.Д.** Лексическая семантика. Синонимические средства языка[Текст] Ю. Д. – М.: Наука, 1974.– 368 с.

11. **Апресян, Ю.Д.** Избранные труды. Лексическая семантика (синонимические средства языка)[Текст]/Ю. Д. Апресян. – М.: Яз.рус.культуры. – 1995. – 364 с.
12. **Апресян, Ю.Д.** Типы соответствия семантических и синтаксических актантов[Текст]/Ю. Д. Апресян // Проблемы типологии и общей лингвистики. – СПб., 2006.– С. 15-27.
13. **Аракин, В.Д.** Типология языков и проблема методического прогнозирования[Текст]/В. Д. Аракин. – М.: Высш. шк., 1989. – 157 с.
14. **Аракин, В.Д.** Сравнительная типология английского и русского языков[Текст] / В. Д. Аракин. – М.: Просвещение, 1989. –255 с.
15. **Аракин, В.Д.** Сравнительная типология английского и русского языков[Текст]/В. Д. Аракин. – Л.: Просвещение, 1979. – 259 с.
16. **Аракин, В.Д.** О лексической сочетаемости[Текст]/В.Д.Аракин// К проблеме лексической сочетаемости. –М., 1972. – С. 5-12.
17. **Арутюнова, Н.Д.** Язык и мир человека[Текст] / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. –896 с.
18. **Асанов, У.А.** “Кыргызстан”[Текст]: улуттук энцикл. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2009.– 816 б.
19. **Ахманова, О.С.** Словарь лингвистических терминов[Текст]/ О. С. Ахманова.– М.: Советская энциклопедия., 1966. – 608 с.
20. **Ахматов, И.Х.** Вопросы теории словосочетания и предложения в тюркских языках[Текст]: сб. ст. / И. Х. Ахматов. –Нальчик: Эльбрус, 2006. – 280 с.
21. **Балакаев, М.Б.**Основные типы словосочетаний в казахском языке[Текст] / М. Б. Балакаев. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. – 123 с.
22. **Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка[Текст]/ Ш. Балли. – М.:Изд.иностр.лит., 1955. – 358 с.
23. **Бархударов, Л.С.** Структура простого предложения современного английского языка[Текст] / Л. С. Бархударов.– М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 200 с.
24. **Бархударов, Л.С.** Грамматика английского языка [Текст]/

- Л.С. Бархударов, Д. А. Штелинг. – М.: Высш. шк., 1973. – 423 с.
25. **Баскаков, Н.А.** Типы атрибутивных словосочетаний в каракалпакском языке[Текст]/ Н. А. Баскаков // Вопр. языкоznания. – 1956. – №6. – С. 79-91.
26. **Баскаков, Н.А.** Словосочетание в каракалпакском языке[Текст]/ Н. А. Баскаков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1961. – Ч. 3: Синтаксис. – С. 51-61.
27. **Блох, М.Я.** Теоретические основы грамматики[Текст]: учеб. / М. Я. Блох. –4-е изд. – М.: Высш.шк., 2005. – 239 с.
28. **Блягоз, З.У.** Синонимия глаголов перемещения в современном русском языке[Текст] / З. У. Блягоз//Филологические очерки. – Ростовн/Д., 1973. – С.3-25.
29. **Блумфилд, Л.** Язык[Текст] / Л. Блумфилд. – М.: Прогресс, 1968.– 607 с.
30. **Бондарко, А.В.** Теория функциональной грамматики: введение, аспектуальность, временная локализованность, синтаксис. – М.: Книж. дом «Либроком», 2013. – 352 с.
31. **Бондарко, А.В.** Функциональная грамматика [Текст]/А. В. Бондарко – Л.: Наука, 1984. – 133 с.
32. **Бондцио, В.** Теория валентности и обучения языку[Текст]/В. Бондцио // Иностр.яз. в шк. – 1977. –№5. –С. 14-25.
33. **Буранов, Дж.**Сравнительная типология английского и тюркских языков[Текст] / Дж. Буранов. – М.: Высш.шк., 1983. – 268 с.
34. **Бурлакова, В.В.** Основы структуры словосочетания в современном английском языке[Текст]/В. В. Бурлакова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. – 128 с.
35. **Бурлакова, В.В.** Синтаксические структуры современного английского языка [Текст] / В. В. Бурлакова. – М.: Просвещение, 1984. – 112 с.
36. **Васильев, Л.М.** Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи[Текст]/ Л. М. Васильев // Очерки по семантике русского глагола. – Уфа, 1971. – С. 38-310.
37. **Вайнрайх, У.** Одноязычие и многоязычие [Текст]/У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. – М.,1972. – Вып. 6: Языковые контакты. – С. 25-60.

38. **Верещагин, Е.М.** К проблеме разносистемной принадлежности лексем прибилингвизме[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук/Е. М. Верещагин. – М., 1966. – 17 с.
39. **Вещилова, В.Ф.** Глаголы движения в турецком языке[Текст] / В. Ф. Вещилова//Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1962.– Ч. 4: Лексика. – С. 101-114.
40. **Виноградов, В.В.** Вопросы изучения словосочетаний (на материале русского языка)[Текст] / В. В. Виноградов // Вопр. языкознания. – 1954. – №3. – С. 3-24.
41. **Виноградов, В.В.** Введение[Текст]/В. В. Виноградов // Грамматика русского языка. – М., 1960. – Т. 1: Фонетика и морфология. – С. 7-44.
42. **Виноградов, В.В.** Основные вопросы синтаксиса предложения [Текст]/ В. В. Виноградов // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С.254-294.
43. **Виноградов, В. А.** Интерференция// Лингвистический энцикл. слов. / гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990. – С. 197.
44. **Гаджиева, Н.З.** Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков[Текст] / Н. З. Гаджиева. – М.: Наука, 1973. – 408 с.
45. **Гаджиева, Н.З. Серебренников Б.А.** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис[Текст] / Н. З. Гаджиева, Б. А. Серебренников; отв. ред. Э. Р. Тенишев. – М.: Наука, 1986. – 284 с.
46. **Гак, В.Г.** Валентность[Текст]/ В. Г. Гак // Лингвистический энцикл. слов. / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 79-80.
47. **Гак, В.Г.** Сопоставительная лексикология(На материале французского и русского языков)[Текст] / В. Г. Гак. – М.:Междунар. отношения, 1977. – 264 с.
48. **Гак, В.Г.** К проблеме семантической синтагматики[Текст]/ В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. 1971. – М., 1972. – С. 367-396.
49. **Гальскова, Н.Д.** Современная методика обучения иностранным языкам [Текст] / Н. Д. Гальскова. – М.:АРКТИ, 2000. – 165 с.

50. **Гордеев, Ю.М.** Поле направленности (глаголы движения и их распространители) в современном русском языке[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ю. М. Гордеев. – Саратов, 1974. – 20 с.
51. **Гинзбург, Р.С.** Глагольные словосочетания в современном английском языке[Текст] / Р. С. Гинзбург. – М.: Просвещение, 1975. –302 с.
52. **Давлетов, С.** Азыркы кыргыз тили: Морфология[Текст]:жогорку окуу жайларынын филологиялык фак. студ.үчүн окуу китеби / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. – Фрунзе: Мектеп,1980. – 236 б.
53. **Дербишева, З.К.** Сравнительная грамматика русского и турецкого языков[Текст] / З. К. Дербишева. – М.: Флинта, 2016. –293с.
54. **Дешериева, Ю.Ю.** Проблемы интерференции и языкового дефицита (на материале русской речи носителей английского языка) [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Ю. Ю. Дешериева. – М., 1976. – 15 с.
55. **Джапаров, А.** Грамматическая структура словосочетаний в современном киргизском литературном языке[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /А. Джапаров. – Фрунзе, 1955. – 23 с.
56. **Джудемишев, Ж.Ч.** Фонетическая интерференция в кыргызской речи русских[Текст]: автореф.дис. ... канд.филол. наук/Ж. Ч. Джудемишева. – Бишкек, 1994. – 22 с.
57. **Дмитриев, Н.К.** Стой тюркских языков [Текст]/Н. К. Дмитриев.– М.; Л.: Изд.во восточной литературы, 1964. – 607с.
58. **Дмитриев, Н.К.** К истории аффиксов сказуемости[Текст]/
Н. К. Дмитриев //Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. –М., 1956. – Ч. 2: Морфология. – С. 5-15. Н.К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, 202-203-бб.
59. **Жакыпов, Ы.** Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси[Текст]: жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы / Ы. Жакыпов.– Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1958. –282 б.

60. **Жакыпов, Ы.** Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси [Текст]: жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы/Ы.Жакыпов.– Фрунзе:Кыргызокуу педмамбас, 1975. – 176 б.
61. **Жапаров, А.** Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков [Текст]: учеб. для вузов/А.Жапаров. – Бишкек: [б.и.], 2007. – 407 с.
62. **Жапаров,А.** Кыргыз тилинин синтаксиси[Текст] / А. Жапаров. – Фрунзе: Мектеп, 1979. –324 б.
63. **Жапар,А.** Синтаксический строй кыргызского языка[Текст]:учеб. для вузов / А. Жапаров. – Бишкек: Мектеп, 1992. – Ч. 1. – 429 с.
64. **Засорина,Л.Н.** Введение в структурную лингвистику[Текст]:учеб. пособие для студентов филол. спец. ун-тов / Л. Н. Засорина. – М.: Высш. шк., 1974. – 319 с.
65. **Злобин, Д.Н.** Глаголы передвижения в немецком и английском языках(синхронно-диахроническое исследование)[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол.наук / Д. Н. Злобин.–Ниж. Новгород, 1993. – 17 с.
66. **Змудяк, Г.А.** Роль логико-семантической валентности в организации структуры предложения (на материале группы глаголов независимого направленного движения)[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Змудяк. –Мн., 1980. – 21 с.
67. **Зоммерфельдт, К.Е.** Семантика и валентность имен существительных-наименований деятеля – с суффиксом –“ер”[Текст] / К. Е. Зоммерфельдт // Иностр.яз.в шк.–1980. –№3. – С. 7-10.
68. **Зулпукarov, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание[Текст] / К. З. Зулпукаров. – Бишкек: [б.и.], 2016. – 768 с.
69. **Ибрагимова, В.Л.** Глаголы со значением каузации движения в современном русском языке[Текст] / В. Л. Ибрагимова // Исследования по семантике. – Уфа, 1975. – Вып.1. – С. 87-92.
70. **Иванова, И.В.** Теоретическая грамматика современного английского языка[Текст]/ И. В. Иванова, В. В. Бурлакова, Г. Г. Почепцов. – М.: Высш. шк., 1981. – 285 с.

71. **Ийсаева, А.Дж.** Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстер[Текст]: филол. илим. канд. ... дис.: 10.02.19 / А. Дж. Ийсаева.– Бишкек, 2013. – 203 б.
72. **Иманов, А.** Кыргыз тили[Текст]: ЖОЖдун филол. фак. сырттан окуучу студ. Үчүн/ А. Иманов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 352 б.
73. **Иманов, А.**Кыргыз тилинин синтаксиси[Текст]: ЖОЖ студ. үчүн окуу китеби. –Бишкек: [б-сыз], 2009. – 419 б.
74. **Исаченко, А.В.** Грамматика современного казахского литературного языка[Текст]/ А. В. Исаченко. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 446 с.
75. **Камбаралиева, У.Дж.** Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и киргизского языков)[Текст] / У. Дж. Камбаралиева. – Бишкек: [б.и.], 2013. –490 с.
76. **Камбарова, Б.О.** Сопоставительный синтаксис русского и кыргызского языков. Словосочетаниеси простое предложение [Текст] / Б. О. Камбарова. – Бишкек: [б.и.], 2017. – 456 с.
77. **Караева, З.К.** Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса “Манас” и теоретико-методологические проблемы транслатологии[Текст] / З. К. Караева. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 332 с.
78. **Карлинский, А.Е.** Основы теории взаимодействия языков и проблема интерференции[Текст]: автореф. дис. ...д-ра филол. наук / А. Е. Карлинский. – Киев, 1980. – 48 с.
79. **Карлинский, А.Е.** Типология языковой интерференции[Текст] / А. Е. Карлинский//Зарубежное языкознание и литература. – Алма-Ата, 1972. – Вып. 2. – С. 9-16.
80. **Кацнельсон, С.Д.**О грамматической категории[Текст] / С. Д. Кацнельсон// Вестн. Ленингр. гос. ун-та. Сер. ист. яз. и лит. – Л., 1948. – №2. – С. 28-42.
81. **Кацнельсон, С.Д.**Категории языка и мышления: из научного наследия [Текст]/ С. Д. Кацнельсон. – М.: Яз.славян.культуры, 2001. – 864 с.
82. **Кацнельсон, С.Д.**Общее и типологическое языкознание [Текст] /

- С. Д. Кацнельсон. – М.:Кн. Дом «Либроком». 2010. – 344 с.
83. **Кацнельсон, С.Д.** Типология языка и речевое мышление [Текст] / С. Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1972. –216 с.
84. **Кельдибекова, Т.А.** Лексико-семантические разряды глаголов[Текст] / Т. А. Кельдибекова// Исследование по семантике. – Уфа,1980. – С. 182-199.
85. **Кибардина,С.М.** Основы теория валентности[Текст]:пособие по сравнительной типологии, нем. и рус. яз. / С. М. Кибардина. – Вологда: Волгод. гос. пед. ин-т,1979. – 54 с.
86. **Кибардина, С.М.** К вопросу об уровнях валентности // Лингвистические исследования. – М., 1978. – С. 38-45.
87. **Коваленко, Н.В.** Группа глаголов движения в современном французском языке[Текст] / Н. В. Коваленко //Уч. зап. Пензен.пед. ин-та.– 1967.– Вып. 2. – С. 27-40.
88. **Кудайбергенов, С.** Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр[Текст] / С. Кудайбергенов. – Фрунзе: Мектеп, 1966. – 184 б.
89. **Кузнецова, А.М.** О применении метода компонентного анализа в лексике[Текст] / А. М. Кузнецова // Синхронно- сопоставительный анализ языков разных языков систем. – М., 1971. – С. 169-278.
90. **Кучтартаев, И.** Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке[Текст] / И. Кузнецов. – Ташкент:Уқитувчи, 1977.– 102 с.
91. **Король, Т.В.** Валентность как лингвистическое понятие[Текст] / Т. В. Король. –Рига: [б.и.], 1972.– 28 с.
92. **Левицкий, Ю.А.** От высказывания к предложению. От предложения к высказыванию [Текст]: учеб. пособие / Ю. А. Левицкий.– Пермь:Изд-воПерм. ун-та, 1995. – 196 с.
93. **Лейкина, Б. И.** Некоторые аспекты характеристики валентности[Текст] / Б. И. Лейкина // Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста. – М., 1961 – Вып.5. – С. 1-15.

94. **Лисс, А.Н.** Сравнительная типология английского, русского, кыргызского языка и проблема их прогнозирования[Текст] / А. Н. Лисс. – Ош: [б.и.], 1994. – 62 с.
95. **Мигирин, В.Н.** Язык как система категорий отображения[Текст]/ В. Н. Мигирин. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 237 с.
96. **Москальская, О.И.** Проблемы системного описания синтаксиса[Текст] / О. И. Москальская. – 2-изд. – М.: Высш. шк., 1981. – 175 с.
97. **Мусаев, С.Ж.** Вопросы теоретического синтаксиса кыргызского языка [Текст]/ С. Ж. Мусаев. – Бишкек:Илим, 2013.–160 б.
98. **Мусаев, С.Ж.** Способы расширения внутренней структуры причастных конструкций в киргизском языке[Текст]/С.Ж Мусаев//Изв. АН.Кирг. ССР. – 1983. – №3.– С. 85-91.
99. **Найманова, Ч.К.** Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках(на материале английского, кыргызского и русского языков)[Текст]/Ч. К. Найманова. – Бишкек: Изд-во КНУ, 2004. – 181 с.
100. **Найманова, Ч.К.** Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ч. К. Найманова. –Бишкек, 2006. – 45 с.
101. **Найманова, Ч.К.** Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков) [Текст]: дис... д-ра филол. наук: 10.02.19/Ч.К.Найманова. – Бишкек, 2006. –229 с.
102. **Ольшанский, И.Р.** Парные сочетания слов современного слов современного немецкого языка (семантика, структура, сочетаемость)[Текст]:автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Р. Ольшанский.– М. 1966. – 19 с.
103. **Оравец, Я.К.** К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении[Текст] / Я. К. Оравец // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 176-186.

104. **Оразов, М.** Семантика казахского глагола (Опыт семантической классификации)[Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.06 / М. Оразов. – Алма-Ата, 1983. – 416 с.
105. **Падучева, Е.В.** Динамические модели в семантике лексики[Текст] / Е. В. Падучева. – М.: Яз. славян. культуры, 2004. – 608 с.
106. **Петерсон, М.Н.** Очерт синтаксиса русского языка[Текст] / М. Н. Петерсон. – М.: Госиздат, 1923. – 129 с.
107. **Пешковский, А.М.** Русский синтаксис в научном освещении[Текст] / А. М. Пешковский. – изд. 7-е. – М.: Учпедгиз, 1956.–511 с.
108. **Почепцов, Г.Г.** Об обязательном и факультативном окружении[Текст] / Г. Г. Почепцов// Вопр. языкоznания. – 1966. – №1. – С. 145-148.
109. **Псянчин, Ю.В.** Лексико-семантическое поле глаголов в башкирском языке[Текст]: автореф. дис....канд.филол.наук / Ю. В. Псянчин. – Баку, 1990. – 21 с.
110. **Розенталь, Д.Э.** Словарь-справочник лингвистических терминов[Текст]: пособие для учителей / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – изд-2-е., испр. и доп. –М.: Просвещение, 1976.–543 с.
111. **Розенцвейг, В.Ю.** Интерференция и грамматические категории[Текст] / В. Ю. Розенцвейг, Л. М. Уман // Исследования по структурной типологии. – М., 1968. – С. 104-113.
112. **Сайрамбаев, Т.** Структурно-семантические типы сложных словосочетаний в современном казахском языке[Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Т. Сайрамбаев.– Алма-Ата, 1982. – 47 с.
113. **Саргашкаев, Дж.А.** Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл этиштеринин лексико-семантикалық группаларынын составы[Текст]/ Дж. А. Саргашкаев //Изв. Вузов. –Бишкек, 2014.– № 4. – С. 194-196.
114. **Сартбаев, К.К.** Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы (кыргыз, казак, өзбек тилдери боюнча)[Текст] / К. К. Сартбаев. –Ф.: Кыргыз ССР ИА, 1962. – 1 бөлүк. – 111 б.

115. **Саттарова,М.Р.** Сопоставительное изучение лексико-семантической сферы глаголов движения в русском языке и узбекском языках[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Р. Саттарова. –Казань, 1967. – 20 с.
116. **Сейдов,Ю.М.**Словосочетания в азербайджанском языке [Текст]: автореф.дис. ... д-ра филол.наук/Ю.М.Сейдов. – Баку, 1965. –56 с.
117. **Семенова, Ж.А.** Глаголы движения в современном кыргызском языке (лексико-семантический анализ)[Текст]:автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ж. А. Семенова. – Бишкек, 2004. – 26 с.
118. **Серебренников, Б.А.**Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис[Текст] / Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева. – М.: Наука, 1986. –283 с.
119. **Сильницкий, Г.Г.**Глагольная валентность и залог[Текст] / Г.Г. Сильницкий // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залог. –Л., 1974. С. 55-72.
120. **Сильницкий, Г.Г.**Семантика. Грамматика. Квантитативная и типологическая лингвистика [Текст]:в 2-хт. / Г.Г. Сильницкий. – Смоленск: ФГУ Смол. ЦНТИ, 2006. –Т. 1. –255 с.
121. **Скирдов, В.Д.** Русские союзы и союзные слова и их соответствия в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. Д. Скирдов. – Фрунзе, 1962. – 20 с.
122. **Смирнова, Е.А.** Функциональный потенциал английских глаголов с инкорпорированными актантами [Текст] / Е. А. Смирнова. – Пермь: НП ВПО Прикам.социал. ин-т, 2014. – 148 с.
123. **Смирницкий, А.И.** Синтаксис английского языка[Текст]/ А. И. Смирницкий. – М.: Книж. дом. “Либроком”, 2009.–296 с.
124. **Сова,Л.З.** Валентность и транзитивность в позиции лингвистического дуализма[Текст] / Л.З. Сова //Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М., 1969. – С. 244-249.

125. **Степанова, М.Д.** Проблемы теории валентности в современной лингвистике [Текст]/ М. Д. Степанова // Иностр.яз. в шк. – 1973. – №6. – С. 12-22.
126. **Степанова, М.Д.** Теория валентности и валентный анализ (на материале современного немецкого языка)[Текст]/ М. Д. Степанова.– М.: Изд-во МГПИИЯ им. М.Тореза. – 1973. –8-10-б.
127. **Степанова, М.Д.** Части речи и проблема валентности в современном немецком языке[Текст] / М. Д. Степанова, Г. Хеллбиг. – М.: Высш. шк., 1978. –179 с.
128. **Сухотин, В.П.** Проблема словосочетания в современном русском языке[Текст] / В. П. Сухотин // Вопросы синтаксиса современного языка. – М., 1950. – С. 127-177.
129. **Сыдыков, А.Н.** Этнолингвистика: Опыт ретроспективы[Текст] / А. Н. Сыдыков. – Бишкек: [б.и.], 2001.– 236 с.
130. **Сырба, М.** Глаголы перемещения в современном русском языке[Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук / М. Сырба. – М., 1965. – 12 с.
131. **Тагаев, М.Дж.** Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования (на материале русского и киргизского языков) [Текст] / М. Дж. Тагаев. – Бишкек, 2004. – 282 с.
132. **Талипов, Е.М.**Словосочетания, выражающие временные отношения в казахском языке[Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Е. М. Талипов. – Алма-Ата, 1959. – 18 с.
133. **Тенишев, Э.Р.** Глаголы движения в тюркских языков[Текст] / Э. Р. Тенишев//Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – С. 232-294.
134. **Тер-Минасова, С.Г.** Словосочетание в научно- лингвистическом и дидактическом аспектах[Текст] / С. Г. Тер-Минасова. – М.: Высш. шк.,1981. – 144 с.
135. **Тойчубекова, Б.** Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр[Текст]: моногр. /Б.Тойчубекова. – Ф.: Илим, 1983. –267 б.

136. **Топоров, В.Н.** Об одном парадоксе движения. Несколько замечаний о сверх-эмпирическом смысле глагола “стоять”, преимущественно в специализированных текстах[Текст] / В. Н. Топоров //Концепт движения в языке и культуре. – М., 1966. – С. 8-101.
137. **Турсуналиев, Т.** Англис тилинин грамматикасы[Текст] / Т. Турсуналиев. – Ф.: Мектеп, 1988. – 124 б.
138. **Турсуналиев, Т.** Обучаем английскому глаголу на сопоставительном материале с киргизским языком[Текст]/ Т. Турсуналиев. – Ф.: Мектеп, 1984. – 168 с.
139. **Турсунов, А.Т.** Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары[Текст] / А.Т. Турсунова.– Ф.: Илим,1976. –1-бөлүк. – 159 б.
140. **Турсунов, А.Т.** Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары(салыштыруу планда)[Текст] / А. Т. Турсунов. – Ф.: Илим, 1978. –143 б.
141. **Турсунов, А.Т.** Глагольные словосочетания в киргизском языке[Текст]: автореф. дис.... д-ра филол. наук: 10.02.06/A. Турсунов. – Алма- Ата. - 1991. – 47 с.
142. **Турсунов, А.Т.** Глагольные словосочетания в киргизском языке: Микроформа [Текст]: дис... д-рафилол. наук: 10.02.06 / А. Турсунов. – Бишкек, 1991.–342 с.
143. **Убрытова, Е.И.** Исследования по синтаксису якутского языка[Текст] / Е. И. Убрытова. – М.; Л.: АН СССР, 1950.–Т. 1:Простое предложение. – 305 с.
144. **Усманова, М.Г.** Функционально-семантическая классификация глаголов башкирского языка[Текст]: автореф.дисс.по орг. ВАК РФ: 10.02.02 / М. Г. Усманова. – Уфа:РИЦ БашГУ, 2002. – 52 с.
145. **Уфимцева, А.А.** Слово в лексико-семантической структуре языка[Текст]/А.А.Уфимцева. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
146. **Федорова, Н.П.** Преоделение лингвокультурной интерференции в процессе обучения иностранному языку студентов неязыковых вузов[Текст]:дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Н. П. Федорова. – Волгоград,2010. – 205 с.

147. **Филичева, Н.И.** Синтаксические поля[Текст] / Н. И. Филичева. – М.: Высш.шк.,1973. – 213 с.
148. **Фокин, Б.С.** Конструкция глагола venir с инфинитивом во французском языке (к проблеме грамматизации глаголов)[Текст]: автореф.дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / Б. С. Фокин. –М., 1958. – 15 с.
149. **Фомиченко, Л.Г.** Когнитивные основы просодической интерференции[Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Л. Г. Фомиченко. – М., 1998. – 357 с.
150. **Фортунатов, Ф.Ф.** О преподавании грамматики русского языка в средней школе[Текст]/ Ф. Ф. Фортунатов// Фортунатов Ф.Ф. Избр. тр. – М., 1957. –Т.2.–С. 427-462.
151. **Халияров, Х.** Именные словосочетания в современном английском языке[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Х. Халияров. –Самарканд, 1966. – 26 с.
152. **Хомский, В.М.** Синтаксические структуры[Текст]/ В. М. Хомский // Новое в зарубежнойлингвистике. – М., 1962. – Т. 2. – С. 412-527.
153. **Холодович, А.А.** Квопросу о доминанте предложения[Текст]/ А.А.Холодович // Проблемы грамматической теории. – Л.; 1979. – С. 27-112.
154. **Хорнби, С.А.** Конструкции и обороты современного английского языка[Текст] / С. А. Хорнби. – М.: Учпедгиз, 1958. – 335 с.
155. **Храковский, А.С.** Два подхода к анализу синтаксических конструкций: «лексико-семантических конструкций» и «конструкционный» опытсопоставления [Текст]/А.С.Храковский // ActalinguisticPetropolitana: тр.ин-та лингвист. исслед.РАН.– СПб., 2014. – Т. 10, ч. 2. – С. 25-40.
156. **Цапко, Т.П.** О некоторых проблемах интерференции при обучении русскому языку как иностранному [Текст] / Т. П. Цапко // Русский язык и литература в школе и в вузе: проблемы изучения и преподавания: сб. науч. тр.– Горловка, 2012.– С.321-322.

157. Чейф, У.Л. Значение и структура языка [Текст] / У. Л. Чейф. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
158. Чокубаева, А.К. Лексико-семантический анализ движения в английском языке и их сопоставление с русским и кыргызскими языками[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. К. Чокубаева. –Бишкек, 2007. –23 с.
159. Чонбашев, К.С. Простые предложения в русском и киргизском языках[Текст] / К. С. Чонбашев. – Фрунзе: Мектеп, 1968. – 176 с.
160. Чыманова, Ж.Ж. Структурно-семантические особенности глаголов речи в английском и кыргызском языках[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Ж. Ж. Чыманова. – Бишкек, 2009. – 20 с.
161. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка[Текст] / А. А. Шахматов. – изд. 2-ое. – Л.: Учпедгиз, 1941.– 620 с.
162. Шматова, В.И. Некоторые закономерности синтагматически обусловленной номинации в английском языке (на материале глаголов движения)[Текст]/В.И.Шматова//Структурно-функциональные лингвистические исследования. –Кишинев, 1979. – С. 141-147.
163. Шмелев, Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики[Текст] / Д. Н. Шмелев. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
- 164.Шустова, С.В. К вопросу о функциональном потенциале языковой единицы (на примере семантической и синтаксической валентности) [Текст] / С. В. Шустова // Ист. и социол. -образоват. мысль. – Краснодар, 2013. – №3. – С. 161-164.
165. Шустова, С.В. Функциональные свойства каузативных глаголов: динамический подход [Текст]: моногр. / С. В. Шустова. – Пермь: Перм. гос.ун-т, 2010. – 248 с.
166. Штейнберг, Н.М. Замечания о некоторых междометиях глагольного происхождения во французском языке [Текст]/ Н. М. Штейнберг //Уч. зап. ЛГУ. – 1961. – Вып.59, № 299. – С. 247-253.

167. **Шутова, Е.И.** О глагольной интенции[Текст] / Е. И. Шутова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 307-310.
168. **Щерба, Л.В.** Преподавание иностранных языков в средней школе[Текст] / Л. В. Щерба.– М.; Л.: АН РСФСР, 1949. – 96 с.
169. **Ярцева, В.Н.** Исторический синтаксис английского языка[Текст]/ В. Н. Ярцева. – М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 308 с.
- Англис тилинде колдонулган адабияттардын тизмеси:**
170. **Allerton, D.** Valency and valency grammar [Text] / D. Allerton // In Arsher, R.E. and Simpson, I. M. Y. (eds. Encyclopedia of language and linguistics Oxford, 1996. – P. 4778-4886.
171. **Allerton, D.** Valency and the English Verb [Text] / D. Allerton. – London; New York: Academic Press. Valenztheorie. The Hague; Paris: Mouton, 1982. – 162 p.
172. **Behaghel, V.M.** Die deutsche Sprache. 12 Aufl. Mit Hinweisen und Anmerkungen von Friedrich Maurer [Text] / O. Behaghel. – Halle (Saale): Niemeyer Verlag, 1958.– Vol. 11. – 313 p.
173. **Brashi, A.** Collocability as a problem in L2 production [Text] / A. Brashi // Reflection on English Language Teaching. – 2006. – N 8(1). – P. 21-34.
174. **Bondzio, W.** Abrieb der semantischen Valenztheorie als Grundlage der Syntax/ 1 Teil [Text] / W.Bondzio// ZPSK, Bd. 29, H.4, 1976; 2 Teil. ZPSK, Bd.30, H3, 1977; Teil. ZPSK. – 1978. –Bd.31, №3. – P. 32-89.
175. **Brightland, J. A.** A Grammar of the English Tongue [Text] / J. A. Brightland. – London, 1974. – 267 p.
176. **Brinkmann, H.** Die deutsche Sprache: Gestalt und Leistung [Text] / H. Brinkmann. – Dusseldorf: Padagogischen Vering Schwann, 1962. – 654 p.
177. **Buhler, Karl.** Theory of Language. The representational function of language [Text] / Karl Buhler. – Available: John Benjamins Publishing Company, 2011. – 518 p.

178. **Burlakova, V.V.** Contribution of English and American linguists to the theory of phrase [Text] / V. V. Burlakova. – Higher School Publishing House. – Moscow, 1971. – 107 p.
179. **Bybee, J.L.** “Irrealis as a Grammatical Category [Text] / J. L. Bybee //Anthropological Linguistics. – 1998. – Vol. 40, No. 2. – P. 257-271.
180. **Celce-Murcia, M.** Discourse and Context in Language Teaching: A Guide for Language Teachers [Text] / M. Celce-Murcia, E. Olshtain. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 141 p.
181. **Erben, J.** Abriss der deutschen Grammatik [Text] / J. Erben. – Berlin: Institut fur deutschen Sprache und Literatur, 1958. – 208 p.
182. **Fillmore, Ch.** Subjects, Speakers and Roles [Text] / Ch. Fillmore// Semantics of Natural Languages. – Dordrecht-Holland, 1972. – P. 1-24.
183. **Firth,J. R.** Descriptive Linguistics and the Study of English [Text] / J. R. Firth //In: Selected Papers of J. R. Firth. –1952 - 1959; London: Longman 1968. – p. 96-114.
184. **Flamig, W.** Valenztheorie und Schulgrammatik [Text] / W. Flamig // Beitrage zur Valenztheorie. Halle (Saale), 1971. – p. 212.
185. **Groot, A.W.** De Les oppositions dans les systemes de la syntaxe et des cas [Text] / A. W. Groot // Melanges de linguistiques offerts a Ch. Bally. – Gen., 1939. – P. 46-52.
186. **Halliday, M.A.K.** Lexis as a linguistic level [Text] / M. A. K. Halliday // In C.E. Bazell (eds0. In memory of J.R. Firth). – London, 1966. – P. 150-161.
187. **Hallig, R.W. von Wartburg** “Begriffssystem als Grundlage fur die Lexikographie. Versuch einer Ordnunsschemas [Text] / R. Hallig, W. von Wartburg. – Berlin, 1963. – 134 p.
188. **Haas ,W.** Linguistic Relevance [Text] / W. Haas // Memory of J.R. Firth. – London, 1966. – P. 68-75.
189. **Helbig, G.** Valenz, Semantik und Satzmodelle [Text] / G. Helbig // Deutsch als Premdsprache. – 1976. – N 2. – P.99-106.

190. **Helbig, G.** Worterbuch zur valenz und Distribution deuscherVerben. VebVerlag enzyklopedie [Text] / G. Helbig, W. Shenkel. – Leipzig, III, Auflage, 1978. – 321 p.
191. **Jonson, B.** The English Grammar [Text] / B. Jonson. – London, 1640. – 246 p. URL: https://play.google.com/store/books/details/Ben_Jonson_-_The_English_Grammar_made_by_Benjamin_Jonson (дата обращения. 15.04.2016).
192. **Iofik, L.L., Chakhoyan, L.R.** Readings in the Theory of English Grammar [Text] / L. L. Iofik, L. R. Chakhoyan. – 2-ed. – L., 1972.– 217p.
193. **Jesperson, O.** Analytic Syntax[Text] / O. Jesperson. – Copenhagen, 1937. – 160 p.
194. **Krusianga, E. A.** “Handbook of Present-day English”, 4 volumes [Text] / E. A. Krusianga. – Groningen: Noordhoff, 1982. – 177 p.
195. **Lyons, John.** Introduction to Theoretical Linguistics [Text] / Lyons, John. – London: Cambridge University Press, 1968. – 519 p.
196. **Michael, Lewis.** The Lexical approach: The state of ELT and a Way Forward [Text] / Michael, Lewis. – Hove, England: Language Teaching Publication. 1993. – 197 p.
197. **Mounya, A.** Teaching lexical collocations to raise proficiency in foreign language writing [Text]: Unpublished master’s thesis, Guelma University / A. Mounya. –Algeria, – 2010.– 178 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.pdfdrive.com/teaching-lexical-collocations-to-raise> proficiency-in-foreign-language-writing-e40439324.html
198. **Nation, I.S.P.** Teaching vocabulary: Strategies and techniques [Text] / I. S. P. Nation. – Boston: Heinle Cengage Learning, 2008. – 238 p.
199. **Nesselhauf, N.** Collocations in a Learner Corpus [Text] / N. Nesselhauf. – Amsterdam: John Benjamins Publishing company, 2005. – 332 p.
200. **Parastitu,A.** The negative transfer of English collocations written by the students of Gunadarma University. – 2005.– 10 p. [Электронный ресурс] /A. Parastitu– Режим доступа: <https://www.doclayer.net/53156034> – Загл. С экрана.

201. **Palmer, H.E.** A Grammar of English Words [Text] / H. E. Palmer. – London: Longmans, Green and Co, 1954. – 300 p.
202. **Paul, Dummett.** “Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes” [Text] / Paul, Dummett, Jon Hird. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 175 p.
203. **Pottier, B.** Semantique generale [Text] / B. Pottier. – Paris: Presses Universitaires de France, 1992. – 237 p.
204. **Randall, Gwin**, “A Way to Connect” foundations for teaching English as a foreign language to adults [Text] / Randall, Gwin. – Bishkek: Kyrgyzstan, 2009.– 268 p.
205. **Robert, P.** Dictionnaire alphabetique et analogique de la Langue Francaise [Text] / P. Robert. – P.: Le Robert, – Paris, 1986. – 21-71 p.
206. **Robins, R. H.** General Linguistics. An Introductory Survey [Text] / R. H. Robins. –London: Longmans, 1964. – Pp.xxii+390.
207. **Scrivener, Jim.** Learning Teaching. The Essential Guide to English Language Teaching. Third Edition. Macmillan Books for Teachers [Text] / Scrivener, Jim. – Oxford: Macmillan Education, 2011. – 414 p.
208. **Sinclair, J.** Corpus, Concordance, Collocation [Text] / J. Sinclair. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 179 p.
209. **Sommerfieldt, K., Schreiber H.** Woerterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive [Text]/K. Sommerfieldt, H. Schreiber. – Leipzig.: Veb Bibliographiches Institut Leipzig, 1980. – 432 p.
210. **Souza Hodne, L.** Collocations and teaching: Investigating word combinations in two English textbooks for Norwegian upper secondary school students [Text] / L. Souza Hodne. – Unpublished doctoral dissertation: Toronto University, 2009. –147 p. (3-12 p.).
211. **Sweet, H.** A new English Grammar [Text] / G.A.Sweet. – Oxford: Clarendon Press, 1898. – Part II: Syntax (References here are to the 1971 impression). – 137 p.

212. **Tesniere, L.** Elements de Syntaxe Structurale [Text] / L.Tesniere. – Paris, 1959. – 671p.
213. **Willis, D.** The Lexical Syllabus: A New Approach to Language Teaching [Text] / D. Willis. – London: Harper Collins Publisher, 1990. – 144 p.
214. **Woolard, G.** Collocation – encouraging learner independence [Text] / G. Woolard // In M. Lewis (Ed.) Teaching collocation: Further development in the lexical approach. – Oxford, 2000. –31p. P.28-46. Hove, UK: Language Teaching Publications.
215. **Ying, Y.** Collocation awareness in the writing process [Text] / Y. Ying, A.Hendricks//Reflections of English Language Teaching. – 2004. – N 3. – P. 51-78.
216. **Zhang, X.** English collocations and their effect on the writing of native and non-native college freshmen. Indiana University of Pennsylvania, Pennsylvania. 1993 [Электронный ресурс] / X. Zhang. – Режим доступа: <https://www.researchgate.net/publication/286...> – Загл. с экрана.

Колдонулган сөздүктөрдүн жана интернет булактарынын тизмеси:

217. **Абдиев, Т.** Англисче – кыргызча, кыргызча-англисче сөздүк[Текст] / Т. Абдиев, Л. Сыдыкова. – Бишкек: Эл аралык “Себат” ББМ, 2006.– 372 б.
218. **Мюллер, В. К.** Англо-русский словарь[Текст]:53 000 слов / В. К. Мюллер. – М.: Рус. яз., 1982.–887 с.
219. **Интернациональные слова и «ложные друзья» переводчика** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sch-yuri.ru/transltn/false/htm>. – Загл. с экрана.
220. **Киргизско-русский словарь**[Текст]:около40 000 слов/сост. К. К. Юдахин.– Бишкек: Шам, 1999. – 976 с.
221. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү**[Текст]: 2 т. /ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев, – Фрунзе: Мектеп, 1984. – I т.:А-күрө. – 624 б.
222. **Кыргыз тилинин сөздүгү**[Текст]. – Бишкек: “AVRASYA PRESS”, 2011. – I бөлүк. – 880 б.

223. **Кыргыз тилинин сөздүгү**[Текст]. – Бишкек: “AVRASYA PRESS”, 2011.
– II бөлүк. – 891 б.
224. **Корпус Лейпцигского университета**[Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL.; <http://corpora.informatik.uni-leipzig.de>. – Загл. с экрана. –(дата обращения: 24.06.2015).
225. **Корпус современного американского английского.** Corpus of Contemporary American English URL.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://corpus.byu.edu/coca>. – Загл. с экрана. – (дата обращения 24.06.2015).
226. **Лингвистический энциклопедический словарь**[Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
227. **Словарь иностранных слов**[Текст].– 19-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1990.–624 с.
228. **Словарь лингвистических терминов.** Изд.5-е, испр.и.доп.[Текст] / гл. ред. Жеребило Т.В. – Назрань: ООО“Пилигрим”, 2010 –486 с.
226. **Macmillan dictionary.** Phrasal verbs plus. (LS17, LS19, LS20.).[Text]. – Macmillan Education.Macmillan PublishersLimited., 2005. – 560 р.[Электронный ресурс]. – Режим доступа:www.macmillandictionary.com– Загл. с экрана. – (дата обращения 1.01.2005).
230. **Merriam Webster dictionary**[Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/>. – Загл. с экрана. – (дата обращения: 24.06.2015).
231. **Oxford Dictionary**[Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL.: <http://oxforddictionaries.com>. – Загл. с экрана. – (дата обращения: 24.06.2015).
232. “**Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes”**[Text]. – Oxford: University Press, Paul Dummett and Jon Hird.
233. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/lexical-exploitation-texts>

Колдонулган адабий чыгармалардын тизмеси:

234. **Айтматов, Ч. Т.** Жамийла[Текст]: повесть / Ч. Т. Айтматов. – Бишкек: Туrap, 2008. – 1126.
235. **Айтматов,Ч.Т.** 3 томдон турган чыгармалар[Текст]/ Ч. Т. Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1982. –1 т. – 448 б.
236. **Касымбеков, Т.** Келкел[Текст]:2 т. тандалган чыгармалар / Т. Касымбеков. –Ф.: Мектеп, 1990. – 672б.
237. **ChinghizAitmatov.** Tales of the mountains and steppes. “Jamila”. Progress Publishers [Text] / ChinghizAitmatov. – M.: Translated by FainnaGlagoleva, 1977. – 289 p.
238. **Jack, London.** Martin Eden [Text] / Jack, London, Martin Eden. – Kiev: Dnipro Publishers, 1980. – 367 p.
239. **Jerome, K. Jerome.** “ThreeMeninaBoat” [Text] / K. Jerome. –M.: Менеджер, 2003.– 288 с.
240. **Theodore, Dreiser.**“Sister Carrie” [Text] / Theodore, Dreiser. – M.: Higher School Publishing House, 1968. – 595 p.

Тиркеме

3.3.1 – таблицасы

Эскертуу: АТ – англис тилинде, КТ – кыргыз тилинде, О – нөлдүк айкашуу, + бар, – жок, пассивдүү – толук эмес айкашуу.

	О – Нөлдүк айкашуу	Объекттик айкашуу	Адвербиалдык айкашуу
АТ	<i>Verb</i>	V+N/Pr	V+N/Num/Adverb
КТ	<i>Этииш</i>	Э+ 3/A.ат	3 +3/Сан.ат/Такт
togo	–	+	+
бар	–	+	+
to walk	–	+	+
бас	–	+	+
to run	–	+	+
чурка	–	+	+
to ride	–	+	+
мин	–	+	+
to move	–	+	+
жылдыр	–	+	+
to fly	–	+	+
уч	–	+	+
to crawl	–	–	+
жөрмөлө	–	–	+
to creep	–	–	+
сойло	–	–	+
to speed up	–	+	+ (пассивдүү)
ылдамдат	–	+	+ (пассивдүү)
to slow down	–	+	+ (пассивдүү)
акырындат	–	+	+ (пассивдүү)

4.1.1.- таблицасы

Колдонууга болот	Колдонууга болбойт	кыргызча
<i>a substantial amount</i>	<i>a big amount</i>	ушунчалык көп
<i>to ride a horse</i>	<i>to ride a car</i>	атка мин
<i>to drive a car</i>	<i>to ride a car</i>	машина айда
<i>make a choice</i>	<i>do a choice</i>	танда

4.1.2.- таблицасы Эскертуү: ЭСА-этиштик сөз айкаштары, СА-сөз айкаштар, ЧТ-чет тили, AL-академиялык тил, VOC-сөз үйрөтүү, AAM-англис тили академиялык максатта.

“Oxford EAP, A course in English for Academic Purposes”, “Англис тилин академиялык максатта окутуу курсу” окуу китеби боюнча жүргүзүлгөн анализ төмөнкү таблицада берилет.

Китеп -тин аты, ЧТ-ЖЕК, ТД	Жалпы темала рдын саны	СА катыш-кан темалар-дын саны	ЭСА (этиш) камты л-ган темала р	Этиш же ЭСА grammaticalik (академиялык тил) жана жаны сөздөрдү үйрөтүү материалы (коллокация) катары колдонуусу	Эскер -туу/
“Oxford EAP A2	10	7	6	1. Voc: Collocations: Verb+Noun, AL: SVO- Subject+Verb+Object 2. — 3. — 4. Voc: Verb + Noun 5. Voc: Verb + Noun 6. AL (W)1: Verb + Adverb AL (W)2: Verb + Adverb 7. — 8. AL: Cause and Effect Verbs (1) Cause and Effect Verbs (2)	

				Cause and Effect Verbs (3) Voc: Verbs + prepositions 9. AL: Reporting Verbs (Verb + that) 10. -	
“Oxford EAP B1	10	8	8	1. AL: Subject+Verb+complement Subject +Verb+ adverbial 2. Voc :Verbs+ Nouns 3. Voc: Verb+ Prepositions 4. - 5. AL: appear and seem, modal verbs 6. Voc: Multi- part verbs 7. Voc: More verb and noun collocations 8. AL: using verbs to describe a process. 9. AL: Cause and Effect verbs. 10. -	
“Oxford EAP B1+	12	11	11	1. AL: Subject+Verb+object 2. AL: Adverbials+ Verbs, 3. AL: Structure of the language 4. AL: Progressive forms of verbs 5. AL: Reporting verbs 6. AL: Using reporting verbs and verb structures 7. Voc: Using Essay verbs 8. AL: Using active and passive forms of the verb 9. -	

				<p>10. AL: Maximizing and minimizing language- Modal verbs, verbs and adverbs.</p> <p>11. AL: Problems and Solutions, Nouns + Verbs</p> <p>12. AL: Cause and Effectlanguage verbs</p> <p>AL: Prepositional verbs</p> <p>AL: Cause and Effect language verbs</p>	
“Oxford EAPB 2	12	10	10	<p>1. AL: Reporting verbs: S+V+Object, AL: Sentence structure S+V+Object, S+V+Adv.mod.</p> <p>AL: Verbs in Essay titles (1)</p> <p>2. AL: Sentence structure: S+V+ which/that/ where/ when</p> <p>3. -</p> <p>4. AL: Paraphrasing (2) N+V transformations, N+V, V+N</p> <p>5. VOC: CollocationV+N, Adj+N</p> <p>6. AL: Transitive and intransitive verbs</p> <p>7. AL: Verbs. Grammatical categories</p> <p>8.-</p> <p>9. AL: Adjective Phrases</p> <p>10.-</p> <p>11.Voc: Using phrasal and prepositional verbs</p> <p>12. AL: Verbs in Essay titles</p> <p>Using modal verbs to give feedback.</p>	

4.1.3. – таблицасы

<i>We say+ колдонууга болот</i>	<i>We don't say – колдонууга болбойт</i>
<u>Fast</u> food- тез татым	<u>Quick</u> food – бат татым
<u>Fast</u> cars – ылдам жүргөн машина	<u>Quick</u> cars - тез машина
A <u>quick</u> meal – тез даярдалуучу тамак	A <u>fast</u> meal – бат тамак
A <u>quick</u> glance – ылдам көз караш	A <u>fast</u> glance- бат көз караш

4.1.4.- таблицасы

Туура эмес варианты	Туура варианты	Кыргызча котормосу
<i>do an effort</i>	<i>You must <u>make an effort</u> and study for your exams</i>	Сиз <u>аракеткүлүп</u> экзаменге даярдык көрүүнүз керек.
<i>look at a match</i>	<i>Did you <u>watch football match</u> last night?</i>	Сиз кечээ түнү <u>футбол матчынкөрдүүзүбү</u> ?
<i>strong engine</i>	<i>This car has a very <u>powerful engine</u>. It can do 200 km an hour.</i>	Бул машинанын <u>мотору</u> <u>абданкүчтүү</u> . Ал саатына 200 км жүрө алат.
<i>antique monuments</i>	<i>There are some <u>ancient monuments</u> nearby.</i>	Жакын жерде <u>байыркы эстеликтөр</u> бар.

4.1.5.-таблицасы

<i>Англис тилиндеги – in, at предлогдору</i>	<i>Кыргыз тилиндеги – да, де, дө мүчөлөрү</i>
<u>In</u> Bishkek	<u>Бишкекте</u>
<u>at</u> home	<u>үйдө</u>
<u>in</u> the yard	<u>короодо</u>
<u>in</u> the shop	<u>дүкөндө</u>

4.1.6.-таблицасы

to go – (бар, кем) этишии

Ар түрдүү сөз айкаштарында	27 маани	Предлогдор/тактоочтор менен айкашуу	З0дан ашык
The blue scarf <u>goes well</u> with your blouse.	Бул көк шарф сиздин кофтанызга <u>абдан жараашат</u> .	to go about	Ары-бери жүрүү.
The engine <u>goes by electricity</u> .	Машина ток менен <u>ииштейт</u> .	to go after	Артынан издөө
This <u>goes for</u> one dollar.	Бул бир доллар <u>турат</u> .	to go against	Каршы чыгуу
Set the clock <u>going</u> .	Сааты <u>тууралаңыз</u> .	to go along	Улантуу, жылуу
The play <u>went well</u> .	Пьеса <u>иийгиликтүү болду</u> .	to go away	Кетүү
She <u>is gone</u>	Ал <u>кайтыши болду</u> .	to go back	Кайтып келүү
Where is this <u>carpet to go</u> ?	Бул килем кайсы <u>жерге салынат</u> ?	to go between	Ортомчу болуу

[218, 324-325- 66.]

4.1.7-таблицасы

Англисче	Кыргызча
I must <u>find a way</u> to help him.	Мен ага кантип <u>жардам берүүнүн жолун табуум керек</u> .
Can you <u>find your way</u> back to my house?	Сиз менин <u>үйүмө кайткан жолду таба аласызбы</u> ?
Please tell me if I'm <u>getting in your way</u> .	Мен <u>сиз айткандай жол менен баратамбы</u> .
You must <u>give way to</u> traffic from the left.	Сиз сол тараптан <u>машинага жол бериишиниз керек</u> .

I've <u>tried every possible way</u> to get him to change his mind	Мен анын оюн өзгөртүүсүнө <u>колуман келген бардык ишити жасап көрдүм.</u>
--	--

4.1.8.– таблицасы

Англисче	Кыргызча
to wake up	ойгонуу
to get up	төшөктөн туруу
to make a bed	төшөгүндү жыйноо
to do morning exercises	эртең мененки көнүгүүнү аткаруу
to wash hands and face	колу- бетти жуу
to have breakfast	эртең мененки тамакты ичүү
to go to University	университетке жөнөө
to get to university/job	университетке же ишке жетүү
to start classes/job	сабактарды /жумушту баштоо
to have lunch	түштөнүү
to finish classes	сабакты аяктоо
to go home	үйгө келүү
to have a rest	эс алуу
to play with friends/ toys	достору/ оюнчуктарыменен ойно
to do homework	үй тапшырмаларын аткаруу
to do housework	үй жумуштарын жасоо
to help parents	ата-энесине жардам берүү
to have dinner	кечки тамакты ичүү
to watch TV	сыналғы көрүү
to read books and magazines	китең жана журналдарды окуу
to serve the internet	интернетте иштөө
to chat on lines with friends	онлайнды достору менен сүйлөшүү
to go to bed	уктаганы кетүү
to fall asleep	уктоо

4.2.1.- таблицасы

Сөздөр	Туура эмес котормо	Туура котормо
actual	актуалдуу	чындыгында
to focus	фокус	көңүл буруу
criminal	криминал	кылмышкер
original	оригиналдуу	алгачкы, баштапкы
technique	техника	метод, усул
figure	фигура	сүрөт, цифра, сан
mayor	майор	мэр
electric	электрик	электрдик
artist	артист	актер